

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Systematyka procesu depopulacji miast na obszarze Polski od XIX do XXI wieku

Author: Iwona Kantor-Pietraga

Citation style: Kantor-Pietraga Iwona. (2014). Systematyka procesu depopulacji miast na obszarze Polski od XIX do XXI wieku. Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Iwona Kantor-Pietraga

Systematyka procesu depopulacji miast na obszarze Polski od XIX do XXI wieku

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu ŚLĄSKIEGO
KATOWICE 2014

Systematyka procesu depopulacji miast na obszarze Polski od XIX do XXI wieku

Mojemu Synowi Adrianowi

NR 3158

Iwona Kantor-Pietraga

Systematyka procesu depopulacji miast na obszarze Polski od XIX do XXI wieku

Redaktor serii: Nauki o Ziemi

Andrzej T. Jankowski

Recenzenci

Barbara Lubicz-Miszewska

Andrzej Zborowski

Redaktor: Barbara Todos-Burny

Projektant okładki: Magdalena Starzyk

Redaktor techniczny: Barbara Arenhövel

Łamanie: Damian Walasek

Copyright © 2014 by

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336

ISBN 978-83-226-2325-1

(wersja papierowa)

ISBN 978-83-226-2357-2

(wersja elektroniczna)

Wydawca

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice

www.wydawnictwo.us.edu.pl

e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 16,5. Ark. wyd. 21,0.

Papier offset kl. III, 90 g Cena 44 zł (+VAT)

Druk i oprawa: „TOTEM.COM.PL Sp. z o.o.” Sp.K.

ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław

Wstęp

Trwanie miast wynika z siły i charakteru ich funkcji egzogenicznych oraz roli, jaką odgrywają w lokalnej, regionalnej i ponadregionalnej sieci miejskiej. Funkcje endogeniczne mogą być funkcjami napędzającymi rozwój miast tylko w przypadku dużych ośrodków metropolitalnych. Jednak i tu należy zwrócić uwagę na współwystępowanie równoważnych funkcji egzogenicznych, które dynamizują rozwój na zasadzie sprzężeń zwrotnych. Funkcje i rola danego miasta w przestrzeni geograficznej są istotną determinantą jego indywidualnej trajektorii rozwoju demograficznego. Zależność ta może być zniesiona tylko w przypadku silnych czynników zewnętrznych, naruszających istniejące powiązania regionalnego systemu osadniczego.

Miasta w rozwoju historycznym dostosowywały się do panujących warunków politycznych, gospodarczych i społecznych. Gwałtowne zmiany któregośkolwiek z tych uwarunkowań powodowały bezpośrednie zachwianie struktury bazy ekonomicznej w danym regionie i w poszczególnych miastach. Część miast i regionów na takie zmiany była uodporniona lub znosiła je stosunkowo łagodnie. Były to przede wszystkim te ośrodki, w których niektóre elementy zmian systemowych lub efekty postępu ekonomicznego zaznaczyły się incydentalnie już wcześniej. Doświadczenia te nie tylko uodporniły miasta na zmiany, ale często także wzmacniały ich rolę w krajowych lub regionalnych systemach miast. W wielu przypadkach pozwoliły także na osiągnięcie kluczowej roli jako ośrodków wiodących w danym kraju.

Jednakże wiele miast w efekcie zachodzących procesów i zjawisk społeczno-ekonomicznych znalazło się poza zbiorem ośrodków miejskich dynamizujących swój rozwój. Część spośród nich zatrzymała się na pewnym poziomie rozwoju demograficznego. W innych zaznaczył się spadek potencjału ludnościowego, niejednokrotnie gwałtowny. W skrajnych przypadkach miasta wręcz zanikały.

Obserwowane zjawiska depopulacji miast miały też różny wymiar. Najmniej niekorzystnych konsekwencji społeczno-ekonomicznych powodowało wyludnianie się długotrwałe, ale stosunkowo powolne w czasie. Podobnie **5**

było w przypadku stagnacji demograficznej ośrodków miejskich. Te ostatnie co prawda utrzymywały swoją pozycję w sieci osadniczej, ale jednocześnie marginalizowały się z uwagi na fakt, że w tym samym czasie tempo rozwoju demograficznego miast sąsiednich było wyższe.

Bardziej odczuwalne dla kondycji miejskiej były sytuacje związane z nagłym wyludnianiem się miast. Szczególnie wtedy, gdy skala tego zjawiska była znacząca. Problem ten dotyczył zarówno miast małych, jak i dużych. W przypadku tych pierwszych mogło wręcz dojść do kompletnego ich wyludnienia się. Nie mniej negatywny był gwałtowny i stały ubytek ludności w miastach dużych. Jakkolwiek zachowywały one swój byt, to skala wieloaspektowych (ekonomicznych, społecznych, infrastrukturalnych, politycznych, finansowych) problemów i konsekwencji, które towarzyszyły temu zjawisku, była bardzo duża. Wyludnianie się dużych miast jest współcześnie jednym z zasadniczych zagadnień rozpatrywanych w Polsce i w niektórych państwach świata.

W procesach dziejowych związanych z ewolucją i rozwojem urbanizacji ziem Polski kwestią silnie zaznaczającą się były także okresowe, stosunkowo krótkotrwałe ubytki liczby ludności miast, związane głównie z działaniami wojennymi. W sytuacji trwałego, długoterminowego wzrostu liczby ludności miast miały one wyraźnie incydentalny charakter. Oczywiście, w głównej mierze wiązały się one z działaniami wojennymi lub innymi wydarzeniami bezpośrednio wpływającymi na zachwianie stanu populacji. Większość ośrodków miejskich po krótkim — z historycznego punktu widzenia — okresie (dekada, kilka dekad) dość szybko odtwarzała stan zaludnienia sprzed okresu poprzedzającego ubytek demograficzny.

W przypadku niektórych miast okres z reguły dość gwałtownego powrotu do poprzedniego stanu zaludnienia stanowił nowe impulsy rozwojowe. Wykorzystywano w takim przypadku fakt potrzeby przywrócenia *status quo*, z perspektywą rozwoju opartego na nowych czynnikach. Niejednokrotnie więc ośrodek taki, mimo pozornie mniej korzystnego stanu ludności w porównaniu z miastami sąsiednimi (słabiej wyludnionymi), w stosunkowo krótkim okresie nie tylko zrównywał się z nimi pod względem potencjału demograficznego, ale także przewyższał je pod względem liczby mieszkańców.

Bez względu na trajektorie procesu depopulacji miast, zagadnieniem podstawowym były i są uwarunkowania oraz konsekwencje tego zjawiska. W najbardziej ogólnej klasyfikacji uwarunkowania można podzielić na:

- społeczne, obejmujące także biologiczno-społeczne,
- ekonomiczne,
- polityczne.

Rola każdej z grup uwarunkowań w różnych okresach historycznych była zmienna. W najdalszej przeszłości historycznej (okres średniowieczny) rolę podstawową odgrywały czynniki społeczno-biologiczne.

Z analizy okresów późniejszych wynika że, znacząco rosła rola czynników ekonomicznych i politycznych. W skali regionalnych i ponadregionalnych

6 systemów osadniczych szczególnie zaznaczały się momenty transformacji sys-

temów ekonomicznych, takich jak: przejście z gospodarki feudalnej do kapitalistycznej, wzrost roli sektora przemysłowego kosztem rolnictwa czy też przewaga udziału zatrudnionych w sektorze III (usługach) nad zatrudnionymi w sektorze II (przemysle i budownictwie). Istotną determinantą były także zmiany granic politycznych (między innymi związane z rozbiorami) i ich wieloaspektowe konsekwencje.

Systemowe zmiany ekonomiczne mogą jednak przebiegać równocześnie ze zjawiskami społecznymi. Te ostatnie są zresztą silnie warunkowane tymi pierwszymi. Wzrost zamożności społeczeństw, wynikający z ogólnie pozytywnych trendów rozwoju gospodarki, w tym także poszczególnych gospodarek lokalnych, z jednej strony ułatwia społeczne trwanie zbiorowości miejskich jako skupienia tysięcy gospodarstw domowych, z drugiej zaś prowokuje do ugruntowywania się ponowoczesnego modelu współżycia społecznego, który ostatecznie nie doprowadza do naturalnego przyrostu ludności miast.

Niezależnie od tego wiele miast przeżywa regres demograficzny, będący przejawem wcześniej zaistniałego regresu ekonomicznego. Dotyczy to szczególnie tzw. miast poprzemysłowych, w których nastąpiło znaczące lub całkowite załamanie się dotychczasowej bazy ekonomicznej, stanowiącej fundament rozwojowy. Niektóre z tych miast znalazły nowe możliwości rozwoju, inne jeszcze nie. Jak pokazuje historia ziem Polski, pewna grupa ośrodków ich nie znajdzie. Dotyczy to głównie dotąd skrajnie wyspecjalizowanych miast, które nie pozostawały w ścisłych relacjach ze swoim zapleczem wiejskim. Ponieważ zostały zerwane podstawowe powiązania funkcjonalne między takim miastem a układem innych współdziałających z nim ośrodków, jego byt w dotychczasowej postaci staje się docelowo zbędny. Z tego punktu widzenia ośrodki takie są „niepotrzebne” jako miasta w ogóle (dotyczy to mniejszych ośrodków) lub są „niepotrzebne” jako miasta o dotychczasowym potencjale¹ czy statusie w odniesieniu do regionalnych sieci osadniczych (dotyczy to ośrodków średnich i większych).

Paradoks przemian demograficznych współczesnych miast polega na tym, że na ubytek demograficzny w równym stopniu mogą wpływać zarówno elementy pozytywne z gospodarczego punktu widzenia, jak i elementy negatywne. To znaczy zjawisko, które w jednym mieście powoduje bezpośrednio lub pośrednio wzrost liczby mieszkańców, w innym może być przyczyną jej ubytku. Na przykład kwestia gentryfikacji przestrzeni miejskiej wywołana pierwotnymi, pozytywnymi impulsami gospodarczymi może w jednych ośrodkach wywoływać wzrost ludnościowy (niektóre miasta powiatowe), w innych zaś powodować ubytek (większość polskich uzdrowisk). Próba uszczegółowienia tej tezy jest zresztą jednym z celów niniejszego opracowania.

Jakkolwiek wyjaśnianie depopulacji i wskazywanie jej konsekwencji są stałym elementem badawczym w naukach geograficznych, to należy zauważyć, że w ostatnim okresie zagadnienie depopulacji często odnoszone jest szczegóło-

¹ Demograficznym, przestrzennym, ekonomicznym, administracyjnym bądź innym.

wo do pojęcia kurczenia się miast. W istocie termin „depopulacja” w węższym tego słowa rozumieniu jest tożsamy kurczeniu się. Stanowi jego synonim. Jednak zakres pojęcia „kurczenie się” ma także wymiar szerszy, uwzględniający elementy badawcze geografii niezwiązane bezpośrednio z geografą ludności — głównie przestrzenne, gospodarcze, społeczne, infrastrukturalne, administracyjne czy finansowe.

Wyjaśnianie procesów depopulacji oraz kurczenia się miast jest o tyle istotne, że stale towarzyszą one ewolucji osadnictwa na Ziemi. Zrozumienie zjawisk, które miały miejsce 50, 100 czy nawet 200 lat temu, jest istotne także w podejmowanych próbach predykcji zjawiska depopulacji w najbliższych dziesięcioleciach. Współcześnie jednak nie chodzi tylko o próbę uchwycenia i zdefiniowania obserwowanych zjawisk, ale także o formę społecznej kontroli nad nimi czy — co istotniejsze — tworzenie wobec nich odpowiednich polityk prorozwojowych.

Polityka w odniesieniu do procesu depopulacji (państwowa, regionalna, lokalna) powinna każdorazowo opierać się na rozpoznaniu aktualnej sytuacji, ale także uwzględniać ogólne mechanizmy powodujące wyludnianie się, których elementarną częścią jest znajomość tego zjawiska w perspektywie dynamicznej.

Niniejsze opracowanie stanowi próbę szerszego spojrzenia na zjawisko wyludniania się miast, zarówno z perspektywy czasowej, obejmującej okres ponad dwóch stuleci, jak i przestrzennej, koncentrując się na ośrodkach zlokalizowanych w obrębie współczesnego terytorium Polski.

1. Założenia metodologiczne pracy

1.1. Przedmiot badań

Przedmiotem badań w niniejszej pracy jest zagadnienie wyludniania się miast, rozpatrywane z punktu widzenia geografii ludności, a także demografii historycznej i geografii miast.

W odniesieniu do zakresu poznawczego geografii ludności w pracy nawiązano do takich podstawowych kwestii, jak ruch ludności oraz przestrzenna struktura ludności.

Szczegółowym przedmiotem badań niniejszego studium jest spadek liczby ludności (depopulacja) oraz jego konsekwencje w miastach zlokalizowanych na współczesnym terytorium Polski w okresie XIX—XXI w.

Wskazany szczegółowy zakres przedmiotowy mieści się w problematyce geografii ludności. Analogiczne kwestie, jednak w ujęciu dynamicznym, rozpatruje demografia historyczna. W opracowaniu skupiono się zatem na kwestiach ruchu ludności i przestrzennych struktur ludności rozpatrywanych z punktu widzenia przeszłości demograficznej ziem Polski.

Trzecim polem badawczym, do którego odnosi się niniejsza rozprawa, jest geografia miast, a konkretnie ta jej część, która dotyczy rozwoju pojedynczych ośrodków miejskich; w tym przypadku z punktu widzenia ich rozwoju demograficznego.

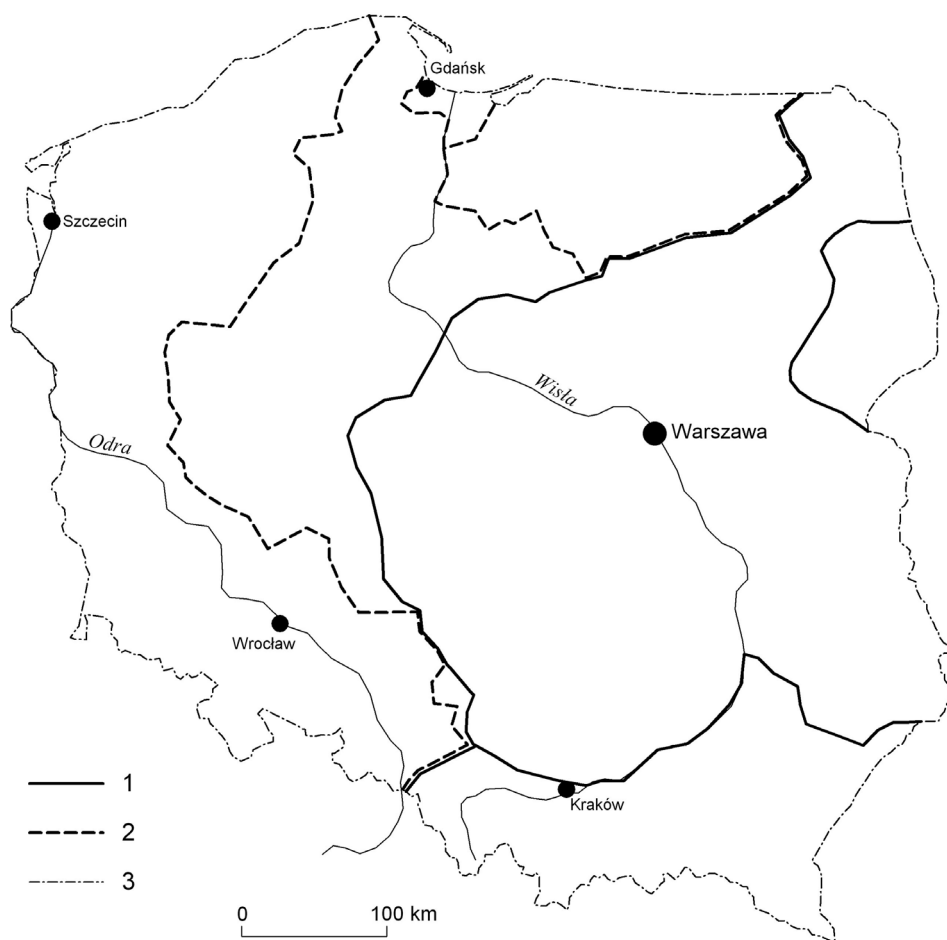
1.2. Cele i zakres pracy

Podstawowymi celami opracowania są próba typologii miast Polski cechujących się depopulacją, jak również systematyka procesu depopulacji miast.

Realizację celów podstawowych oparto na rozwiązaniu dwóch celów uzupełniających. Pierwszy z nich ma charakter teoretyczny, natomiast drugi — empiryczno-poznawczy.

Pierwszym celem jest scharakteryzowanie i objaśnienie zjawiska depopulacji miast na obszarze współczesnej Polski w latach 1810—2010 oraz próba przedstawienia tego procesu na tle ogólnych trendów rozwoju demograficznego miast Polski w tym okresie.

Drugi cel stanowi odniesienie się do zagadnienia zarówno współczesnego (1990—2010) ubytku liczby ludności miast, jak również jego projekcji w najbliższej przyszłości (do 2035 r.), w tej ostatniej kwestii ze wskazaniem wieloaspektowych konsekwencji, jakie niesie z sobą analizowany proces.

Ryc. 1. Zmienność granic na obszarze współczesnej Polski w XIX i XX w. (opracowanie własne na podstawie: *Atlas historyczny świata*, 1986, s. 122—123, 138—139)

1 — granice państw w latach 1810—1914, 2 — granice Polski w latach 1923—1939, 3 — obecne granice Polski

Fig. 1. Changeability of political borders on the area of contemporary Poland in the 19th and 20th century (by author on the base of: *Atlas historyczny świata*, 1986, pp. 122—123, 138—139)

1 — borders of countries in the period 1810—1914, 2 — borders of Poland in the period 1923—1939, 3 — contemporary borders of Poland

Obszar badań

W niniejszym studium analizie poddano obszar współczesnej Polski w granicach z 2013 r. Za takim ujęciem ram przestrzennych przemawiają:

- duża zmienność granic politycznych w obrębie dzisiejszej Polski w XIX i XX w. (ryc. 1),
- istotna rola omawianego zjawiska na obszarze Polski w okresie współczesnym i w najbliższej przyszłości.

W odniesieniu do pierwszej z wymienionych kwestii, pewną (drugorzędną) komplikacją jest fakt, że państwo polskie nie istniało formalnie przez cały XIX w. i do początku XX w.¹

Okres badań

W studium dokonano analizy depopulacji miast na obszarze współczesnej Polski w następujących okresach:

- zaborów w XIX i XX w. (lata 1810—1918),
- II Rzeczypospolitej (lata 1919—1939),
- II wojny światowej (lata 1939—1945),
- Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (lata 1946—1989),
- III Rzeczypospolitej (lata 1990—2010).

Przyjęte cezury czasowe mają charakter umowny. Wprawdzie nawiązują do okresów historycznych w dziejach Polski, jednak przede wszystkim odnoszą się do zmienności panujących systemów społeczno-gospodarczych, które na podstawie wstępnych badań określono jako najbardziej symptomatyczne w rozwoju badanego zjawiska depopulacji. Rok 1810 przyjęto w pracy za początkowy, z uwagi na zachowane dla tego roku dane źródłowe dotyczące zaludnienia miast.

1.3. Problem badawczy

W rozwoju zjawiska depopulacji miast na obszarze Polski w okresie od XIX do początku XXI w. zwrócono uwagę na dwa aspekty:

- społeczny (model rodziny, dzietność kobiet) model życia, nawiązujący do teorii przejścia demograficznego,
- ekonomiczny (przejście z dominującego w bazie ekonomicznej sektora rolniczego i rolniczo-usługowego do sektora przemysłowego w XIX w. i z przemysłowego do usługowego w końcu XX i XXI w.), nawiązujący do zmian sektorowych w gospodarce.

Mając na uwadze fakt, że oba aspekty w odniesieniu do procesu wyludniania się miast mają charakter podstawowego podłoża genetycznego, należy

¹ Przyjęcie jako wyznacznika delimitacji badań innych zakresów terytorialnych uznano za nie do końca zasadne.

stwierdzić, że ich silna interakcja i synergia, które rozpoczęły się pod koniec XX w., powodują dualny obraz rozwoju demograficznego miast, polegający na tym, że obok siebie jednocześnie funkcjonują i funkcjonować będą miasta: — liczebnie malejące, a wykazujące przyrost liczby ludności, — liczebnie rosnące ośrodki depopulujące się.

Dualność ta jest stałym i systemowym komponentem rozwoju miast, a zmieniają się tylko jej proporcje. Z perspektywy współczesnej należy podkreślić, że na przełomie XX i XXI w. doszło do największej w dziejach ziem Polski systemowej i długotrwałej zmiany proporcji między wskazanymi wcześniej typami miast (odnotowującymi przyrost liczby ludności i wyludniającymi się).

W świetle nakreślonych założeń badawczych oraz odnosząc się do przeanalizowanego ponad 200-letniego okresu dziejów miast Polski, problem badawczy sformułowano w następujący sposób:

Dlaczego depopulacja miast miała charakter podobny w XIX w. i w okresie współczesnym? Zasadność tego pytania wynika z faktu, że w pierwszym okresie depopulacja warunkowana była tylko jedną stymulantą (ekonomiczną), podczas gdy w drugim przypadku — dwoma stymulantami (ekonomiczną i społeczną).

1.4. Metody pracy

W niniejszej pracy zastosowano trzy rodzaje metod: statystyczne, kartograficzne i opisowe (Berezowski, 1986; Jażdżewska, 2003; Runge, 2006).

Za pomocą metod statystycznych starano się określić wielkość depopulacji miast badanego obszaru w danych przekrojach czasowych. Posłużyły do tego podstawowe mierniki statystyczne, takie jak: wartość bezwzględna, wartość procentowa, wartość średnia oraz mierniki indeksu dynamiki. Wartość bezwzględna oznacza tu bezwzględną wartość ubytku w liczbie ludności w danym przedziale czasu. Analogicznie, wartość procentowa to procentowa wartość ubytku populacji miasta w danym przedziale czasu.

Podstawą do stwierdzenia, czy zachodzi depopulacja w miastach, była analiza dynamiki zmian zaludnienia w poszczególnych latach. Zastosowano przede wszystkim miary dynamiki łańcuchowe (miary dynamiki o podstawie ruchomej), które określają zmiany liczby ludności, jakie następowały w kolejnych okresach w odniesieniu do okresu bezpośrednio poprzedzającego. Dodatkowo, w celu uszczegółowienia prowadzonej analizy, zastosowano miary dynamiki jednej podstawy (miary dynamiki o podstawie stałej), które określają zmiany liczby ludności, jakie następowały w kolejnych okresach w odniesieniu do okresu podstawowego (bazowego).

Zróznicowanie przestrzenne oraz stopień depopulacji na obszarze Polski **12** przedstawiono za pomocą metody sygnaturowej (Ratajski, 1989). Wykorzysta-

no sygnatury punktowe, które umożliwiły ukazanie na mapach ubytku ludności. Obrazy kartograficzne ilustrujące natężenie badanego zjawiska, czyli wyludniania się miast, zaprezentowano za pomocą kartogramów. Zastosowano także różnego rodzaju wykresy i diagramy.

W celu charakterystyki kształtowania się przyrostu rzeczywistego, ze szczególnym zwróceniem uwagi na zachodzący ubytek rzeczywisty, posłużono się metodą graficzną J. Webba (1963). Z powodu braku odpowiednich, porównywalnych danych statystycznych dla XIX i XX w. metodę tę zastosowano tylko dla okresu współczesnego.

Uzupełnienie wymienionych metod stanowi metoda opisowa, która umożliwiła scharakteryzowanie analizowanego procesu depopulacji w ujęciu ilościowym. Stosowano opis w odniesieniu zarówno do pojedynczych miast (studium przypadku), jak i określonej wg konkretnego kryterium grupy miast. Informacje o wyludnianiu miast na obszarze Polski od XIX w. przedstawiono w formie opisu wraz z interpretacją danych liczbowych, co przyczyniło się do wnikliwszej analizy zjawiska i pozwoliło na sformułowanie wniosków. Opisowe wyjaśnienie posłużyło także do utworzenia zestawu podstawowych pojęć związanych z procesem depopulacji miast, które alfabetycznie przedstawiono w kolejnym rozdziale opracowania.

1.5. Materiały i źródła

Podstawę badań empirycznych stanowiły publikowane materiały statystyczne, prezentujące stan zaludnienia poszczególnych miast Polski w XIX, XX i na początku XXI w. W odniesieniu do okresu powojennego, współczesnego oraz prognoz do 2035 r. podstawą danych statystycznych były informacje na temat zaludnienia miast Polski, w poszczególnych przedziałach czasowych podawane przez Główny Urząd Statystyczny. Zbiór miast obejmujący obszar Polski od XIX w. został opracowany na podstawie książki R. Krzysztofika (2007) *Lokacje miejskie na obszarze Polski. Dokumentacja geograficzno-historyczna*. Punkt wyjścia niniejszego opracowania oraz ogólny model ujęcia tabelarycznego stanowiły opracowania statystyczne A. Jelonka (1956, 1967). Oczywiście, z dzisiejszego punktu widzenia, niedostatkim tego źródła jest natomiast uwzględnienie informacji na temat zaludnienia tylko miast formalnie istniejących na przełomie lat 50. i 60. XX w. oraz brak danych dla dekad późniejszych. Istotą i założeniem prac A. Jelonka była synteza demograficzna odnosząca się do miast istniejących formalnie w tamtym okresie. Studium uzupełniającym braki wspomnianego opracowania jest praca A. Gawryszewskiego (2005) oraz dane zawarte w opracowaniach statystycznych GUS (*Demografia*, 1992; *Miasta polskie...*, 1965, 1967; *Powierzchnia i ludność...*, 1990, 2010; „Rocznik Demograficzny”, 1968, 1982, 2001; „Rocznik Statystyczny Miast”, 13

1980; *Statystyka miast i osiedli...*, 1967; *Wykaz miast...*, 1971; *Zmiany administracyjne...*, 1964, 1985). Opracowanie A. Gawryszewskiego (2005) stanowiło także źródło danych statystycznych odnoszących się do zaludnienia miast Polski w I połowie XX w.

Dla okresu od początku XIX w. do początku XX w. podstawą źródłową były opracowania prezentujące poziom zaludnienia regionalnych i krajowych sieci osadniczych. W wielu przypadkach, szczególnie tam, gdzie brakowało informacji na temat zaludnienia, lub tam, gdzie w tekście dokonano bardziej szczegółowego opracowania pewnych zjawisk w skali lokalnej, sięgnięto także do prac monograficznych. Z powodu pozbawienia praw miejskich ponad 300 miejscowości Królestwa Polskiego nie mogły być one uwzględnione w dalszych rozważaniach na temat przemian demograficznych. Dlatego też w przypadku tych spośród zdegradowanych miast, które zostały później restytuowane (w XX w.), powstała swoista badawcza luka czasowa w ogólnym procesie przemian demograficznych.

Terytorium współczesnej Polski do 1918 r. znajdowało się w granicach trzech państw, w których spisy ludności przeprowadzano w różnych latach. Nie można było zatem uzyskać danych statystycznych dla przekroju jednego roku. Analogiczna sytuacja miała miejsce w kontekście Polski międzywojennej oraz państwa niemieckiego i Wolnego Miasta Gdańska.

Informacje o zaludnieniu miast istniejących na ziemiach Polski w XIX w. zaczerpnięto z takich publikacji, jak: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, 1880—1895; Grabowski, 1914; Jelonek, 1956, 1967; Nietyksza, 1985.

W wielu przypadkach dane te były niekompletne. Ponieważ istotę opracowania stanowiły również kwestie depopulacji mające charakter incydentalny, należało dokonać uzupełnień na podstawie innych źródeł, tak by uchwycić największą liczbę badanych przypadków ubytku demograficznego. Służyła temu przede wszystkim analiza monografii miejscowości lub regionów (powiatów), w których miejscowości te się znajdują. Ta część analizy miała charakter uzupełniający.

Wyjaśnienia dotyczące prognozy demograficznej oparto natomiast na danych opracowanych przez GUS, a zawartych w *Prognozie dla powiatów i miast na prawie powiatu oraz podregionów na lata 2011—2035* (2011).

W opracowaniu korzystano także z opracowań kartograficznych, na które składały się opublikowane mapy i kartogramy stanowiące załączniki do innych opracowań, opracowania publikowane jako osobne wydawnictwa, a także atlasy (Barran, 2005; Oswalt, Rieniets, 2006).

1.6. Stan dotychczasowych badań

Badania geografii ludności oraz demografii miast mają ogromny nauko-
14 wy dorobek polskojęzyczny (Dziewoński, 1956; Leonhard-Migaczowa, 1964;

Kosiński, 1967; *Demografia społeczna*, 1974; Rosset, 1975; Holzer, 1999; Jędrzejczyk, 2001; Okólski, 2004; Runge, Runge, 2008; Gawryszewski, 2009; Kawczyńska-Butrym, 2009; Wrona, 2009). Na ich tle literatura omawiająca zagadnienie depopulacji miast w odniesieniu do terytorium Polski prezentuje się o wiele skromniej. Składają się na to co najmniej trzy podstawowe przyczyny:

- rozproszenie badań nad wyludnianiem się miast w różnych subdyscyplinach naukowych,
- ostatecznie nieduża rola omawianych procesów w rzeczywistości społeczno-gospodarczej i politycznej państwa polskiego poczynając od 1918 r.,
- silne utrwalenie procesów depopulacyjnych w metodologii badań ludnościowych jako problem stanowiący tylko jeden z wielu atrybutów zagadnień demograficznych.

Ogół informacji i wyjaśnień na temat wyludniania się miast w Polsce zawierają więc opracowania z zakresu geografii ludności, demografii historycznej, monografie historyczne miast i regionów, opracowania ze statystyki historycznej. Każda z tych subdyscyplin podkreśla inny aspekt i inne ujęcie badanych problemów. Niniejsza monografia w części empirycznej napisana w konwencji przestrzenno-dynamicznej próbuje uwzględnić specyfikę wszystkich subdyscyplin, akceptując jednakże zasadniczy nurt geograficzno-historyczny.

Podkreślić należy, że dorobek naukowy na temat ubytku ludności miast jest dość znaczący. Ukazuje jednak głównie miejsce tego procesu w ogólnej teorii geografii ludności, demografii czy badaniach historyczno-geograficznych poświęconych zmianom zaludnienia terytorium Polski. Znaczący dorobek mają zagadnienia związane z teorią przejścia demograficznego czy migracjami (Gawryszewski, Potrykowska, 1988; Korcelli, 1988; Pytel-Tafel, 1988; Gawryszewski, 1992; Kupiszewski, 2002), w tym szczególnie tymi ich uwarunkowaniami, które prowadziły lub prowadzą do depopulacji miast czy obszarów wiejskich.

Osobne zagadnienie stanowią opracowania skupione na przestrzennej redystrybucji ludności w różnych ujęciach (Żurek, 1975; Stokowski, 1977; Gawryszewski, 1989; Potrykowska, 1992; Dzieciuchowicz, 1995). I tak na przykład J.Z. Dzieciuchowicz (1995) omawia ogólną koncepcję tego zjawiska, podkreślając, że jest to jeden ze stałych elementów formowania się struktur osadniczych i demograficznych, co związane jest z ubytkiem ludności w niektórych ośrodkach miejskich.

Inny aspekt wyjaśnień związanych z redystrybucją przestrzenną ludności stanowi koncepcja kontrurbanizacji, którą szeroko naświetlił J. Grzeszczak (1996). W tym przypadku potencjalny ubytek liczby ludności odnosi się przede wszystkim do miast dużych, kosztem których zyskują miasta średnie. Koncepcje kontrurbanizacyjne nawiązują do szerszego pola wyjaśnień zaproponowanych dla uchwycenia przesunięć ludności w skali regionalnej — międzyregionalnej i wewnątrzregionalnej. Ich istota sprowadza się do ogólnych zmian przestrzennych urbanizacji. W tym zakresie szczególnie cenne są opracowania: W. Zelinskiego (1971), pod redakcją M. Latucha i D.I. Walentiego (1978), D.J. van de Kaa (1997), P. Cheshire'a (1995), A. Championa (2001) czy T. Kontulý'ego

i H.S. Geyera (2003), wskazujące na deterministyczną zależność koncentracji ludności od dynamiki procesów urbanizacyjnych. Podsumowania tego aspektu rozważań w kontekście badań nad rozwojem metropolii dokonała ostatnio E. Korcelli-Olejniczak (2012).

Jeszcze inne ujęcie wyjaśnień zawierają opracowania, w których zwraca się uwagę na skutki postępującej suburbanizacji, powodującej depopulację ośrodków rdzeniowych (Weaver, 1977; Lucy, David, 2000; Couch i in., 2005; *Urban sprawl...*, 2006; Kamińska, 2008; Łodyga, 2011).

Przegląd badań w zakresie omawianego zagadnienia wykazał, że liczba badań i wyjaśnień dotyczących samej depopulacji, a w szczególności depopulacji miast polskich, jest stosunkowo ograniczona. Tematyka ta pojawia się w kontekście ogólnych badań nad zmiennością rozwoju miast polskich, ich rozmieszczenia czy niektórych zjawisk demograficznych rozważanych w odniesieniu do ich zbiorów oraz przemian (Jelonek, 1957; Kosiński, 1963; Stasiak, 1970; Muszyńska, 1973; Dziewoński, Kosiński, 1964, 1967; Iwanicka-Lyra, 1981; Zborowski, 1983; Szymańska, 1988; Runge, 1990; Korcelli, Gawryszewski, Potrykowska, 1992a, 1992b; Parysek, Kotus, 1997; Kłosowski, Runge, 1999; Runge, Runge, 2002; Węclawowicz, 2002; Petryszyn, 2003; Gawryszewski, 2005; Kurek, 2005; Długosz, Kurek, 2007; Okólski, Fihel, 2008; Kantor-Pietraga, Krzysztofik, 2009, 2011; Runge, 2013). Natomiast z perspektywy badań geograficzno-historycznych i historycznych studiów regionalnych dobry punkt odniesienia do zagadnień rozwoju demograficznego miast stanowią między innymi prace takich autorów, jak: Szulc, 1936; Bytnar-Suboczowa, 1955; Rybicki, 1955; Stasiak, 1957; Holzer, Józefowicz, 1960; Pudło-Palonka, 1961; Dunin-Wąsowicz, 1963; Rauziński, 1967; Werwicki, 1967; Ładogórski, 1968; Borowski, 1970; Smoliński, 1986; Piasecki, 1988; Janczak, 1994; Opałło, 1995; Berger, 2002.

Badania nad depopulacją miast prowadzone były przeważnie w kontekście szerszych wyjaśnień rozwoju demograficznego miast. Wynika to niewątpliwie z faktu, że badania naukowe w zakresie dynamiki ludności i jej rozmieszczenia były zawsze jednym z tych nurtów akademickich, który starał się w możliwie dynamiczny sposób reagować na daną rzeczywistość geograficzną. W związku z tym, że na terytorium Polski przez niemal cały XX w., z wyjątkiem jego ostatnich lat i okresu wojen światowych, dynamika ludności miast jako zbioru cechowała się generalnie wzrostami, problem depopulacji w naturalny sposób był marginalizowany bądź omawiany jako studia przypadków o charakterze lokalnym lub funkcjonalnym.

Potwierdzeniem tej tezy jest chociażby kwestia badań nad wyludnianiem się obszarów wiejskich. Wyludnianie się obszarów wiejskich było i jest istotnym faktem rzeczywistości społecznej na znacznych obszarach Polski już od lat 60. i 70. XX w. W ślad za tą rzeczywistością w pełni podążają badania naukowe prowadzone przez polskich badaczy od co najmniej lat 70. XX w. (Miszewska, 1970, 1989; Eberhardt, 1983, 1989a, 1989b, 1990a, 1990b, 1990c;

16 Potrykowska, 1989; *Wyludnianie się obszarów...*, 1989; Horodeński, Serwin,

Szydłowski, 1990; Kupiszewski, 1990; Stasiak, 1990a, 1990b; Miszczuk, 1993; Szymtkie, 2008). Część spośród wspomnianych opracowań, jakkolwiek tytułowo nawiązuje do ujęć regionalnych, w zasadzie strukturalnie odnosi się do obszarów formalnie wiejskich. W ogromnej większości przypadków miasta w tych regionach co najwyżej demograficznie stagnowały, stanowiły jednak pewien kontekst wyjaśnień tła depopulacji w skali regionalnej (Mirowski, 1985, 1990; Jelonek, 1986; Serwin, 1987; Eberhardt, 1989a, 1989b; Miszewska, 1989; Gawryszewski, 1990; *The processes of depopulation...*, 1990; Dembowska, 1994; Bański, 1999, 2002; Niewiadomski, 2007).

W przeważającej części miast w Polsce aż do początku lat 90. XX w. odnotowywano wzrost liczby ludności, dlatego też proces depopulacji był niemal nieobecny w krajowej literaturze naukowej. Badania, opisy i studia dotyczyły raczej pojedynczych przypadków wyludnienia się miast lub miast formalno-prawnie zdegradowanych (Tłoczek, 1955; Siemiński, 1989, 1991; Drobek, 1991, 1999). Ważnym nurtem badawczym były także opracowania skupiające się na genezie stagnacji (i niejednokrotnie wyludniania się) niedużych miast, położonych na peryferiach głównych osi rozwojowych Polski w okresie PRL-u (*Studia geograficzne...*, 1957; Król, 1967).

Osobny nurt zarówno w opracowaniach historycznych, jak i geograficznych stanowiły kwestie związane z depopulacją wywołaną II wojną światową oraz jej powojennymi konsekwencjami (Halicka, 1947; Kosiński, 1963; Lipóczy, Walichnowski, 1982; Piesowicz, 1987; Łach, 1996; Stpiczyński, 1997; Eberhardt, 2000; Rutkowska, 2003; *Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki...*, 2008). Problematyka miejska jest tu fragmentem rozważań ogólnych związanych z dewastacją przestrzeni i infrastruktury Polski, ale przede wszystkim ze stratami ludnościowymi i innymi zjawiskami demograficznymi wynikającymi bezpośrednio z działań wojennych. W opracowaniach historycznych, rzadziej geograficznych, istotnym elementem była także kwestia konsekwencji I wojny światowej.

Przechodząc do opracowań historycznych i historyczno-statystycznych, należy stwierdzić, że wiedza na temat faktów demograficznych, w tym także tych dotyczących wyludniania się miast, rozproszona była w trzech kategoriach opracowań: monografiach miejsko-historycznych i historycznych, opracowaniach statystycznych oraz syntezach komentujących generalne trendy rozwoju demograficznego czy urbanizacji (Grabowski, 1914; Maruszczak, 1949; Dangel, 1962, 1968; Dziewoński, Kosiński, 1964, 1967; Kosiński, Jerczyński, 1965; Gieysztorowa, 1976, 1980; Michalewicz, 1979; Dyer, 1995; Gawryszewski, 2005, 2009; Soja, 2008; Kantor-Pietraga, Krzysztofik, 2011). Odnosząc się do tych opracowań, w niniejszej książce dokonano próby ich zastosowania w taki sposób, by odpowiadały założonym celom, tzn. systematyzacji geograficzno-historycznej zjawiska depopulacji oraz próbie wyjaśnienia go w odniesieniu do miast Polski.

W przeglądzie dotychczasowych badań osobny element stanowią opracowania zagraniczne. Z uwagi na ściśle doprecyzowany obszar badań, którym **17**

jest współczesne terytorium Polski, naturalnie zrezygnowano z odniesień do opracowań o charakterze empirycznym. Przedmiotem zainteresowań była natomiast literatura naukowa skupiająca uwagę na wyjaśnieniach procesu depopulacji w różnych krajach, ze szczególnym uwzględnieniem Europy i Stanów Zjednoczonych (Jacobs, 1962; Berg i in., 1982; Bradbury, Downs, Small, 1982; Pascal, 1987; Katchor, 1991; Friedrichs, 1993; Sugrue, 1996; Downs, 1997, 1999; Hall, 1997; Kahn, 1999; Matlović, 1999; Power, Mumford, 1999; Hollander, 2000; Beauregard, 2003, 2008; Turok, Mykhnenko, 2007; Mykhnenko, Turok, 2008; Kabisch, Haase, Haase, 2012). Długotrwała obserwacja zjawisk depopulacyjnych w krajach wysokorozwiniętych wskazuje, podobnie jak w przypadku Polski, na duże rozbieżności co do ich uwarunkowań, trajektorii, koncentracji przestrzennej i wieloaspektowych konsekwencji. Od 2000 r. rolę szczególną odgrywały opracowania poświęcone procesowi kurczenia się miast (Lupton, Power, 2004; Fuji, 2006; Oswalt, Rieniets, 2006; Prigge, 2006; Schmidt, 2006; *Shrinking Cities...*, 2006a, 2006b; Langner, Endlicher, 2007; Pallagst, 2008; Rieniets, 2009; Troeger-Weiß, Domhardt, 2009; Buhnik, 2010; Bontje, Musterd, 2012; Fol, 2012; Hoekveld, 2012; Martinez-Fernandez i in., 2012b, 2012c; Rink i in., 2012; Ryan, 2012; Siljanoska, Korobar, Stefanovska, 2012; Stryjakiewicz, 2013). Jak już wspomniano, proces kurczenia się miast traktowany jest szerzej niż depopulacja, szczególnie jeśli chodzi o wskazywanie jego negatywnych konsekwencji. Wszystkie opracowania dość wyraźnie odchodzą od prostego komentarza zjawisk statystycznych, wgłębiając się w niejednokrotnie skomplikowane i złożone aspekty różnych zjawisk towarzyszących kurczeniu się lub stanowiących ich różnorakie efekty.

Prace poświęcone kurczeniu się miast, z uwagi na aktualność i wagę problemu, są w dużej części poświęcone wyzwaniom, jakie problem ten stwarza społeczeństwom i społecznościom lokalnym, oraz polityce ich rozwiązywania (Leo, Brown, 2000; Lintz, Müller, Schmude, 2007; Steinführer, Haase, 2007; Cock, Couch, 2012; Constantinescu, 2012; Galjaard, van Wissen, van Dam, 2012; Haase i in., 2012; Krzysztofik, Runge, Kantor-Pietraga, 2012a, 2012b; Lauf i in., 2012; Maes, Loopmans, Kesteloot, 2012; Panagopoulos, Barreira, 2012; Wiechmann, Pallagst, 2012; Wolff, 2012).

Z prac polskich wymienić należy dorobek zespołu naukowego Projektu SHRINK SMART w Uniwersytecie Śląskim (Krzysztofik, Runge, Kantor-Pietraga, 2011; Krzysztofik, Runge, Kantor-Pietraga, 2012a, 2012b), a także opracowania: J.J. Paryska (2005a), K. Kowali-Stamm (2006), A. Radzimskiego (2009), T. Stryjakiewicza, P. Ciesiołki i E. Jaroszewskiej (2012) oraz A. Zborowskiego, M. Soi i A. Łobodzińskiej (2012). Prace badaczy polskich omawiały zarówno problem kurczenia się miast na obszarze Polski (prace zespołu Projektu SHRINK SMART; Stryjakiewicz, Ciesiołka, Jaroszevska, 2012; Zborowski, Soja, Łobodzińska, 2012), jak i sytuację pod tym względem w innych krajach (Kowala-Stamm, 2006; Radzimski, 2009).

W naukowych opracowaniach zagranicznych istotne miejsce zajmują także **18** publikacje nawiązujące do kwestii pustoszenia i zaniku miast. Bogata literatura

wyjaśnia to zjawisko, a także dotyczy studiów przypadków oddających jego istotę (Florin, 1961; Brown, 2000; England, 2003; Blaikie i in., 2006; McLeman, 2011). W Polsce problematyka ta rozpatrywana jest natomiast z punktu widzenia uwarunkowań antropogenicznych, sprzyjających lub stanowiących tło zagrożeń środowiskowych wpływających między innymi na zanik lub pustoszenie stref osadnictwa (np. Lisowski, 1996; Tyszkiewicz, 2014).

2. Podstawowe pojęcia związane z procesem depopulacji

W celu doprecyzowania używanych w pracy pojęć i określeń proponuje się następujące zestawienie tematyczne. W wielu przypadkach stanowi ono propozycję badawczą (terminy oznaczono gwiazdką), której kontekst szerzej omówiono w dalszej części opracowania. Zestawienie ma charakter słownika terminologicznego. Zawarte w nim terminy ułożono alfabetycznie. Tam, gdzie było to uzasadnione, wskazano na podobieństwa zakresu terminologicznego do zakresu terminologicznego innych pojęć. W przypadku wybranych terminów, które rzadziej pojawiają się w polskiej literaturze geograficznej, podano dodatkowo źródła. Zestawienie to w żaden sposób nie wyczerpuje wszystkich spotykanych w literaturze naukowej terminów odnoszących się pośrednio do zjawiska depopulacji miast.

Podstawę literaturową zestawienia stanowiły publikacje takich autorów, jak: Kosiński, 1967; Korcelli, 1969; Jagielski, 1977; Grzeszczak, 1996; Kaczmarek, Koralewski, Matykowski, 1998; Liszewski, Maik, 2000; Kostrzewski, 2001; Kostrzewski, 2002; Steinhilber, 2003; Zborowski, 2005; *Shrinking Cities...*, 2006a, 2006b; Beauregard, 2008; Parysek, 2008; Runge, Runge, 2008; Krzysztofik, Runge, Kantor-Pietraga, Spórna, 2011; McLeman, 2011; Haase i in., 2012; Wiechmann, Palagst, 2012; Krzysztofik, Kantor-Pietraga, Spórna, 2013.

Słownik pojęć nawiązujących do procesu depopulacji miast*

Deglomeracja

Proces (zespół działań) polegający na przenoszeniu aktywności materialnej i niematerialnej z innej strony gospodarczej i społecznej człowieka do stref peryferyjnych dużych aglomeracji miejskich, ze szczególnym wskazaniem na strefę zewnętrzną. W ogromnej liczbie przypadków deglomeracja

* Terminy autorskie omówione w dalszej części monografii.

miała dotyczyć działalności przemysłowej, a translokacja pozostałych form aktywności ekonomicznej i społecznej człowieka była lub miała być jej następstwem. Spodziewanym efektem deglomeracji miał być spadek gęstości zaludnienia miast rdzeniowych, a tym samym ich planowana i oczekiwana depopulacja.

Depopulacja

Spadek liczby ludności na ściśle wyznaczonym obszarze (jak: państwo, region, miasto) w określonym przedziale czasu. W przypadku depopulacji miast Polski przyjęto okres minimum 10-letni. Wieloaspektowość determinant depopulacji oraz jej różne konsekwencje pozwalają na doprecyzowanie jej charakteru z zastosowaniem sformułowań wtórnych. Ich wybór zaprezentowany został w niniejszym zestawieniu terminologicznym.

Depopulacja inercyjna*

Zjawisko wyludnienia zachodzące równomiernie z czynnikami, które je powodują, bądź bezpośrednio po ich zakończeniu lub w stosunkowo niewielkim przesunięciu czasowym. Skutki i konsekwencje zjawiska mają miejsce w tym samym czasie.

Depopulacja miasta

Pod pojęciem depopulacji miasta w niniejszej pracy rozumie się ubytek jego liczby ludności w granicach administracyjnych, w okresie minimum 10-letnim. Pojęcie to ma w niniejszej rozprawie aspekt statystyczny, tzn. określa wielkość ubytku w liczbie ludności za pomocą podstawowych wskaźników, takich jak np. bezwzględna wartość ubytku liczby ludności w przyjętym przedziale czasu czy procentowa wartość ubytku populacji miasta w przyjętym przedziale czasu.

Depopulacja nieinercyjna*

Depopulacja będąca konsekwencją procesów i zjawisk, które miały miejsce w okresie poprzedzającym odnotowywany ubytek liczby ludności. Z innego punktu widzenia występuje tu zjawisko wyraźnego rozgraniczenia determinant zjawiska względem jego konsekwencji. Na przykład wydarzenia polityczne z lat 1866—1867 w Królestwie Polskim spowodowały formalny spadek liczby ludności miast odnotowany dopiero po 1870 r.

Depopulacja pozorna*

Zjawisko to występuje wtedy, gdy odnotowywany ubytek ludności miejskiej jest efektem działań prawno-administracyjnych, polegających na formalnej likwidacji miasta, a nie rzeczywistego zmniejszenia się liczby jego mieszkańców w danym okresie i w tych samych granicach administracyjnych. Innym przypadkiem depopulacji pozornej jest proces oddzielania się od dotychczas

dzielnic, które tworzą nowe, samorządne jednostki. To zjawisko miało miejsce głównie w II połowie XX i w XXI w.

Depopulacja probabilistyczna*

Depopulacja wynikająca ze zdarzeń o charakterze losowym lub inaczej — wyludnienie spowodowane tzw. rozwojem nierównowagowym. Depopulacja miasta jest w tym przypadku spowodowana zdarzeniem o charakterze losowym, z reguły nagłym i wcześniej nieprzewidywalnym.

Depopulacja relokacyjna*

Zjawisko rozpatrywane z punktu widzenia regionalnego, odnoszące się do grupy jednostek administracyjnych zlokalizowanych w najbliższym sąsiedztwie, w którym podkreśla się ubytek liczby ludności w niektórych spośród nich względem innych, odnotowujących przyrost liczby ludności. Określenie to nawiązuje do zagadnienia redystrybucji przestrzennej ludności w regionie. Depopulacja relokacyjna może mieć charakter bezwzględny lub względny.

Depopulacja zdeterminowana*

Zjawisko wyludnienia spowodowane czynnikami mającymi charakter deterministyczny. Czynniki powodujące depopulację są w tym przypadku przewidywalne i znane, co wiąże się z poprzedzającymi wyludnienie, trwającymi dłuższy czas zjawiskami lub procesami społeczno-ekonomicznymi.

Dezurbanizacja

To trzecia faza modelu rozwoju dużego miasta autorstwa Klaasena i Paellincka, w której regresowi miasta centralnego (strefy centralnej aglomeracji) towarzyszy widoczny wzrost otaczającej go strefy podmiejskiej. Na tym poziomie ewolucji miasta szczególnie niekorzystna jest pozycja miasta centralnego, w którym pogłębia się zjawisko depopulacji. W większości przypadków mają w nim także miejsce negatywne zjawiska przestrzenne, ekonomiczne i społeczne. Jednocześnie pogłębia się zjawisko suburbanizacji, zarówno w wymiarze ilościowym, jak i obszaru oddziaływania. Model ten jest reprezentatywny dla wybranych metropolii monocentrycznych, a nie jest charakterystyczny dla policentrycznych układów miejskich o genezie industrialnej. W Polsce nie potwierdza go przypadek rozwoju konurbacji katowickiej.

Termin „dezurbanizacja” jest także traktowany szerzej jako synonim regresu danego miasta względnie spadek znaczenia pozycji miast w regionalnych układach społeczno-ekonomicznych. W obu wskazanych przypadkach jedną z konsekwencji dezurbanizacji jest ubytek liczby ludności.

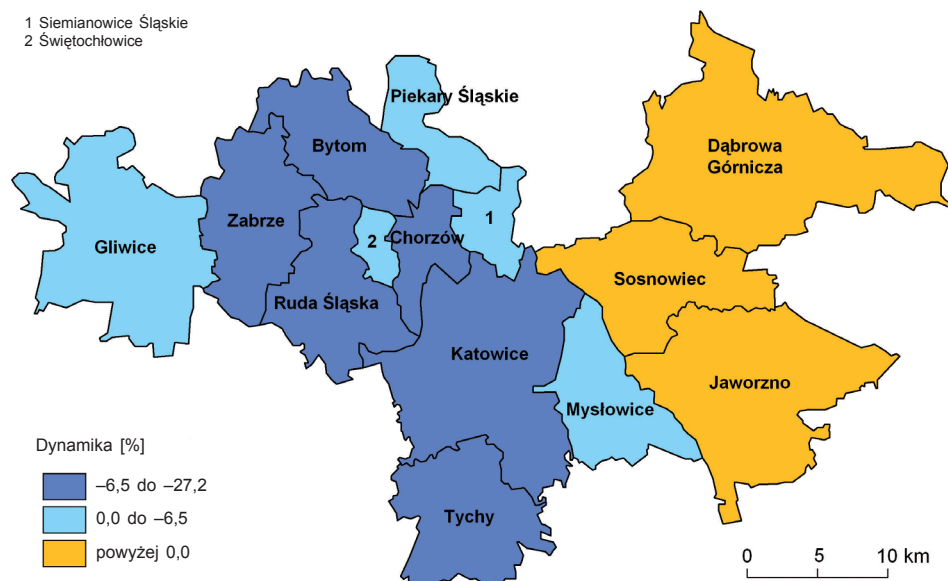
Kontrurbanizacja

Proces przestrzenny polegający na przeniesieniu impulsów rozwojowych miast — społeczno-ekonomicznych oraz demograficznych, na ośrodki średniej wielkości zlokalizowane w otoczeniu większej metropolii. Kontrurbanizacja **23**

teoretycznie osłabia rozwój miasta metropolitalnego (rdzeniowego) oraz strefę podmiejską (strefę rozwoju suburbanizacji). Kontrurbanizacja jest bardziej efektem zaistnienia pewnych zjawisk społeczno-ekonomicznych (ich kryzysu strukturalnego) w mieście rdzeniowym niż bezpośrednim czynnikiem sprawczym jego depopulacji. Kontrurbanizacja jako zjawisko związane z wyludnianiem się dużych miast z reguły współwystępuje z suburbanizacją.

Krater depopulacyjny

Pojęcie określające punktowy proces depopulacji przestrzennej w obrębie większego miasta lub traktowane szerzej — w odniesieniu do stref cechujących się ogólnym ubytkiem ludności w obrębie aglomeracji miejskich. Zjawisko charakterystyczne dla etapu dezurbanizacji większej aglomeracji lub procesu kurczenia się większej grupy jednostek miejskich. W Polsce typowy krater depopulacyjny w szerszym tego słowa znaczeniu występuje od lat 70. XX w. w środkowo-zachodniej części rdzenia konurbacji katowickiej (ryc. 2).

Ryc. 2. Krater depopulacyjny w rdzeniu konurbacji katowickiej w latach 1977—2006 (opracowanie własne na podstawie: Krzysztofik, Runge, Kantor-Pietraga, 2011, s. 11)

Fig. 2. A crater of depopulation localized in the Katowice conurbation's core, 1977—2006 (by author on the base of: Krzysztofik, Runge, Kantor-Pietraga, 2011, p. 11)

Kratery depopulacyjne charakterystyczne są jednak przede wszystkim dla śródmieść dużych miast. Z uwagi na swoje funkcje śródmieścia dużych miast stanowią coraz mniej oczekiwaną przestrzeń do zamieszkania. Ich wyludnianie się tworzy specyficzny obraz koncentrycznego układu rozwoju zaludnienia, gdzie odnotowywany przyrost liczby mieszkańców jest wprost proporcjonalny

do odległości od umownego centrum dzielnicy śródmiejskiej (Jagielski, 1977; Krzysztófik, Runge, Kantor-Pietraga, 2011).

Krater miejski

W układzie zaludnienia dużego miasta to obszar, którego depopulację wyjaśnia tzw. rozwój falowy lub pulsacyjny. Rozwój ten warunkowany jest naprzemiennym w określonych przedziałach czasu wzrostem znaczenia deterministycznych sił odśrodkowych lub dośrodkowych. Studia poświęcone aglomeracji krakowskiej czy miastom kalifornijskim wskazują na cykliczność powstawania krateru miejskiego, nawiązującą do rozkładu efektów przestrzennych pulsowania miasta w strefach poza obrębem krateru miejskiego. „Pogłębianie się” krateru miejskiego związane jest bezpośrednio z ubytkiem liczby ludności w jego obrębie.

Kurczenie się demograficzne miasta

Termin stosowany jako synonim depopulacji. Najczęściej w opracowaniach popularnych i popularnonaukowych. Pojęcie „ubytek” jest tutaj swobodnie zastępowane określeniem „kurczenie się”. Poprawne jest natomiast określenie „demograficzny aspekt kurczenia się miast”.

Kurczenie się miasta

Pod pojęciem „kurczenie się miasta” rozumie się wieloaspektowy (między innymi: demograficzny, społeczny, gospodarczy, przestrzenny, infrastrukturalny, polityczny, administracyjny) proces, którego głównym zewnętrznym przejawem jest ubytek liczby ludności. W większości przypadków kurczenie się miasta związane jest z naruszeniem stabilności jego dotychczasowej bazy ekonomicznej. Dezintegracji dotychczasowej struktury bazy ekonomicznej i ściśle powiązanych z nią elementów struktur społecznych, przestrzennych oraz infrastrukturalnych nie towarzyszy kompensacyjny wzrost nowych działalności ekonomicznych, mogących stanowić rekompensatę utraconych funkcji gospodarczych.

Dezintegracja struktur gospodarczych miasta tworzy z innego punktu widzenia charakterystyczne koło zamknięte, w którym przenikające się czynniki i konsekwencje tego zjawiska wzmacniają dynamikę przyrostu nowych niekorzystnych zjawisk społecznych, demograficznych, gospodarczych czy przestrzennych i infrastrukturalnych.

Z kolei inny czynnik kurczenia się miast stanowi zjawisko suburbanizacji, chociaż w tym przypadku o wiele częściej jest to czynnik ubytku demograficznego danego miasta. Suburbanizacja towarzyszy wielu ośrodkom cechującym się wyraźnym rozwojem ekonomiczno-społecznym i przestrzennym (np. Warszawa czy Kraków).

Pojęcie kurczenia się miasta, oprócz wskazania w nim elementu statystycznego (ubytek demograficzny, depopulacja), wymaga w miarę pełnego wyjaśnienia tego zjawiska i zwrócenia uwagi na jego zróżnicowane, z reguły negatywne, konsekwencje.

Ludność miejska

Ludność miejska to ludność zamieszkała w miastach usankcjonowanych wg kryterium prawno-administracyjnego.

Miasta duchy [miasta duchów] (*ghost cities*)

Termin stosowany w opracowaniach naukowych i popularnonaukowych, głównie w europejskich krajach anglosaskich, Ameryce Północnej czy Australii, odnoszący się do miejscowości, w których dezintegracji uległy wszystkie lub niemal wszystkie struktury miejskie. Z demograficznego punktu widzenia miejscowości te są niezamieszkałe lub zamieszkałe przez bardzo niedużą społeczność. Pod względem funkcjonalno-lokalizacyjnym można wyróżnić między innymi takie grupy miast duchów, jak: opuszczone miasta średniowieczne w basenie Morza Śródziemnego, powstałe niegdyś na podstawie czynnika obronności, opuszczone miasta górnicze (na całym świecie, ze szczególnym uwzględnieniem Ameryki Północnej i Australii), miasta opuszczone na skutek zagrożeń środowiskowych (cały świat), miasta opuszczone na skutek negatywnych uwarunkowań o podłożu antropogenicznym (głównie wysokorozwinięte kraje na półkuli północnej). Miasta duchy stanowią synonim takich określeń, jak miasta zanikłe czy miasta opuszczone (McLeman, 2011).

Miasto bezbronne — bezbronność (*vulnerability*) miasta

Pojęcie wskazujące na ograniczoność rozwoju struktur miejskich. Ich „słaba kondycja” sprawia, że miasto (lub wybrane jego struktury) narażone jest na negatywne wpływy otoczenia (środowiskowego, administracyjnego, systemu społeczno-ekonomicznego, zjawisk ekonomicznych). Miasto może doświadczać także bezbronności, uwarunkowanej przyczynami wewnętrznymi (destrukcyjne zarządzanie miastem i brak na nie reakcji społecznej, nierozwiązywalne zagrożenia środowiskowe). Najczęściej bezbronność miasta warunkowana jest elementami zarówno egzogenicznymi, jak i endogenicznymi, przy czym jedno z nich ma charakter pierwotny. Termin ten zwykle odnoszony jest do społeczno-ekonomicznej kondycji miasta kurczącego się (Zakour, Gillespie, 2013).

Miasto depopulujące się (wyludniające się)

Miasto odnotowujące w danym przedziale czasu statystyczny ubytek liczby ludności.

Niejednokrotnie traktowane jest synonimicznie z miastem kurczącym się, chociaż nie jest to porównanie poprawne.

Miasto funkcjonalnie „jeszcze niepotrzebne”*

Z reguły nowo powstała przestrzeń miejska, która z różnych powodów (demograficznych, społecznych, przestrzennych czy gospodarczych) nie została zasiedlona lub została zasiedlona częściowo. Nie obserwuje się tu dalszego

26 wzrostu liczby ludności, a niejednokrotnie wręcz jej spadek. W niektórych przy-

padkach, znanych np. z Chin czy Hiszpanii, miejscowości te cechuje niemal kompletne wyludnienie. Zabudowa ma status pustostanów.

Miasto funkcjonalnie „już niepotrzebne”*

Skrajna postać miasta kurczącego się, będącego na wyrażnie „negatywnej ścieżce rozwojowej”, która z dużym prawdopodobieństwem doprowadzi albo do ruralizacji, albo kompletnego zaniku, wcześniej całkowitego regresu, różnych struktur miejskich (demograficznych, społecznych, przestrzennych czy gospodarczych).

Miasto kurczące się

Miasto, które w danym momencie funkcjonowania w przestrzeni geograficznej cechuje zjawisko kurczenia się. Kurczenie się miast należy rozumieć dwojako — w wymiarze szerszym i węższym. W wymiarze szerszym stanowi proces wieloaspektowego ubytku ludności, który jest wyjaśniany zarówno w aspekcie jego determinant, jak i konsekwencji. Z tego też względu, oprócz ubytku liczby ludności, istotne jest zwrócenie uwagi na inne problemy funkcjonowania miasta: społeczne, gospodarcze, polityczne, infrastrukturalne, przestrzenne czy finansowe. W ujęciu węższym „kurczenie się miasta” jest synonimem depopulacji i obejmuje aspekt wyłącznie demograficzny.

Miasto opustoszałe długotrwale

Dotychczas istniejące miasto, które z różnych powodów straciło całą lub niemal całą populację i stan ten trwa dłuższy czas. Nic nie przemawia za szybką zmianą tego stanu. Z reguły przyjmuje się, że do spustoszenia demograficznego miasta przyczyniły się procesy demograficzne i zjawiska społeczno-ekonomiczne o gwałtownym przebiegu. Jeśli nie nastąpi ponowne zasiedlenie miasta, to na skutek dezintegracji infrastruktury mieszkaniowej, komunalnej i ekonomicznej po pewnym czasie staje się ono miastem zanikłym.

Miasto opustoszałe krótkotrwale

Dotychczas istniejące miasto, które z różnych powodów straciło całą lub niemal całą populację i stan ten trwa stosunkowo krótko (np. 1—5 lat). Występują też symptomy szybkiej zmiany tego stanu. Stan miasta opustoszałego ujawnia się przede wszystkim podczas konfliktów zbrojnych (między innymi: ucieczki, wypędzenia, przesiedlenia ludności). Innym typem genetycznym są ośrodki opustoszałe na skutek zmian geopolitycznych (wymiana ludności między krajami, zasiedlanie opuszczonych osiedli lub tzw. miast wojskowych — kasus Bornego Sulinowa).

Miasto podzielone (rozdzielone)

Miasto, które na skutek różnych przyczyn (głównie politycznych i administracyjnych) zostało podzielone na dwie lub więcej części stanowiących osobne jednostki prawno-administracyjne. Nie zawsze wszystkie te jednostki po podziale mają formalny status miejski. Depopulacja w przypadku miasta podzielonego

polega na tym, że po podzieleniu go następuje zmniejszenie się względem stanu poprzedniego liczby mieszkańców każdej z nowo powstałych jednostek. Nie zawsze jednak suma liczby ludności mieszkańców tych jednostek jest mniejsza od liczby mieszkańców, która zamieszkiwała ten obszar przed jego podziałem. W Polsce XX-wiecznej miasta podzielone powstawały zgodnie z czynnikiem granicy politycznej (Gubin, Słubice, Zgorzelec), a we wcześniejszych okresach historycznych — na skutek uwarunkowań własnościowych (Ożarów).

Miasto zanikłe

Dawne miasto, które przestało istnieć, a jedynym śladem po nim jest nazwa własna co najwyżej niedużej osady wiejskiej. Miasto zanikłe formalnie jest wsią, przysiółkiem lub niezamieszkałym obrębem geodezyjnym. W historii rozwoju miast Polski można wyróżnić dwa typy miast zanikłych: takie, które funkcjonowały i całkowicie zanikły, oraz takie, które nie weszły na żaden z etapów rozwoju miejskiego.

W naukach historycznych miasta zanikłe utożsamia się z lokacjami nieudanymi (powstała pewna początkowa forma przestrzenno-gospodarczo-społeczna miasta, lecz po stosunkowo krótkim czasie upadła i całkowicie się zagraryzowała) lub lokacjami niezrealizowanymi (poza wystawieniem przywileju miejskiego przez panującego, nieznane są żadne inne wiadomości na temat realnego umiastowienia danej wsi lub miejsca), (Kiryk, 1980).

Miasto zdegradowane

Miasto pozbawione formalnych praw miejskich. Od wskazanego momentu niezaliczane w poczet miast istniejących z formalnoprawnego punktu widzenia. W związku z tym ludność miast zdegradowanych, nawet jeśli wykazuje tendencje wzrostowe, przestaje współtworzyć populację miejską w skali danego regionu geograficznego. W innym przypadku z miastem zdegradowanym mamy do czynienia w sytuacji automatycznej (*de iure*) utraty praw miejskich przez jedno miasto i jego aneksję przez inne, większe. Liczba ludności miejskiej w danym regionie pozostaje wtedy taka sama, zmianie natomiast ulega liczba miast.

Miasto „zniesione”

Miasto pozbawione praw miejskich. Synonim pojęcia „miasto zdegradowane prawnie”. Termin stosowany w naukach historycznych oraz dokumentach prawnych (np. „Dzienniki Ustaw”) dotyczących terytorium oraz statusu miast pozbawianych praw miejskich. Mieszkańcy miasta „zniesionego” nie są zaliczani do grupy mieszkańców miast w danym okresie na zdefiniowanym terytorium. Precyzyjniejsze określenie powinno brzmieć: miasto, któremu „zniesiono” (odebrano) prawa miejskie.

Inna definicja: miejsce w przestrzeni geograficznej, w którym w określonej przeszłości istniało miasto. W momencie rozważań pozostałością po nim jest ewentualnie nazwa lokalna. Jednak w przeciwieństwie do miasta zanikłego, nie

Odptyw migracyjny (emigracja) [z miasta]

Odptyw ludności z danego obszaru (lub z miasta), fakt wyjazdu z dotychczasowego miejsca zamieszkania (w mieście). Składowa ruchu ludności bezpośrednio wpływająca na spadek liczby ludności lub depopulację.

Piąta faza rozwoju demograficznego

Ostatnia faza w modelu rozwoju demograficznego, nazywana także regresem demograficznym, cechująca się nadwyżką zgonów nad urodzeniami (ubytkiem naturalnym).

Postfunkcjonalizm miasta

Stan miasta rozpatrywany z punktu widzenia dynamiki jego funkcji ekonomicznych i ekonomiczno-społecznych, cechujący się zanikiem dotychczasowej (dotychczasowych) funkcji miastotwórczej i ograniczonym rozwojem nowych funkcji. Siła oddziaływania nowych funkcji nie równoważy (jeszcze) potencjału miastotwórczego funkcji utraconych. Stan ten stanowi pierwotne tło rozwoju procesu kurczenia się danego miasta. Najczęściej rozpatrywany jest w kategoriach postindustrializmu. Jednak charakter pejoratywny może mieć także nie zrównoważona innymi funkcjami utrata dotychczasowych, kluczowych funkcji usługowych, szczególnie tych skrajnie wyspecjalizowanych.

Próg rozwojowy miasta

Typ bariery lub ograniczenia zarówno w rozwoju przestrzennym, jak i społeczno-ekonomicznym miasta, pojawiający się na pewnym etapie jego rozwoju i hamujący go. Wyróżnia się trzy główne grupy progów rozwojowych: fizyczno-geograficzne, infrastrukturalne i funkcjonalne. Nie każdy próg rozwojowy miasta przyczynia się do jego depopulacji, niemniej jego zaistnienie zwiększa prawdopodobieństwo wystąpienia zjawiska wyludnienia.

Inaczej rzecz ujmując, progiem rozwojowym miasta może być sama jego depopulacja, szczególnie gdy ma charakter długotrwały.

Pustostan

Budynek lub mieszkanie z różnych powodów już/jeszcze niezamieszkałe. W przypadku pustostanów powstałych na skutek opuszczenia wcześniej zasiedlonego mieszkania zjawisku temu z reguły towarzyszy pełna lub częściowa dewastacja. Szczególnym problemem są pustostany-budynki zarówno w zabudowie kamienicowej, jak i blokowej. W bezpośredni sposób mogą one wpływać na pogłębianie się zjawiska opustoszenia zabudowy w najbliższym sąsiedztwie.

Regres demograficzny miasta

W ujęciu węższym regres miasta w znaczeniu demograficznym oznacza zmniejszanie się (spadek) liczby ludności w określonym czasie na danym obszarze. W ujęciu szerszym pod tym pojęciem rozumie się najczęściej kurczenie się miasta, jego depopulację.

Regres miasta

Pod pojęciem „regres miasta” rozumie się wieloaspektowy (między innymi: demograficzny, społeczny, gospodarczy, przestrzenny, infrastrukturalny) proces, którego głównym zewnętrznym przejawem są negatywne konsekwencje przemian lub destabilizacji miejscowej bazy ekonomicznej. W niektórych przypadkach regres miasta spowodowany jest jego wcześniejszym kurczeniem się, z reguły jednak relacja obu zjawisk jest odwrotna. Regres ekonomiczny jest najczęstszą przyczyną kurczenia się miast lub ich depopulacji.

Ruralizacja miasta

Zjawisko polegające na upodabnianiu się struktur społeczno-ekonomicznych i przestrzennych zlokalizowanych w mieście (ośrodku mającym prawa miejskie) do struktur typowych dla wsi. Zjawisko to jest łączone z regresem miasta lub jego fragmentów. Z reguły ruralizację miasta poprzedza jego częściowa depopulacja. W przypadku małych miast zlokalizowanych na obszarze Polski w XIX w. ruralizacja była tłem funkcjonalnym ich ostatecznej degradacji, a co się z tym wiąże — prowadziła do statystycznego ubytku liczby mieszkańców miast ogółem.

Ruralizację miast współcześnie wiąże się także z procesem kurczenia się dużych miast (np. niektóre fragmenty śródmieścia Detroit). W tym przypadku ruralizacja jest konsekwencją zjawiska kurczenia się miast.

Suburbanizacja w regionie miejskim

Proces przestrzenny polegający na przesunięciu impulsów rozwojowych: demograficznych, przestrzennych, społecznych i części ekonomicznych, na tereny podmiejskie. Jej najważniejszą cechą jest dynamiczny rozwój nowej zabudowy mieszkaniowej na terenach podmiejskich. Nowo wybudowane strefy mieszkaniowe zamieszkuje jednak ludność związana funkcjonalnie (miejsca pracy, część usług, miejsca spędzania wolnego czasu) z rdzeniem miejskim. Suburbanizacja jest zarówno efektem, jak i czynnikiem sprawczym słabości wybranych struktur miasta rdzeniowego, w tym także jego depopulacji. Jest szczególnie niekorzystna poza obrębem granic administracyjnych miast (zakładając, że część obszaru strefy podmiejskiej jest zlokalizowana na terytorium administracyjnym miasta). Zjawisko suburbanizacji ogólnie przyjęło się traktować pejoratywnie.

Suburbanizacja jest także zjawiskiem opisującym koncepcję falowego rozwoju miasta P. Korcellego. W tym przypadku miastotwórcze siły odśrodkowe powodują przesunięcie przestrzenne stref rozwojowych danego miasta na zewnątrz (szczyt fali). Ponieważ strefa ta może być zlokalizowana poza terytorium administracyjnym miasta, ono samo może nawet odnotować spadek liczby ludności. W tym samym czasie bezwzględnie wzrasta liczba ludności strefy suburbanalnej, zlokalizowanej poza formalno-prawnymi granicami

Suburbanizacja to druga faza w modelu rozwoju dużego miasta Klaassena i Paelincka, w której ludność terenów podmiejskich wzrasta szybciej niż ludność w rdzeniu miasta.

„Suburbanizacja wewnętrzna”

Zjawisko polegające na rozwoju stref mieszkaniowych typowych dla strefy podmiejskiej w dzielnicach centralnych dużych miast. Centralność w tym przypadku należy rozumieć jako centrum geograficzne miasta. Rozwój zabudowy o charakterze suburbanalnym „zasasyany” jest do centrum miasta i umocowywany na terenach funkcjonalnie dereliktowych o znacznej powierzchni. „Suburbanizacja wewnętrzna” może wystąpić tylko w przypadku miast cechujących się wielośrodkowym (policentrycznym) modelem rozwoju struktur przestrzenno-funkcjonalnych (wg Harrisa i Ullmana). Zjawisko to, jakkolwiek pogłębiające pewną mozaikowość i chaos przestrzenno-funkcjonalny miasta, jest oczekiwane z punktu widzenia procesu depopulacji. Stanowi alternatywę dla suburbanizacji (Runge, Krzysztofik, Spórna, 2011).

Środowiskowe zagrożenia (*environmental hazards*) bytu miast

Czynniki przyrodnicze bądź przyrodniczo-antropogeniczne, które z uwagi na oddziaływanie incydentalne lub trwale prowadzą do wieloaspektowej destrukcji struktur miasta. We wszystkich przypadkach wystąpienie zagrożeń środowiskowych wiązało się ze znaczącym stopniem wyludnienia lub całkowitym opustoszeniem danego miasta. W Polsce zagrożenia środowiskowe wynikające z oddziaływania wyłącznie czynników przyrodniczych większe znaczenie miały do połowy XIX w. Po tym okresie środowiskowe zagrożenia bytu miast związane były najczęściej z czynnikiem przyrodniczo-antropogenicznym (np. pożary przy współudziale człowieka, oddziaływania naruszonego górotworu), (McLeman, 2011).

Ubytek liczby ludności miasta

Różnica ujemna między liczbą ludności danego miasta, wyznaczona dwoma określonymi latami badawczymi — wcześniejszym ($Lt1$) oraz późniejszym ($Lt2$), gdzie: $Lt1 > Lt2$.

Ubytek migracyjny ludności miasta

Przewaga liczby emigrantów nad liczbą imigrantów (ujemna wartość salda migracji), powodująca zmniejszanie się liczby ludności w określonym czasie na danym obszarze. Ubytek migracyjny, który nie zostanie zrównoważony przyrostem naturalnym, prowadzi do depopulacji miasta.

Ubytek naturalny ludności miasta

Przewaga liczby zgonów nad liczbą urodzeń (ujemna wartość przyrostu naturalnego), powodująca zmniejszanie się liczby ludności w określonym czasie na danym obszarze. Ubytek naturalny, który nie zostanie zrównoważony napływem migracyjnym, prowadzi do depopulacji miasta.

Ubytek procentowy ludności miasta

Ujemna wartość ubytku populacji miasta wyrażona w procentach, wyznaczona dwoma określonymi latami badawczymi — wcześniejszym (Lt_1) oraz późniejszym (Lt_2), gdzie: $Lt_1 = 100\%$.

3. Uwarunkowania i mechanizmy depopulacji miast na obszarze Polski

3.1. Uwarunkowania i mechanizmy systemowe depopulacji miast

Podstawowym problemem rozważanym w niniejszej pracy jest kwestia uwarunkowań, mechanizmów i trajektorii depopulacji miast na obszarze współczesnej Polski. Dokonano zatem wcześniejszych ustaleń zakresu pojęciowego i systematyki. Cel ten był zdeterminowany istotą badań, a więc poszukiwaniem podstawowych prawidłowości warunkujących analizowane zjawisko depopulacji.

Przeprowadzona systematyka zagadnienia depopulacji miast miała natomiast na celu nie tylko próbę określenia w miarę dokładnych determinant stanowiących teoretyczne tło depopulacji, ale także próbę znalezienia podstawowych ram badanego w pracy zjawiska.

Już wstępna analiza rozwoju demograficznego miast współczesnej Polski w ciągu ostatnich 200 lat wskazuje na zmienne w czasie występowanie przypadków ich depopulacji. Zgodnie z założeniem, celem pracy jest jednak próba ustalenia typologii miast Polski cechujących się depopulacją. Kompilacja obu zadań oparta na faktografii związanej z różnymi czynnikami i zmiennymi determinującymi rozwój społeczno-ekonomiczny ziem Polski ma podjąć próbę odpowiedzi na pytanie o rolę i istotność poszczególnych aspektów procesów depopulacji miast.

Depopulacja miast jest zjawiskiem niezwykle złożonym i ma charakter poligenetyczny, należy zatem *a priori* odrzucić kategoryczność niektórych stwierdzeń i wniosków cząstkowych.

Uwaga ta ma też inne podłoże, związane z badaniami dynamicznymi sięgającymi często początków XIX w. Przyjąć należy, że materiały źródłowe, a także powstałe na ich podstawie opracowania wydawnicze mają mniejszą wiarygodność niż badania odnoszące się do czasów współczesnych.

Z tego też względu otrzymane w dalszej części opracowania wyniki badań definiuje się jako „bardzo zbliżone do rzeczywistych”. Należy jedynie stwierdzić, że poprawniejsza jest perspektywa badawcza wobec regionalnych i krajowych zbiorów miast wykazujących depopulację. Natomiast w odniesieniu do pojedynczych przypadków miast — z reguły tylko w wybranym okresie ich trwania — należy przyjąć większe ryzyko błędu, wynikające z braków lub pomyłek źródłowych.

Jednak jak już wspomniano, potencjalne drobne uchybienia we wstępnej analizie studiów przypadków nie mają dużego wpływu na całościowe ujęcie pracy, zaproponowane podziały typologiczne, a przede wszystkim diagnozę uwarunkowań i mechanizmów o charakterze systemowym w procesie wyjaśniania depopulacji ośrodków miejskich.

Pewność ta w tym ostatnim przypadku wynika z faktu, że badania zjawisk zawierających się w pojęciu uwarunkowań i mechanizmów systemowych mają dobrze udokumentowany dorobek naukowy, w kontekście niniejszej pracy zaś stanowią trwały element odniesienia w wyjaśnianiu dedukcyjnym.

Pod pojęciem systemowych uwarunkowań i mechanizmów depopulacji miast w pracy rozumie się ogół zróżnicowanych zjawisk społeczno-ekonomicznych oraz politycznych, które stanowią bezpośrednią przyczynę depopulacji. Powodują też późniejszy trwały ubytek liczby ludności, a niejednokrotnie degradację prawno-administracyjną większej grupy miast w obrębie terytorium państwowego. Stosując określenie systemowe, pod pojęciem tym rozumie się uwarunkowania będące konsekwencją oddziaływań systemu społeczno-ekonomicznego na zjawiska demograficzne, a nie systemu rozpatrywanego z punktu widzenia bardziej ogólnej teorii systemów.

Na podstawie studiów literaturowych oraz szczegółowej analizy rozwoju demograficznego poszczególnych miast w pracy wyróżniono dwa typy uwarunkowań i mechanizmów systemowych:

- uwarunkowania i mechanizmy oddziałujące długookresowo,
- uwarunkowania i mechanizmy oddziałujące krótkookresowo.

Ponadto wyodrębniono uwarunkowania i mechanizmy o charakterze incydentalnym, a więc takie, które odnoszą się do pojedynczych miast lub niedużych zbiorów ośrodków miejskich w wymiarze lokalnym. Biorąc pod uwagę temat rozprawy, a zwłaszcza postawiony problem badawczy, postanowiono szczegółowo omówić główne uwarunkowania systemowe obu typów oraz dokładnie przeanalizować kilka modelowych przypadków depopulacji w wymiarze incydentalnym.

3.1.1. Uwarunkowania i mechanizmy systemowe oddziałujące długookresowo

Uwarunkowania depopulacji oddziałujące długookresowo stanowią ważny
34 punkt wyjścia zrozumienia procesu ubytku ludności w ogóle. Uwarunkowania

te należy widzieć, po pierwsze, na tle zmienności ogólnych systemów społeczno-ekonomicznych, zwłaszcza na przełomie XVIII i XIX w. oraz na przełomie XX i XXI w. (Sokołowski, Zając, 1987; Grochulska, 1994; Gzell, 1996). Po drugie, równie istotna jest stwierdzona cykliczność przebiegu zjawisk ekonomiczno-społecznych (Schumpeter, 1939; Kondratieff, 1984; Storper, 1997), co można także odnieść do przemian demograficznych obejmujących między innymi kwestie szerzej (systemowo) rozumianej depopulacji.

Na wstępie należy zwrócić uwagę na fakt, że uwarunkowania te mają bardzo złożoną genezę, przebieg oraz konsekwencje. Najogólniej można je podzielić na:

- uwarunkowania o charakterze ekonomicznym, z silniej zaakcentowanym elementem ekonomicznym (w skrócie: ekonomiczne),
- uwarunkowania o charakterze społecznym, z silniej zaakcentowanym elementem społecznym (w skrócie: społeczne).

Każdy z wymienionych podtypów, jakkolwiek podkreśla konkretny element funkcjonalny, zawiera w sobie skomplikowaną strukturę różnych układów powiązań o zróżnicowanym charakterze. Element społeczny czy ekonomiczny w definiowaniu podtypu ma przede wszystkim wymiar genetyczny.

Do uwarunkowań systemowych o charakterze ekonomicznym zakwalifikowano szeroko pojętą transformację funkcjonalną, obejmującą przede wszystkim struktury gospodarcze miast i ich najbliższego otoczenia, dokonujące się zasadniczo na dwóch etapach:

- I etap — przejście z funkcji rolniczych i rolniczo-usługowych do funkcji produkcyjnych (przemysłowych). Na obszarze Polski miało to miejsce od przełomu XVIII/XIX w. i trwało aż do I połowy XX w.
- II etap — przejście z funkcji produkcyjnych (przemysłowych) do funkcji usługowych; ten etap na obszarze Polski trwa współcześnie, a na szerszą skalę rozpoczął się w latach 80. XX w., znacząco pogłębiając się w latach 90. XX w. (Kostrowicka, Landau, Tomaszewski, 1978; Jezierski, Leszczyńska, 2010; Skodlarski, 2014).

Systemowe uwarunkowania ekonomiczne odnoszą się bezpośrednio do kwestii cykliczności rozwoju gospodarczego w rozumieniu J. Schumpetera (2009). Z innego punktu widzenia nawiązują do takich elementarnych pojęć tego cyklu, jak industrializacja i serwicyzacja gospodarek miast polskich. Pojęcie industrializacji należy odnieść do okresu od połowy XIX w. do lat 80. XX w. Jak wynika z badań R. Krzysztofika (2012), to właśnie w tym okresie powstała większość miast mających w swej genezie funkcje produkcyjne. Jednocześnie do I połowy XIX w. zanikły niemal zupełnie lokacje miast oparte na funkcjach rolniczych oraz usługowych niewyspecjalizowanych, tzw. centralnych.

Oparcie rozwoju gospodarczego miast na funkcjach produkcyjnych stanowiło w tym okresie zasadniczy element warunkujący rozwój demograficzny miast (*Miasta polskie w Tysiącleciu*, 1965, 1967; Kostrowicka, Landau, Tomaszewski, 1978; Nietyksza, 1985). Wynikało to z faktu, że determinanty

społeczne (omówione w dalszej części niniejszego rozdziału) przyczyniały się do stabilizowania wzrostu liczby ludności na całym obszarze dzisiejszej Polski. Stąd też uwarunkowania ewentualnych depopulacji miast lub ich zbiorów miały w genezie element niemal wyłącznie gospodarczy. Uzupełniając dział tu także czynnik polityczny (zmiennność granic politycznych i ich długotrwałe konsekwencje). Jednakże redystrybucja przestrzenna ludności, której efektem były także przypadki depopulacji lub zanikania miast, związana była z redystrybucją przemysłowych działalności produkcyjnych (Krzysztofik, 2012).

Odwroćenie tego trendu nastąpiło w latach 80. i 90. XX w. Ponownie czynnikiem utrwalającym rangę wielkościową miast stały się usługi, ale te nawiązujące do szeroko pojętych funkcji centralnych, głównie tam, gdzie są one symbiotycznie powiązane z działalnością produkcyjną o ograniczonym stopniu specjalizacji, a raczej będących efektem relacji o charakterze kooperacji.

Stymulantą redystrybucji przestrzennej ludności w przypadku miast była też w tym okresie ich rola w krajowym systemie administracyjno-osadniczym, a to związane było z hierarchiczną instytucjonalizacją. Ten element można określić mianem tła geograficznego rozwoju usług, a koncepcyjnie odnosi się do teorii ośrodków centralnych (Christaller, 1963). Uogólniając, możliwości zaistnienia usług o charakterze centralnym i niektórych usług, dla których funkcje centralne stanowią pośrednią determinantę geograficzną, są stymulowane lokalizacją danego miasta w krajowym układzie osadniczym. Ma to przełożenie w następujących elementach tego układu: hierarchia wielkościowa, hierarchia funkcjonalna, odległości międzymiejskie czy bariery rozwojowe. Można zatem przyjąć, że mamy tu do czynienia z ukierunkowaną na nowo (w odniesieniu do okresu poprzedniego) rentą geograficzną.

Uznano, że rolę stymulant rozwojowych miast przyjmują niektóre działalności usługowe, a to dzieje się kosztem będących w regresie danych działalności produkcyjnych. Dlatego należy podkreślić rolę renty geograficznej, nawiązującej do koncepcji centralności, jako jednego z elementów kształtujących ostatecznie rozwój demograficzny miast Polski w czasach współczesnych.

Należy jednak wskazać, że w przeciwieństwie do I etapu zmian gospodarczych, które miały miejsce w XIX w., ich II etap zachodzi w sytuacji diametralnych przemian w systemowych uwarunkowaniach społecznych. Odmienną ta ma też swoje konsekwencje w charakterze procesu depopulacji, który w istotnym stopniu uściśla pojęcie wieloaspektowego kurczenia się miast (*urban shrinkage*).

Systemowe uwarunkowania społeczne nawiązują natomiast przede wszystkim do zjawisk mieszczących się w koncepcji tzw. przejścia demograficznego (między innymi: Notenstein, 1945; *Spoleczno-ekonomiczne problemy...*, 1968; Rosset, 1980; Khaltabari, 1981; Pavilk, 1982; Jedut, 1989; *Teoria przejścia...*, 1990; Kotowska, 1999; Kotowska, Kuszewski, 1999), ze szczególnym

36 uwzględnieniem drugiego przejścia demograficznego (Kotowska, 1998, 1999;

Kurkiewicz, 1998; *Procesy demograficzne...*, 2010) oraz ogólnych wyjaśnień praw rozwoju ludności, biorących także pod uwagę aspekty społeczne (między innymi: Buzek, 1915; Malthus, 1935; Rosset, 1959; Borowski, 1970, 1974; Romaniuk, 1974; *Procesy demograficzne...*, 2010).

Drugim głównym elementem wyjaśniającym podłoże współczesnych procesów depopulacyjnych są zagadnienia związane z migracjami, głównie zaś z odpływem migracyjnym lub zmianą kierunków migracyjnych. W tej kwestii kanonem wyjaśnień naukowych jest koncepcja przejścia mobilności (*mobility transition*) W. Zelinskiego (1971).

Uwarunkowania społeczne nawiązujące do koncepcji drugiego przejścia demograficznego zainicjowane zostały na obszarze Polski w latach 60. XX w., chociaż, jak słusznie zauważają: K. Romaniuk (1974), J. Kotowska (1994) i J. Kurkiewicz (red., *Procesy demograficzne...*, 2010), w warunkach polskich zjawisko to ma nieco inny charakter niż w krajach zachodnioeuropejskich. Odmienność ta dotyczy przesunięcia w czasie poszczególnych faz drugiego przejścia demograficznego oraz jego nasilenia.

Zmiany hierarchiczne w sieci osadniczej występują także w przypadku długookresowych uwarunkowań i mechanizmów depopulacji, ale o charakterze społecznym lub społeczno-demograficznym. W tej grupie rozróżnić należy dwa podstawowe zjawiska. Pierwsze z nich to ogół przeobrażeń społecznych ujętych w ramach koncepcji przejścia demograficznego (*Teoria przejścia demograficznego*, 1990). Drugim natomiast jest zjawisko migracji, ze szczególnym uwzględnieniem kwestii emigracji (odpływu migracyjnego) oraz ujemnego salda migracji.

Przyjęto definicję przejścia demograficznego w wersji zaproponowanej przez J. Kurkiewicz (red., *Procesy demograficzne...*, 2010, s. 44). Autorka ta, uwzględniając wcześniejsze wyjaśnienia, definiuje to zagadnienie jako „koncepcję długookresowych przemian zachodzących w populacjach ludzkich. Przemiany te polegają na przejściu od reprodukcji prymitywnej (tradycyjnej, rozrzućnej), będącej rezultatem wysokiego poziomu płodności i umieralności, do reprodukcji nowoczesnej (oszczędnej), realizującej się przy niskiej płodności i umieralności”.

Istotą wyjaśnienia przejścia demograficznego było wskazanie jego fazowości. Z punktu widzenia warunków Polski oraz retrospekcji z perspektywy 2013 r., należy stwierdzić, że najbardziej zbliżony do rzeczywistości był podział zaproponowany przez C.P. Blackera (1947). Badacz ten wyróżnił następujące fazy zjawiska:

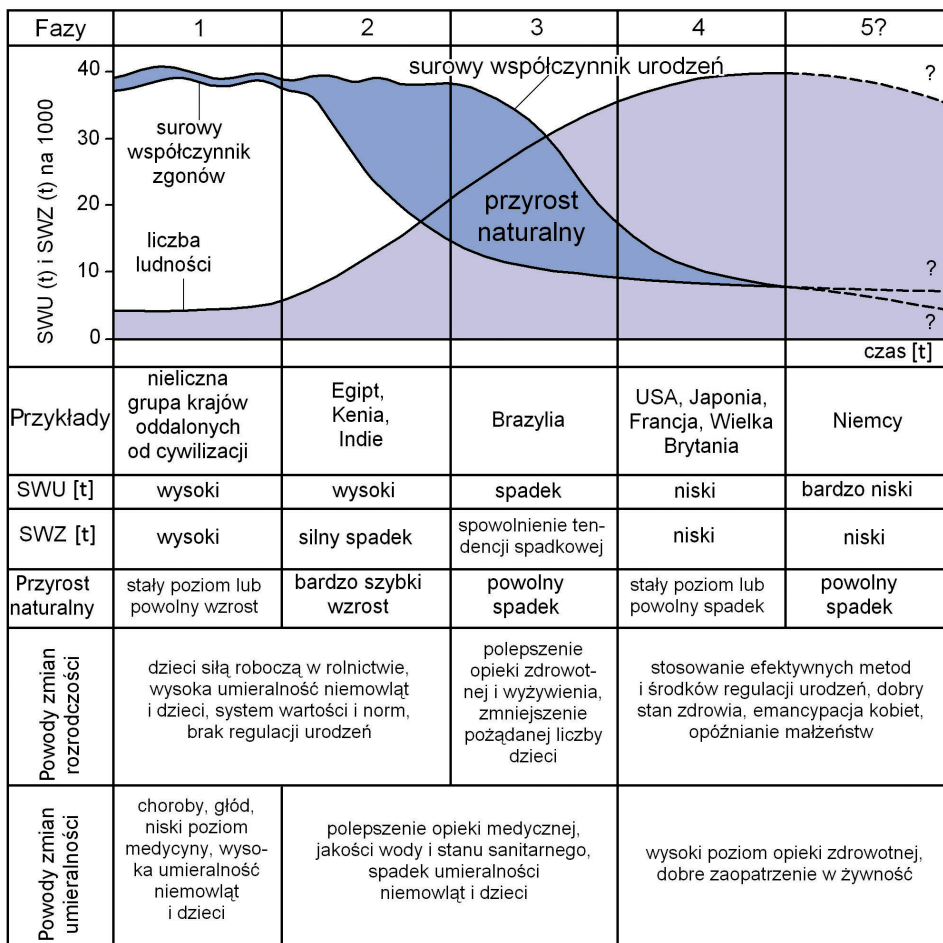
- I — faza poprzedzająca przejście,
- II — faza niekontrolowanej płodności z równoczesnym spadkiem umieralności,
- III — faza spadku płodności w tempie przewyższającym tempo spadku umieralności,
- IV — faza równowagi umieralności i płodności,
- V — faza przewagi natężenia zgonów nad natężeniem urodzeń.

Prawidłowość tego modelu wynika z dotychczasowego, faktycznego przebiegu zjawiska, które dla okresu do początku lat 70. XX w. przystępnie streścił między innymi S. Borowski (1974), a dla kolejnych dekad np. J. Kurkiewicz (red., *Procesy demograficzne...*, 2010).

Z punktu widzenia rozważanych w niniejszym opracowaniu zagadnień depopulacji miast na obszarze Polski w ciągu ostatnich dwóch stuleci rolę podstawową odgrywają dwie ostatnie fazy, ze szczególnym uwzględnieniem fazy piątej. W obu przypadkach szansa wystąpienia procesu depopulacji miasta przy braku napływu migracyjnego, bądź jego niedużej skali, jest największa. Jak podkreśla J. Kurkiewicz (red., *Procesy demograficzne...*, 2010, s. 46), niniejszy podział jest też o tyle bardziej urealniony, że wskazuje pośrednio możliwość zaistnienia zjawiska wyludnienia, wynikającego z efektów ruchu naturalnego. W innych podziałach, głównie zaś w dość rozpowszechnionym podziale autorstwa K. Davisa (za: *Procesy demograficzne...*, 2010), możliwość takiego stanu nie była brana pod uwagę lub nie zwrócono na nią uwagi. Model przejścia demograficznego uwzględniający przyjętą etapowość prezentuje ryc. 3.

Na podstawie modelu przejścia demograficznego w latach 80. XX w. powstała koncepcja tzw. drugiego przejścia demograficznego. Uwzględniono w niej przede wszystkim relacje ruchu naturalnego ludności do ruchu wędrownego ludności. Wskazując na relacje ilościowe między obiema składowymi, doprecyzowano rzeczywisty obraz przemian demograficznych, ze wskazaniem na rolę wielu zjawisk społecznych, które jeszcze w latach 40. i 50. XX w. miały marginalne znaczenie (emancypacja kobiet, związki kohabitacyjne, wzrost stopnia skolaryzacji kobiet, nowe modele rodziny, tzw. rewolucje seksualne i inne). Za autora koncepcji drugiego przejścia demograficznego przyjmuje się badacza holenderskiego D.J. van de Kaa. Spośród proponowanych podziałów drugiego przejścia demograficznego na szczególną uwagę zasługuje trójfazowy model R. Lesthaeghe (1991 r.), obejmujący następujące etapy omawianego zjawiska:

- Faza I (lata 1955—1970)
 - intensywny proces przekształceń tradycyjnego modelu rodziny,
 - stabilizacja średniego wieku zawierania pierwszych małżeństw,
 - wzrost częstotliwości rozwodów,
 - obniżanie się płodności.
- Faza II (lata 1970—1985)
 - stabilizacja nowych, alternatywnych form organizacji życia rodzinnego,
 - wzrost znaczenia związków kohabitacyjnych i związków typu LAT (*living apart together*),
 - obniżanie się częstotliwości zawierania małżeństw,
 - przesuwanie się średniego wieku zawierania małżeństw,
 - odraczanie macierzyństwa.
- Faza III (1985—)
 - dalsze ograniczanie zawierania małżeństw,

Ryc. 3. Model przejścia demograficznego wg I. Vogeler (*Procesy demograficzne...*, 2010, s. 47)
SWU — surowy współczynnik urodzeń, SWZ — surowy współczynnik zgonów

Fig. 3. The demographic transition model by I. Vogeler (*Procesy demograficzne...*, 2010, p. 47)
SWU — crude birth rate; SWZ — crude death rate

- wysokie natężenie kohabitacji pozamałżeńskiej,
- przesuwanie się wieku kobiet rodzących pierwsze i kolejne dzieci,
- wzrost częstości urodzeń pozamałżeńskich¹.

Biorąc pod uwagę realia Polski, należy stwierdzić, że omówione zjawiska społeczno-demograficzne miały mniej zaawansowaną postać niż w większości krajów zachodnioeuropejskich, do których model ten się odnosi (Okólski, 1992; Kurek, 2008, 2010; *Procesy demograficzne...*, 2010). Należy także zauważyć, że miał on czasowe przesunięcie o co najmniej dekadę w każdej z wymienionych faz. Wyjaśnieniem tych odrębności jest w pewnym stopniu odmienna przeszłość

¹ Zestawienie na podstawie: R. Lesthaeghe (1991) i J. Kurkiewicz (red., *Procesy demograficzne...*, 2010, s. 53).

polityczno-ekonomiczna Polski po II wojnie światowej, niższy przeciętny stopień zamożności², jak również odmienna struktura gospodarki i co niemniej ważne kwestie światopoglądowe wynikające z trwałości zachowań religijnych.

Oprócz wymienionych aspektów społeczno-demograficznych, w warunkach polskich należy odnieść się pozytywnie do takich innych determinant modelujących procesy ludnościowe w ciągu ostatnich 4—5 dekad, jak:

- polityka społeczna państwa,
- bezpieczeństwo polityczne państwa,
- pozycja społeczna różnych grup społecznych w mieście,
- wielkość miast i ich lokalizacja w różnych regionach Polski,
- model i pozycja rodziny jako zjawiska społecznego.

Drugim zasadniczym elementem społeczno-demograficznym utrwalającym stałość procesów depopulacyjnych w miastach jest zjawisko odpływu migracyjnego jako składowej migracji ogółem (Jagielski, 1977; Latuch, 1985; Jędrzejczyk, 2001). Za najbardziej słuszny, pierwotny mechanizm ruchów migracyjnych należy przyjąć za M. Latuchem (1985, s. 374) przestrzenną współzależność efektu przyciągania i efektu „wypychania”. Jednak biorąc pod uwagę sytuację gospodarczo-społeczną na przełomie XX i XXI w., należy wskazać także na osłabienie relacji siły obu efektów. Ruch migracyjny może być w tym przypadku wywołany nie tyle siłą „wypychania”, ile wyjątkowymi możliwościami, jakie niesie z sobą punktowo skoncentrowana siła przyciągania. To zjawisko obserwowane jest między innymi w przypadku największych światowych metropolii (jak Nowy Jork, Tokio, Londyn, Paryż) czy miast będących centrami wyspecjalizowanej światowej gospodarki (np.: Dolina Krzemowa, Dubaj, Frankfurt, Szanghaj). Jednak uwzględniając czynnik efektów przyciągania i wypychania, należy brać pod uwagę fakt, że jest on w zasadzie jednym z elementów szerszego zakresowo tła wyjaśniającego, które w postaci modelowej zaproponował między innymi Z. Rykiel (1988b, s. 26). Swoją model — wieloczynnikowy model migracji w Polsce — autor ten oparł na stymulującej roli inwestycji w różnych sferach życia ekonomiczno-społecznego, które pobudzając rynek pracy stwarzają podstawy do napływu migracyjnego. Badacz ten zwraca również uwagę między innymi na rolę różnych barier w kreowaniu napływu migracyjnego, a tym samym na ich współdecydowanie o stanie i dynamice zaludnienia (Rykiel, 1988a).

Problemem ostatnich dekad jest także fakt, że odpływ migracyjny w wielu krajach czy regionach wzmacniany jest przez ujemne wskaźniki przyrostu naturalnego. W związku z tym dochodzi często do sytuacji, w których nawet stosunkowo niewielki odpływ migracyjny może wpływać i wpływa ostatecznie na depopulację danego regionu czy miasta. Jednakże obserwuje się zjawiska, w przypadku których przy stosunkowo dużym odpływie migracyjnym (np. ob-

² Poziom zamożności społecznej oczywiście jest pojęciem względnym. Za bardziej celowe należy raczej uznać określenie „względny wzrost poziomu ekonomicznego”. W tym przypadku uwzględniamy takie elementy, jak: poprawa względem np. poprzedniej dekady oraz poprawa wybranych elementów życia (np. warunków mieszkaniowych).

szar Polski południowo-wschodniej przed II wojną światową) liczba ludności regionu i większości miast wykazuje wyraźne tendencje wzrostowe. A. Jagielski (1977, s. 205—206) uwarunkowania tego zjawiska widział przede wszystkim w rosnących dysproporcjach w rozwoju gospodarczym między różnymi krajami, ale także między obszarami wiejskimi a miejskimi.

Dla procesu depopulacji miast podstawowe znaczenie ma zjawisko emigracji stałej, tzn. takiej, która cechuje się trwałą zmianą miejsca zamieszkania migranta. Znaczenie wyjazdów nietrwałych (przemieszczeń niewiążących się ze zmianą miejsca zamieszkania migranta) ma charakter wtórny. Jakkolwiek emigracja ma różne uwarunkowania: ekonomiczne, polityczne, społeczne, behawioralne (indywidualne), to przyjąć należy, że jest zjawiskiem demograficzno-społecznym w najprostszym ujęciu, polegającym na przemieszczaniu się jednostek lub grup ludzi (Jagielski, 1977).

Drugim istotnym elementem zmian systemowych o charakterze długookresowym są te warunkowane sytuacją ekonomiczną regionu oraz poszczególnych miast.

Przemiany funkcji bazy ekonomicznej regionów i miast postępują stale. Rozpoczęły się na przełomie XVIII/XIX w. i trwają nadal. W związku z tym ciągle narażone na ich wpływ są miasta jako jednostki, ale tworzące wspólnie sieci miast. Oczywiście, te najbardziej widoczne zmiany nie następują stale, lecz w pewnych momentach, częściej raczej (pod)okresach granicznych.

Nie zawsze też różnice te są duże, ale w perspektywie każdej dekady można zaobserwować pewne zmiany. W wielu przypadkach, jak np. miast szybko uprzemysławianych, modyfikacje bazy ekonomicznej przebiegają wyjątkowo gwałtownie. Jednak w dziejach gospodarczych Polski można odnotować okresy szczególnego nasilenia procesu transformacji struktur bazy ekonomicznej miast. Trwają one kilkadziesiąt, a nawet ponad 100 lat i związane są z różnym stopniem rozwoju i aneksji elementów budujących ekonomiczny wizerunek miast. Zaliczyć tu można między innymi:

- postęp naukowo-technologiczny;
- nowe formy organizacji pracy;
- rozwój struktur politycznych i polityczno-administracyjnej organizacji państwa;
- społeczną percepcję pracy — konkretnie pracy wykonywanej, możliwości jej zdobycia, ale także relacji: miejsce pracy — miejsce zamieszkania;
- dostępność do dóbr czy surowców dotąd nieosiągalnych lub niewykorzystywanych;
- rozwój nowoczesnej infrastruktury, a w zasadzie jej rewolucyjne zmiany jakościowe.

Zmiany systemowe w odniesieniu do transformacji bazy ekonomicznej miast są praktycznie jednokierunkowe. W rozwoju badanych miast nie stwierdzono bowiem przypadków masowej zmiany bazy ekonomicznej określonej przez II sektor gospodarki na sektor I. Również aktualnie reindustrializacja, polegająca na wyraźnym wzroście udziału zatrudnionych w przemyśle kosztem

zatrudnionych w usługach, ma charakter incydentalny (np. Siewierz czy Niepołomice). W większości przypadków odnotowywana jest kontynuacja funkcji przemysłowych po ich krótkookresowym (z reguły kilkuletnim) załamaniu (np. Mielec). Powrót do struktury bazy ekonomicznej miast (badanych) ogólnie był i jest możliwy. Miejscowości te jednak w skali kraju stanowią wyjątek od zasady. Częściej dotyczy to pewnych fragmentów przestrzeni dużych miast lub aglomeracji miejskich.

Nierzadko brak jest przemian charakteru bazy ekonomicznej. Miasta (np. Bieruń, Jastrzębie-Zdrój czy Ruda Śląska) mają taką samą strukturę bazy ekonomicznej, jak w okresie socjalistycznym, mimo że zmienił się jej charakter w ujęciu całego zbioru miast województwa śląskiego. Z uwagi na monofunkcyjną determinantę rozwoju demograficznego (i ogólnomiejskiego) ten typ miast jest w sytuacji kryzysowej, szczególnie narażony na ubytek liczby ludności.

Dochodzi wtedy także do obniżenia ich pozycji w układzie regionalnego potencjału miast. Wynika to z faktu, że wzrost monofunkcyjności czy inaczej — uwięzienie na ścieżce monofunkcyjności (por. Gwosdz, 2004; Kantor-Pietraga, Krzysztofik, Runge, 2012; Krzysztofik, Runge, Kantor-Pietraga, 2012b), w sytuacji załamania się bazy ekonomicznej powoduje gwałtowniejszy spadek liczby ludności niż w ośrodkach o zróżnicowanej strukturze gospodarczej.

W rozważaniach na temat wyludniania się miast w Polsce w ciągu ostatnich dziesięcioleci należy stwierdzić zmianę, polegającą na spadku znaczenia odpływu migracyjnego kosztem zmniejszania się potencjału demograficznego miast wynikającego z ubytku naturalnego. Niemniej jednak w kontekście procesu depopulacji ośrodków miejskich odpływ migracyjny wciąż odgrywa istotną, a w większości przypadków równorzędną rolę, jak czynniki związane z ruchem naturalnym ludności.

Niezwykle ważne zagadnienie wynika także z badań prowadzonych pod kątem relacji zachodzących między specjalizacją funkcjonalną miast a wzrostem dynamiki migracji. Na podstawie między innymi badań J. Dangla (1968) oraz J. Hermy (1970) dość jasno kształtuje się obraz ośrodka imigracyjnego jako ośrodka dynamizującego swoją specjalizację bazy ekonomicznej, który rozwija się „kosztem” ośrodka słabo zaznaczającego swoją specjalizację bądź wytracającą ją. O ile w okresie późniejszym uwaga ta potwierdzana była spostrzeżeniami na temat przede wszystkim depopulujących się obszarów wiejskich i ośrodków ich obsługi (Horodeński, Serwin, Szydłowski, 1990; Jasiulewicz, 1990; Mirowski, 1990), rzadziej regionów przemysłowych (Zagożdżon, 1990), o tyle współcześnie zauważalna jest tendencja do kurczenia się miast o silnej dotychczasowej funkcji przemysłowej, górniczej lub uzdrowiskowej (Krzysztofik, Runge, Kantor-Pietraga, 2011; Kantor-Pietraga, Krzysztofik, Runge, 2012).

Najbardziej znaną koncepcją wyjaśniającą także zjawisko depopulacji
42 wybranych miast w Polsce na przełomie XX i XXI w. jest propozycja tzw.

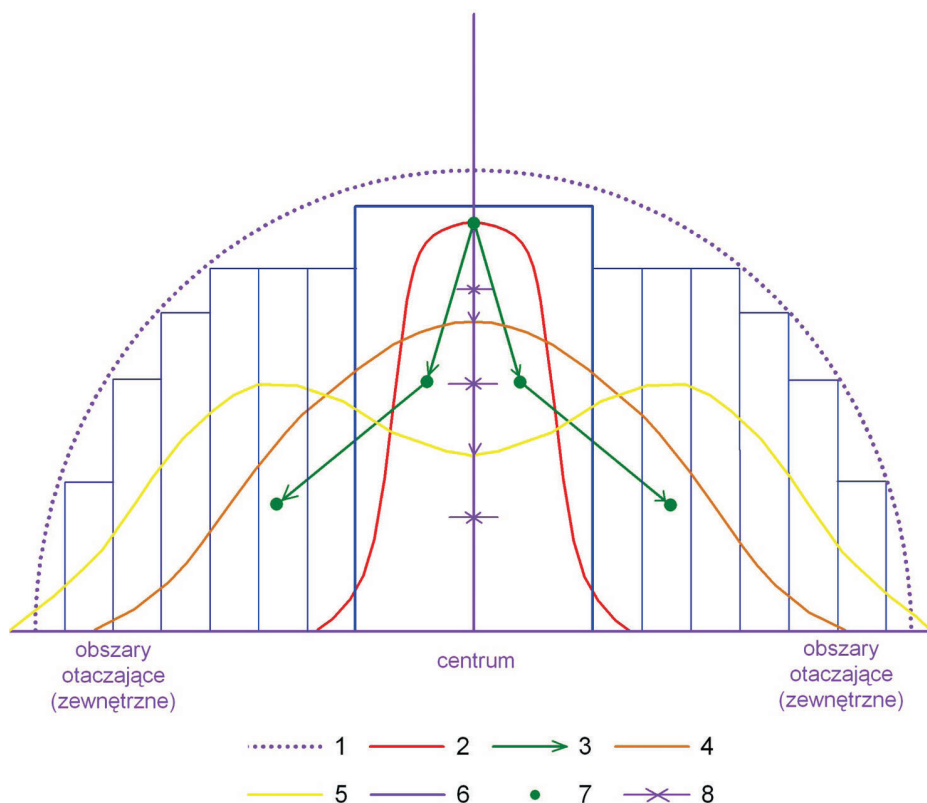
przejścia mobilności przestrzennej W. Zelinskiego (1971), odwołująca się do pierwotnych założeń teorii przejścia demograficznego. Koncepcja ta jednak skupiona jest bardziej na roli procesów migracyjnych w kształtowaniu rozmieszczenia ludności dużych miast i ich otoczenia oraz jej przestrzennej re-dystrybucji. W. Zelinsky w wyjaśnieniach kierunkowych zmian migracji do miast zwraca uwagę na zmiany charakteru przestrzeni będącej źródłem napływu. Należy jednak zauważyć, że koncepcja przejścia mobilności przestrzennej W. Zelinskiego określa procesy, które mają miejsce w odniesieniu do dużych miast i metropolii. Na ten aspekt zwróciła ostatnio uwagę E. Korcelli-Olej-niczak (2012).

W procesie wyjaśniania zagadnienia depopulacji miast jednym z podstawowych problemów jest praktyczny brak bezpośredniej koncepcji wyjaśniającej, która odnosiłaby się do wszystkich grup wielkościowych ośrodków miejskich.

Nie do końca bowiem wyjaśnieniem ogólnego mechanizmu depopulacji miast jest chociażby powszechnie przyjęty model cyklu urbanizacji Klaas-sena i Paelincka z jego etapami: urbanizacji, suburbanizacji, dezurbanizacji i reurbanizacji (Klaassen, Paelinck, 1979; Maik, 1992). Jego zasadność, podobnie jak w przypadku koncepcji przejścia mobilności W. Zelinskiego, kończy się na poziomie rozważań odnoszących się do miast co najmniej śred-nich. Model ten nie do końca sprawdza się także w układach osadniczych o charakterze konurbacji miejskich. Wyniki badania współrealizowanego przez autorkę niniejszego opracowania w ramach Projektu SHRINK SMART na temat kurczenia się miast konurbacji katowickiej wskazują, że model Klaas-sena i Paelincka może stanowić jedynie alternatywne ujęcie rozwoju miasta (ryc. 4 i 5). Założeniem wyjaśnień nowego modelu jest w tym przypadku proces wyraźnej defragmentacji potencjału demograficznego, społecznego, gospodarczego i przestrzennego oraz jego: a) trwały zanik (ubytek naturalny, likwidacja przemysłu tradycyjnego, powstawanie obszarów funkcjonalnie dereliktowych), b) przemieszczenia poza obręb najbliższego otoczenia miasta (regionu miejskiego), c) przemieszczenia w kierunku najbliższego otoczenia miasta (regionu miejskiego).

Jakkolwiek zagadnienie przemieszczeń w kierunku otoczenia miasta (re-gionu miejskiego) jest współwystępujące, to w tym przypadku nie jest do-minujące.

Z kolei w odniesieniu do części miast małych wyjaśnienia obejmują tylko pewne typy funkcjonalne, takie jak ośrodki turystyczne i uzdrowiskowe. De-terminantą depopulacji był tu czynnik wysokiego poziomu renty gruntowej. W innych małych miastach czynnik sprawczy miał charakter wręcz odwrotny — gwałtowny spadek wartości renty gruntowej przestrzeni śródmiejskiej na skutek dynamicznych zmian funkcjonalnych i będące tego konsekwencją róż-ne problemy społeczne, ekonomiczne, przestrzenne. Dotyczyło to niektórych małych miast pogórniczych i poprzemysłowych (Kantor-Pietraga, Krzysz-tofik, Runge, 2012).

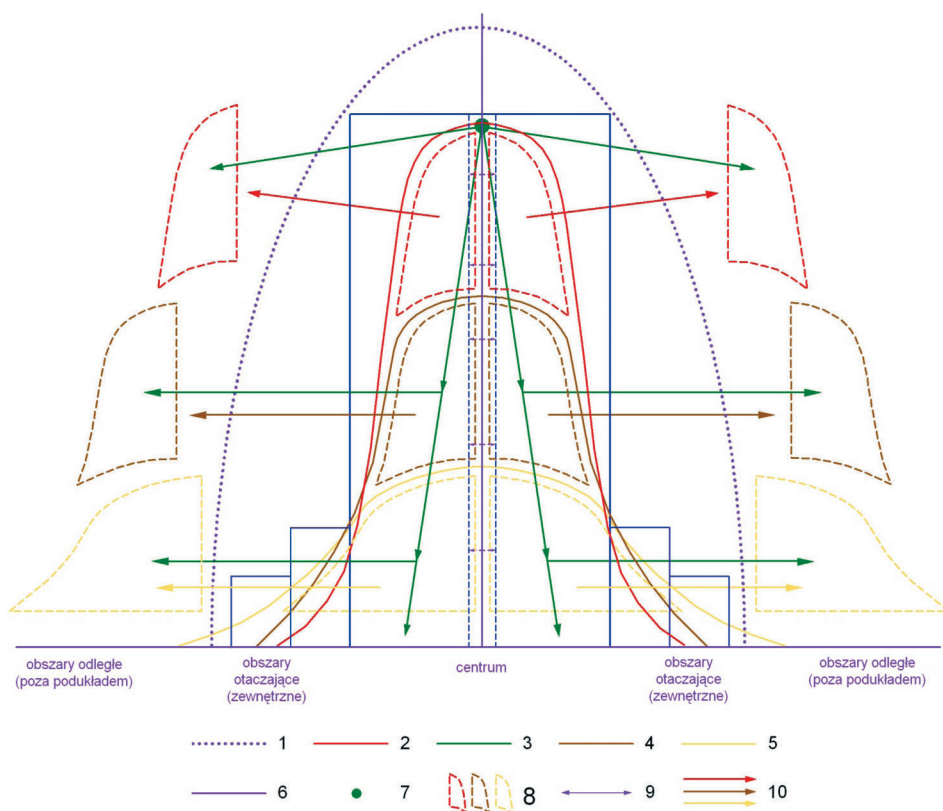
Ryc. 4. Model rozwoju miasta Klaassena i Paelincka (zmodyfikowany), (opracowanie własne, zmienione i uzupełnione, na podstawie: W. Maik, 1992, s. 25)

1 — umowny zasięg zespołu miejskiego; 2 — etap urbanizacji miasta; 3 — wektory koncentracji ludności dla etapów: urbanizacji, suburbanizacji i dezurbanizacji; 4 — etap suburbanizacji; 5 — etap dezurbanizacji; 6 — podstawa rozwojowa miasta (oś x — przestrzenna); 7 — modelowy punkt koncentracji ludności na danym etapie rozwoju miasta; 8 — oś rozwoju demograficznego miasta (oś y)

Fig. 4. Model of city development by Klaassen and Paelinck (modified), (by author, changed, on the base of W. Maik, 1992, p. 25)

1 — a range of urban agglomeration; 2 — the urbanization stage; 3 — vectors of the population concentration in case of stages: urbanization, suburbanization and deurbanization; 4 — the suburbanization stage; 5 — the deurbanization stage; 6 — the development base of the city (the X ax — spatial); 7 — theoretical point of the population concentration in some stage of the city development; 8 — an ax of demographic development of the city (the Y ax)

W wyjaśnianiu depopulacji wszystkich grup wielkościowych miast pewien wyjątek stanowi natomiast koncepcja kurczenia się miast (*urban shrinkage*). Walorem koncepcji kurczenia się miast jest to, że w całości poświęcona jest zagadnieniu ośrodków odnotowujących statystyczny ubytek liczby ludności. W przeciwieństwie do omawianych w tym rozdziale koncepcji i modeli, nie stanowi ona fragmentu pewnego szerszego tła wyjaśniającego, jest nim sama w sobie. Uwaga została tutaj skupiona wyłącznie na ubytku demograficznym, a nie na ogólnej dynamice liczby

Ryc. 5. Model rozwoju miasta w konurbacji katowickiej, uwzględniający proces kurczenia się w latach 1950—2010 (opracowanie I. Kantor-Pietraga, R. Krzysztofik)

1 — umowny zasięg zespołu miejskiego; 2 — etap urbanizacji miasta; 3 — wektory koncentracji ludności dla etapów: urbanizacji, suburbanizacji i dezurbanizacji; 4 — etap suburbanizacji; 5 — etap dezurbanizacji; 6 — podstawa rozwojowa miasta (oś x — przestrzenna); 7 — modelowy punkt koncentracji ludności na danym etapie rozwoju miasta; 8 — przemieszczony na zewnątrz zespołu miejskiego potencjał demograficzny oraz gospodarczy, społeczny i infrastrukturalny; 9 — tendencje odśrodkowe (separacyjne) w przestrzeni dezurbanizującego się (kurczącego się) miasta; 10 — kierunki przemieszczeń zewnętrznych potencjału demograficznego oraz gospodarczego, społecznego i infrastrukturalnego

Fig. 5. Model of development of city in the Katowice Conurbation considered the urban shrinkage process, 1950—2010 (by I. Kantor-Pietraga, R. Krzysztofik)

1 — a range of urban agglomeration; 2 — the urbanization stage; 3 — vectors of the population concentration in case of stages: urbanization, suburbanization and deurbanization; 4 — the suburbanization stage; 5 — the deurbanization stage; 6 — the development base of the city (the X axis — spatial); 7 — theoretical point of the population concentration in some stage of the city development; 8 — demographic and also economic, social and infrastructural potential moved outside of agglomeration; 9 — centrifugal tendencies in the space of (deurbanized) shrinking city; 10 — directions of external movements of demographic and also economic, social and infrastructural potential

Słabościami wyjaśnień koncepcji kurczących się miast są natomiast:

- dwa ujęcia zjawiska — szersze i węższe; to drugie jest *de facto* substytutem pojęciowym określenia depopulacji w wymiarze statystycznym;

- brak jednolitej definicji kurczenia się miast w ujęciu szerszym, co powoduje niejednoznaczność w kwestii rozumienia tego zjawiska i wynikające z tego nieporozumienia terminologiczne;
- fakt, że krajowe, a przede wszystkim zagraniczne badania naukowe pod tym określeniem nawiązują w zasadzie do kwestii wyludniania się miast w okresie wyłącznie współczesnym, głównie po 1990 r. (Rieniets, 2006; *Shrinking Cities...*, 2006a, 2006b; Rink, 2006; Grossmann i in., 2008; Forrant, 2012; Martinez-Fernandez i in., 2012a); w szerszym ujęciu temporalnym problem depopulacji stanowi natomiast jedynie fragment wyjaśnień poświęconych ogólnemu spojrzeniu na ewolucję procesów lub struktur demograficznych.

Z tego też względu w przekonaniu autorki niniejszego studium istotnymi propozycjami integracji zagadnienia depopulacji miast, rozpatrywanego z punktu widzenia zagadnień ruchu naturalnego i ruchu migracyjnego ludności, a jednocześnie uwzględniającego element miejsca, są dwa następujące ogólne modele teoretyczno-wyjaśniające.

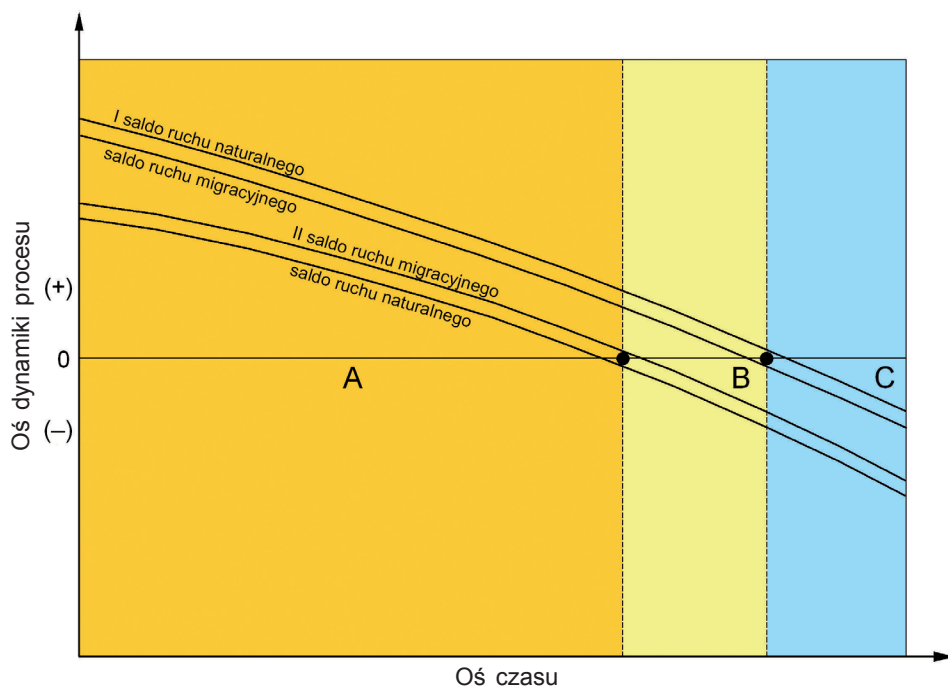
Pierwszy z nich to model J. Webba (1963), ujmujący schematycznie strukturę przyrostu rzeczywistego ludności, a zwracający uwagę na możliwość zaistnienia struktur cechujących się ubytkiem ludności ze wskazaniem jego podłoża demograficznego (ruch naturalny, ruch wędrownicowy). W tym przypadku precyzyjnie określony jest ubytek demograficzny rzeczywisty (pola F i G w modelu graficznym) lub ubytek częściowy, który odnosi się do jednej ze składowych — ubytku naturalnego lub ujemnego salda migracji. Ubytek częściowy może odzwierciedlać także rzeczywisty wzrost liczby ludności.

Drugim modelem jest natomiast koncepcja redystrybucji przestrzennej ludności, nawiązująca do zróżnicowanego pola genetycznego wzrostu lub spadku liczby ludności na określonym obszarze w danym przedziale czasu. Zastosowanie drugiego z wymienionych modeli w polskiej literaturze naukowej w najbardziej czytelnym ujęciu prezentuje praca J.Z. Dzieciuchowicza (1995). W tym przypadku depopulacja może mieć także charakter pozorny, tzn. odnotowywany przyrost liczby ludności w określonej części terytorium nie równoważy ubytków w pozostałej. Mimo że odnotowywany jest zarówno spadek, jak i wzrost liczby ludności, faktycznie mamy do czynienia z ubytkiem rzeczywistym.

Istotę zjawiska depopulacji (miast) w obu modelach — J. Webba oraz redystrybucji przestrzennej ludności wg J. Dzieciuchowicza — w kontekście przytoczonych wyjaśnień zaprezentowano na ryc. 6.

Model Webba znalazł szerokie zastosowanie w wyjaśnieniach istotnych procesów demograficznych (A. Runge, 2013). Jest także dobrym instrumentem badawczym w procesie tworzenia między innymi prognoz demograficznych. W studiach lokalnych i regionalnych, szczególnie tam, gdzie oczekiwana jest ich użyteczność dla realizowanych polityk demograficznych i innych rozwojowych, stanowi wręcz niezastąpiony kanon. Problemy jego zastosowania w przypadku

wych, szczególnie tych uwzględniających przedziały czasowe umiejscowione przed połową XX w. Ograniczenia te rzecz jasna mają związek z wiarygodnością danych, a przede wszystkim brakiem ich dostępności dla odleglejszych w kontekście historycznym przedziałów czasowych.

Ryc. 6. Tło depopulacji miast w modelach J. Webba i J. Dzieciuchowicza, z uwzględnieniem składowych teorii II przejścia demograficznego oraz czynnika odpływu migracyjnego (opracowanie własne)

A — wzrost demograficzny, B — wzrost lub ubytek demograficzny, C — ubytek demograficzny; I, II — składowe: salda ruchu naturalnego i salda migracji względem siebie

Fig. 6. A background of depopulation of cities in the both J. Webbs as well as J. Dzieciuchowicz models with condideration of basic elements of the second demographic transition and also population outflow factor (by author)

A — demographic growth, B — demographic growth or demographic decline, C — demographic decline; I, II — components: natural increase and net migration relative to each other

Problem depopulacji w modelu Webba zawiera się na dwóch poziomach: rzeczywistym i potencjalnym. Na poziomie rzeczywistym jest umiejscowiony w sektorze wyznaczonym polami oznaczonymi literami F i G. W obu polach zarówno przyrost naturalny, jak i saldo migracji cechują się wartościami ujemnymi. Nie ma tu możliwości kompensacji ubytku naturalnego przyrostem migracyjnym lub na odwrót. Każdorazowo ma tu miejsce depopulacja.

Możliwości kompensacji ubytku ludności w modelu Webba występują natomiast w przypadku poziomu depopulacji potencjalnej. Zaistnienie tego poziomu określają dwa sektory oznaczone literami H oraz E. W pierwszym przypadku

możliwa jest kompensacja ubytku migracyjnego przyrostem naturalnym, natomiast w drugim — kompensacja ubytku naturalnego przez przyrost migracyjny.

Analiza zmian demograficznych pojedynczych miast lub ich zbiorów w okresie od początku XIX w. do czasów współczesnych wskazuje, że na ziemiach Polski wystąpiły wszystkie możliwe typy teoretycznych zmian demograficznych przedstawione przez Webba, a odnoszące się do procesu depopulacji, zarówno rzeczywistej, jak i potencjalnej. Stąd też w tym drugim przypadku miały one *de facto* również charakter rzeczywisty. W niniejszej pracy, z uwagi na ograniczenia źródłowe, model wyjaśnień zaproponowany przez Webba zastosowano tylko w odniesieniu do okresu współczesnego (lata 2000—2010), co przedstawiono w końcowej części podrozdziału 4.5.2.

Drugim modelem ujmującym w swej definicji zagadnienie depopulacji jest — jak już zasygnalizowano — koncepcja przestrzennej redystrybucji ludności, która w Polsce została merytorycznie zunifikowana i usystematyzowana przez J.Z. Dzieciuchowicza (1995), w jego studium poświęconym aglomeracji łódzkiej. Problem depopulacji w niniejszej koncepcji wynika z faktu, że w pewnych okolicznościach odnotowywany przyrost rzeczywisty zaludnienia w określonym czasie, na danym fragmencie badanego obszaru jest determinowany faktem jednoczesnego ubytku ludności w innych jego fragmentach. Najbardziej podatne na te zjawiska są strefy zaglomerowane, redystrybucja ludności daje ostateczny efekt deaglomeracji rdzeni osadniczych (między innymi: suburbanizacja, kontrurbanizacja, *urban sprawl*).

J.Z. Dzieciuchowicz (1995, s. 5—7) wyróżnił trzy zakresy pojęcia przestrzennej redystrybucji ludności oraz dwa typy temporalne — redystrybucję zdeterminowaną i redystrybucję inercyjną. W interesujących nas zakresach definicyjnych redystrybucji przestrzennej przedstawionych przez J. Z. Dzieciuchowicza problem depopulacji należy rozumieć w następujący sposób.

W pierwszym przypadku, w którym mowa jest o szerokim ujęciu procesu redystrybucji ludności, wskazano na sytuację obserwowanej w danym momencie różnicy w dynamice zaludnienia poszczególnych jednostek administracyjnych, wynikającą z obiektywnych, odmiennych stanów rozwoju poszczególnych determinant procesów demograficznych. Każda jednostka administracyjna badanego przez J.Z. Dzieciuchowicza (1995) regionu łódzkiego cechowała się indywidualnym rozwojem demograficznym, zarówno w odniesieniu do ruchu naturalnego, jak również ruchu wędrownego ludności. J.Z. Dzieciuchowicz zwraca tutaj uwagę na fakt powszechności jednoczesnego ubytku naturalnego w wielkich aglomeracjach miejskich, przy jednoczesnej roli imigracji. Ponieważ w skali pojedynczych jednostek administracyjnych regionu miejskiego napływ ludności nie zawsze równoważy ubytek naturalny, w wielu z nich obserwowany jest stały ubytek rzeczywisty ludności. Reasumując, region miejski może odnotowywać wzrost demograficzny, a niektóre spośród wchodzących w jego skład jednostek — ubytek demograficzny.

W drugim ujęciu zakres definicyjny redystrybucji przestrzennej ludności **48** koncentruje się na procesie ciągłego odtwarzania stanu ludności w określonych

jednostkach terytorialnych pod wpływem przyrostu rzeczywistego, inaczej sumarycznego (Dzieciuchowicz, 1995, s. 6). W tym przypadku wskazuje się na możliwość zaistnienia tzw. redystrybucji zawężonej, w której suma składowych przyrostu rzeczywistego jest ostatecznie ujemna, tzn. częściowo odtwarzany ubytek naturalny (przy zakładanym ujemnym saldzie migracji) prowadzi ostatecznie do depopulacji.

W trzecim ujęciu zagadnienia redystrybucji przestrzennej ludności wskazuje się wyłącznie na element ruchów migracyjnych. W związku z tym zagadnienie depopulacji może być tu rozważane jedynie w odniesieniu do ubytku migracyjnego, co jak wiadomo nie zawsze musi wiązać się z ostatecznym ubytkiem rzeczywistym, a więc bezwzględną depopulacją.

Uwarunkowania kształtowania się problemu redystrybucji przestrzennej ludności w interesujący sposób przedstawił A. Jagielski (1974). Geograf ten przede wszystkim wskazywał na zasadność stosowania pojęcia tzw. środowiska procesu demograficznego, o którym pisał: „warunki zdrowotne, sytuacja gospodarcza, przekonania religijne i obyczaje, stosunki polityczne czy warunki klimatyczne oddziałują na przebieg procesu demograficznego za pośrednictwem jego składników elementarnych, opóźniając bądź przyspieszając zawieranie małżeństw, umożliwiając bądź ograniczając stosowanie środków kontroli urodzeń, zwiększając częstość zachorowań i w ten sposób przerywając pożycie małżeńskie itd.” (Jagielski, 1974, s. 37—38). Ostatecznie rolę środowiska procesu demograficznego A. Jagielski (1974, s. 39) wkomponował w trzy wyróżnione przez siebie zespoły zjawisk:

- zespół zjawisk składających się na proces wzrostu demograficznego, takich jak: urodzenia, zgony, małżeństwa, migracje;
- zespół czynników egzogenicznych tworzących środowisko procesu demograficznego;
- sieć powiązań jedno- lub wielostronnych między procesem i zdarzeniami demograficznymi a ich środowiskiem.

Uwzględniając dodatkowo fakt, że zawierają one w sobie element genetyczny, w rzeczywistości stanowią trzy podstawowe wytyczne do badań problemów przestrzennej redystrybucji ludności.

W nieco szerszym ujęciu zagadnienie środowiska procesu demograficznego jest także tłem dla wyjaśnień rozwoju miast powstających w ramach nurtu ekologii społecznej (por. między innymi *Przestrzeń i społeczeństwo...*, 1982), szczególnie w tej jego sferze, która dotyczy uwarunkowań genetycznych dla kształtowania się wewnątrzmijskich procesów demograficznych. Relacja między ekologią społeczną, środowiskiem procesu demograficznego a będącą przedmiotem zainteresowań niniejszego opracowania depopulacją jest taka, że przez wyjaśnienia prowadzone w ramach badań ekologiczno-społecznych, z uwzględnieniem zagadnienia środowiska procesu demograficznego, mamy możliwość zbadania tych elementów życia społeczno-ekonomicznego, które stanowią „wewnątrzmijską” determinantę ewentualnej depopulacji miasta. Założenie to jest odwróceniem powszechnie akceptowanej tezy, że

stymulacyjny wpływ na rozwój miasta mają tylko pewne elementy struktur wewnętrznych, zlokalizowane w określonych fragmentach przestrzeni miasta. W pewnych sytuacjach (kryzysowych) inne lub te same elementy mogą stać się destymulantami, stanowiącymi punktowe źródło ewolucji procesu depopulacji. W ten sposób stanowią także punkt wyjścia dalszych rozważań nad wyludnianiem się:

- z punktu widzenia koncepcji redystrybucji przestrzennej ludności³,
- w ramach ogólnych trendów zjawiska, niezwiązanych bliżej z redystrybucją przestrzenną ludności⁴.

Przyjmując za punkt odniesienia koncepcję redystrybucji przestrzennej ludności oraz uwzględniając fakt stałości niektórych uwarunkowań depopulacji (wybranych) miast, które wynikają zarówno z czynników ekonomicznych, jak i społecznych czy społeczno-politycznych, w niniejszej pracy proponuje się pojęcie tzw. *depopulacji relokacyjnej miast*. Najogólniej pod tym określeniem w pracy rozumie się zjawisko, którego tłem w przestrzeni geograficznej są długotrwałe uwarunkowania i mechanizmy depopulacji, natomiast jego ostateczną konsekwencją są zmiany w układzie lokalnego lub regionalnego zbioru miast. Zmiany te dotyczą nie tylko wielkości liczby ludności poszczególnych ośrodków miejskich, lecz także powodują pojawienie się nowych

³ Przykład stanowi ośrodek miejski, w którym pierwotna działalność gospodarcza stanowiła o wzroście demograficznym danej dzielnicy lub całego miasta, natomiast wtórna, późniejsza lokalizacja w tym samym miejscu innego podmiotu (np. cechującego się dużą szkodliwością dla zdrowia człowieka) powoduje rzeczywisty ubytek demograficzny dzielnicy, a nawet całego miasta. Ponieważ gospodarka miasta ma nadal siłę przyciągającą, następuje jedynie zjawisko przestrzennej redystrybucji ludności w mieście lub jego regionie.

Realna egemplifikacja: funkcjonalnie genetyczne działalności — górnictwo i rolnictwo — pozwoliły na ukształtowanie się miejscowości Tworzeń i Strzemieszyce Małe. Późniejsze inwestycje (Huta Katowice, Koksownia Przyjaźń oraz wysypisko komunalne „Lipówka”) spowodowały wyraźną depopulację tych fragmentów miasta Dąbrowa Górnicza. Wizerunek przemysłowy miasta skoncentrowany na wymienionym obszarze jest też jedną z głównych stymulant procesu kurczenia się całego miasta.

⁴ Przykład stanowią tu liczne śródmiejskie układy urbanistyczne małych miast na terenach rolniczych centralnej, południowej i wschodniej Polski przed II wojną światową oraz w latach 40.—60. XX w. Z uwagi na dynamiczny rozwój handlu, rzemiosła i usług przed 1939 r., co związane było także ze szczególną aktywnością ludności żydowskiej, przestrzenie śródmiejskie małych miast były obszarami wykazującymi w ogromnej większości wzrost demograficzny. Po II wojnie światowej ta sama przestrzeń, w związku ze zmianą sytuacji gospodarczo-politycznej, ale także z uwagi na kompletny zanik dynamizującej społeczności żydowskiej, stała się przestrzenią pod względem demograficznym regresywną lub co najwyżej ustabilizowaną. Często także regres demograficzno-społeczny i funkcjonalny założenia staromiejskiego oddziaływał na stopniowe wyludnianie się całego miasta.

Realna egemplifikacja: miasto Mogielnica przed II wojną światową było jednym z ważniejszych ośrodków usługowo-handlowych między Warszawą a Radomiem, w ogromnej większości zamieszkałym przez społeczność żydowską, skupioną przede wszystkim w obrębie przyrynkowym. Po II wojnie światowej, na skutek destabilizacji dotychczasowych uwarunkowań rozwojowych i całkowitej eksterminacji ludności żydowskiej, cechuje się stale postępującą depopulacją.

miast lub degradację prawno-administracyjną niektórych spośród miast istniejących.

Inspiracją proponowanego pojęcia jest zagadnienie dyfuzji relokacyjnej w geografii społeczno-ekonomicznej (Łoboda, 1983). W odniesieniu do modelu relokacyjnej dyfuzji innowacji uznano, że widoczny na zewnątrz, także w wymiarze demograficznym, rozwój danego miasta jest efektem innowacyjności i kreatywności niektórych spośród jego struktur miejskich. W związku z tym dynamiczny rozwój miasta kosztem innego (innych) jest wyrazem wykorzystanych szans w konkurencji przestrzennej o pozyskiwanie przedsięwzięć i instytucji innowacyjnych. Umownie proces ten można nazwać *dyfuzją rozwoju* lub *dyfuzją możliwości rozwoju miast*. Na kwestie innowacyjności, traktowanej jako synonim zmiany jakościowej w odniesieniu do elementów systemu społeczno-ekonomicznego, można spojrzeć także z szerszej perspektywy. Przyjmuje się bowiem, że przejście z gospodarki opartej na rolnictwie i lokalnych usługach na gospodarkę opartą na przemyśle i rozwoju komunikacji kolejowej w XIX w. było nie tylko wyrazem modernizacji gospodarki, ale także nowej, innowacyjnej struktury bazy ekonomicznej miast.

Określenie *depopulacja relokacyjna miast* jest wyrazem części tego zjawiska. Najczęściej odbieranego negatywnie, a odnoszącego się do tych jednostek, które na wspomnianej dyfuzji rozwoju tracą mieszkańców w wymiarze ilościowym. W odniesieniu do pojęcia *depopulacji relokacyjnej miast* oraz zakresu definicyjnego koncepcji przestrzennej redystrybucji ludności proponuje się ponadto dwa pojęcia bardziej szczegółowo oddające sens obserwowanego zjawiska:

- bezwzględna depopulacja relokacyjna miast,
- względna depopulacja relokacyjna miast.

W pierwszym przypadku stale działające czynniki inicjujące i warunkujące depopulację powodują, że określona grupa miast wyludnia się szybciej niż inna grupa, chociaż w hipotetycznym (dowolnie przyjętym, wcześniejszym) okresie było na odwrót. Efektem postępującego zjawiska są zmiany w miejskiej sieci osadniczej, skutkujące między innymi: pozbawieniem ich praw miejskich, utratą części bazy ekonomicznej, spadkiem ogólnej roli w regionalnym układzie osadniczym. W obu grupach miast odnotowywany jest bezwzględny ubytek liczby ludności ($A < 0$).

Pojęcie *względnej depopulacji relokacyjnej miast* należy wiązać natomiast z przypadkiem, gdy na skutek stale funkcjonujących uwarunkowań depopulacji miast część z nich traci mieszkańców, a jednocześnie zyskują ich inne. W pierwszym przypadku odnotowywany jest bezwzględny ubytek ludności ($A < 0$, gdzie A oznacza liczbę nowych mieszkańców w danym przedziale czasu), z kolei w drugiej grupie miast — bezwzględny wzrost liczby ludności ($A > 0$). W rzeczywistości geograficznej względna depopulację relokacyjną miast należy utożsamiać głównie z dwoma zjawiskami:

- suburbanizacją,
- rozwojem niektórych nowych okręgów przemysłowych, powstawaniem nowych linii kolejowych (połowa XIX w. — początek XX w.).

Najkorzystniejsze warunki zaistnienia obu modeli *depopulacji relokacyjnej miast* mają miejsce w sytuacji występowania obu aspektów stałych uwarunkowań ubytku liczby ludności — społecznego i ekonomicznego. Spostrzeżenie to odnosi się szczególnie do *bezwzględnej depopulacji relokacyjnej miast*.

3.1.2. Uwarunkowania i mechanizmy systemowe oddziałujące krótkookresowo

Drugą podstawową podgrupą uwarunkowań i mechanizmów systemowych są te, których okres trwania można zdefiniować, a jego ramy czasowe są możliwie domknięte w konkretnych cezurach czasowych. W opracowaniu przyjęto dla nich nazwę *uwarunkowania oddziałujące krótkookresowo*.

W tej grupie uwarunkowań i mechanizmów znalazły się głównie skomplikowane układy procesów, zdarzeń i następstw, wywołane przez obie XX-wieczne wojny światowe.

Periodyczność wojen jest w naukach historycznych jasno zdefiniowana w odniesieniu do terytorium Polski. Należy jedynie przypomnieć, że obie wojny światowe, jako specyficzne stany systemu społeczno-ekonomicznego państwa, miały nie tylko zróżnicowane oddziaływanie terytorialne na zjawisko depopulacji, ale z uwagi na zmienność granic w odniesieniu do współczesnego terytorium wykazywały się także pewnymi różnicami co do bezpośredniego trwania powiązanych z wojnami zjawisk. Na przykład część wschodnia terytorium współczesnej Polski była podczas II wojny światowej wyzwolona już w I połowie 1944 r., podczas gdy inne (zachodnie) dopiero w I połowie 1945 r. Jakkolwiek całe terytorium Polski było w stanie wojny aż do początku maja 1945 r., to ogół zjawisk ekonomicznych, społecznych i polityczno-administracyjnych zdeterminowanych wydarzeniami z okresu II połowa 1944 r. — początek 1945 r. na obu przeciwstawnych rubieżach Polski miał nieco odmienny przebieg.

W przypadku I wojny światowej, która formalnie zakończyła się w 1918 r., ostateczna stabilizacja w obrębie współczesnego terytorium Polski nastąpiła dopiero w 1923 r. Jakkolwiek nie wszystkie wydarzenia po 1918 r. powodowały proces depopulacji miast, to należy zwrócić uwagę na ten fakt jako pewną niejednoznaczność w definiowaniu okresowości systemowych uwarunkowań i mechanizmów depopulacji. Ostatecznie przyjęto, że podokres I wojny światowej miał miejsce w latach 1914—1918.

Specyficznym okresem związanym z ubytkiem liczby mieszkańców zamieszkujących miasta był także przedział lat 1863—1870. Z pozoru miał on charakter podobny do czasów obu wojen światowych w XX w., jednak należy go traktować nieco odmiennie. Po pierwsze, jego geneza w istocie ma podłoże konfliktu zbrojnego, jakim było powstanie styczniowe w Królestwie Polskim

52 i na historycznej Litwie. Należy jednak zauważyć, że w tym wypadku wystę-

puje pewna różnica, mianowicie działania zbrojne objęły tylko część terytorium współczesnej Polski.

Jednak w przeciwieństwie do wspomnianych wojen światowych, jeszcze bardziej istotny jest inny fakt. Otóż bezpośrednim uwarunkowaniem depopulacji miast podczas wymienionych XX-wiecznych konfliktów zbrojnych był ogół zjawisk i procesów, które miały miejsce podczas ich trwania, a więc odpowiednio w latach 1914—1918 oraz 1939—1945, ale także po ich zakończeniu. Inaczej było w przypadku powstania styczniowego. Okres zaistnienia depopulacji miast był tutaj znacząco przesunięty w czasie w stosunku do okresu trwania konfliktu zbrojnego w latach 1863—1864. Ubytek liczby ludności odnotowano dopiero od 1870 r.

Dość znaczące przesunięcie czasowe zjawiska ubytku liczby ludności miast poza okres bezpośredniego konfliktu zbrojnego należy w związku z tym określić bardziej jako konsekwencję działań wojennych. Z uwagi na bardzo widoczny związek przyczynowo-skutkowy w odniesieniu do okresu faktycznego zaistnienia depopulacji miast proponuje się, aby z tego punktu widzenia ramy czasowe zamknąć właśnie w latach 1863—1870.

Odnosząc się do ogólnego pojęcia redystrybucji przestrzennej ludności i jej typologii temporalnej zaproponowanej przez J.Z. Dzieciuchowicza (1995, s. 6—7), przytoczony przykład nawiązuje do pojęcia depopulacji inercyjnej, a więc cechującej się widocznym przesunięciem etapu przyczynowego wobec etapu skutkowego.

Z kolei ostatnie rozróżnienie dotyczy samej istoty procesu depopulacji mającej miejsce w tym okresie. Otóż z formalnego punktu widzenia ludność miejska zmniejszyła się o ok. 200 tys. mieszkańców. Faktycznie ludność miejscowości, do których odnosi się powyższa wartość cyfrowa, nie zmniejszyła się, a nawet powiększyła. Problem dotyczy powszechnie znanego w literaturze odebrania przez władze carskie praw miejskich 365 miejscowościom Królestwa Polskiego i przekształcenia ich z formalno-prawnego punktu widzenia w osiedla wiejskie. Jak się podkreśla, w odniesieniu do co najmniej połowy zdegradowanych prawnie miast zabieg ten był represją (Nietyksza, 1985, 1986a).

Z uwagi na to, że duża część zdegradowanych pod względem prawno-administracyjnym miast nadal pełniła funkcje miejskie (handel, produkcja, transport) oraz posiadała znaczący (jak na II połowę XIX w.) potencjał demograficzny, depopulacja miała charakter pozorny.

W dalszych rozważaniach niniejszego opracowania proponuje się zatem używać sformułowania *depopulacja pozorna* w przypadkach, gdy odnotowywany ubytek ludności miejskiej jest efektem działań prawno-administracyjnych, polegających na formalnej likwidacji miasta, a nie rzeczywistym zmniejszeniu się jego liczby mieszkańców w danym okresie i w tych samych granicach administracyjnych.

Innym przypadkiem depopulacji pozornej jest proces oddzielania się od dotychczas jednolitego terytorium prawno-administracyjnego miasta jego dotychczasowych dzielnic, które tworzą nowe, samorządne jednostki. To zjawisko, **53**

mające miejsce głównie w II połowie XX i XXI w., szerzej opisane zostało w dalszej części monografii.

3.2. Uwarunkowania i mechanizmy depopulacji miast o charakterze incydentalnym

Niezależnie od wskazanych uwarunkowań i mechanizmów systemowych, za depopulacją miast stoją również zjawiska i procesy mające charakter lokalny, losowy czy incydentalny.

Poszukując wspólnego określenia dla trzech wymienionych procesów, sformułowano pojęcie *depopulacja incydentalna*.

Koncentrując się na uwarunkowaniach incydentalnych depopulacji miast, badacz ma dylemat, czy w rzeczywistości są one właśnie takie. Wątpliwość ta narasta szczególnie w sytuacji, gdy pewnych zdarzeń jest wiele i mają podobny charakter. Przykładem jest tu wielkie nasilenie na danym terytorium klęsk elementarnych, które wpływały na stan zaludnienia miast i ich otoczenia. J. Hoszowski (1960), badając to zagadnienie dla przełomu XVI/XVII w., w odniesieniu do terytorium Polski podaje, że zjawisko to miało nie tylko duży zasięg, ale stanowiło też pewną normę rozwojową. Chociaż w niniejszej pracy badany jest okres późniejszy, to pozostaje wątpliwość, czy determinanta ta nie miała także w XIX czy na początku XX w. charakteru systemowego. Ostatecznie, z uwagi na inną okoliczność, uznano, że miała jednak charakter incydentalny, do czego upoważnia nas też inne określenie — *losowy*.

Czynnik przyrodniczy, jakkolwiek stanowiący permanentne zagrożenie dla rozwoju miast (i wsi), działał jednak stosunkowo wybiórczo w ujęciu chronologicznym (rok klęski, rok nieurodzaju) lub w ujęciu przestrzennym (dane miasto, dany region, dany powiat).

Uwarunkowania i mechanizmy incydentalne depopulacji miast, a przede wszystkim ich ostateczne konsekwencje można rozpatrywać zarówno jako elementy niezależne (autonomiczne) w rozwoju badanego zjawiska na ziemiach współczesnej Polski, jak również jako elementy wchodzące w skład wcześniejszych uwarunkowań systemowych. Najbardziej znany przykład stanowi tu zniszczenie drewnianej zabudowy miasta przez pożar. Może to być zdarzenie o charakterze incydentalnym, ale często podczas konfliktów zbrojnych w XIX i XX w. stanowiło też jedno z wielu zdarzeń towarzyszących działaniom wojennym. I w końcu najtrudniejszy do usystematyzowania przypadek, kiedy pożar wybucha co prawda w okresie trwania wojny, ale w żaden sposób nie jest z nią związany (np. całkowicie przypadkowe zaproszenie ognia przez mieszkańców).

Podobnie likwidacja funkcji górniczej miasta i postępująca wraz z tym zdarzeniem depopulacja mogą mieć charakter incydentalny, związany z wyczerpaniem się miejscowych zasobów surowcowych (McLeman, 2011), jednakże

mogą także stanowić efekt szerszego, warunkowanego systemowo zjawiska regresu przemysłu tradycyjnego w danym państwie czy regionie, co w większości przypadków ma wpływ na ubytek liczby mieszkańców.

W związku z tym, że część zdarzeń warunkujących depopulację ma charakter ekwifinalny, przyjęto następującą procedurę wyróżnienia incydentalnego podtypu uwarunkowań i mechanizmów depopulacji:

- Oddzielono wszystkie przypadki depopulacji wywołane uwarunkowaniami systemowymi, zarówno oddziałującymi długookresowo, jak i krótkookresowo, co do których istnieje bezwzględna pewność, że są bezpośrednim powodem badanego zjawiska (np. gałęziowa restrukturyzacja przemysłu, zniszczenia substancji mieszkaniowej i infrastruktury miejskiej wywołane bezpośrednimi działaniami wojennymi).
- Spośród pozostałych wyodrębniono wszystkie przypadki miast, które w konkretnym przedziale czasu zanotowały ubytek liczby mieszkańców. Większość z nich pod kątem rozważanej typologii miała charakter niejednoznaczny. Za pomocą szczegółowych badań o charakterze indukcyjnym (głównie studia literaturowe) starano się znaleźć wszystkie te przypadki, które mogły mieć charakter incydentalny. Każdy z przypadków rozważany był indywidualnie. Z uwagi na ograniczenia szczegółowych materiałów statystycznych zwłaszcza do okresu XIX i początków XX w., a odnoszących się do wybranych, ale istotnych struktur społecznych, demograficznych czy ekonomicznych ten etap opracowania obciążony jest najmniejszą wiarygodnością. Przypadki wątpliwe, w związku z brakiem szczegółowej wiedzy faktograficznej lub ich niejasnością, rozpatrzono ostatecznie na korzyść uwarunkowań i mechanizmów systemowych.
- Do zdarzeń incydentalnych zaliczono następujące zdarzenia i zjawiska:
 - dewastację i (lub) zanik fragmentu bądź całości przestrzeni zabudowanej miasta (o funkcjach mieszkaniowych oraz infrastruktury komunalnej i technicznej), wywołane zdarzeniami losowymi o podłożu antropogenicznym (np. wywołany przez człowieka pożar) czy przyrodniczymi (np. powódź);
 - regres i (lub) zanik fragmentu bądź całości bazy ekonomicznej miasta jako efekt rozwoju procesów endogenicznych lub egzogenicznych o charakterze lokalnym (np. zamknięcie dużego zakładu pracy wywołane problemami surowcowymi czy kłopotami na lokalnym rynku pracy);
 - ubytek terytorium miasta na skutek secesji dotychczasowej dzielnicy (dzielnice).

Przytoczona typologia w istotny sposób nawiązuje do tej zaproponowanej przez R. McLemana (2011), a dotyczącej miast pustoszejących i opustoszałych. Mc Leman oparł się w niej z jednej strony na problemach miast pustoszejących w kontekście oddziaływań przyrodniczych, z drugiej natomiast — na wpływie w tym względzie człowieka. Istotne też było, czy dany czynnik miał charakter systemowy, czy incydentalny. Zmodyfikowaną typologię McLemana prezentuje tabela 1.

Tabela 1. Czynniki wpływające na pustoszenie i zanikanie miast wg McLemana (zmodyfikowane), (McLeman, 2011, s. 116)

Table 1. Factors of abandonment and disintegration of cities by McLeman (modified), (McLeman, 2011, p. 116)

Antropogeniczne — społeczne			Przyrodnicze — środowiskowe				
lokalne/ incydentalne		globalne/ systemowe	lokalne/incydentalne				globalne/ systemowe
zmiany granic	konflikty zbrojne	transformacja społeczno- -ekonomiczna	lokalizacja niespełniająca wymogów zamieszkania	wyczerpanie się surowców	zagrożenia przyrodnicze		zmiany klimatyczne
		zmiany technologiczne	celowe	działalność górnicza	fizyczne	biologiczne	
		zmiany polityczne			trzęsienia ziemi	zarazy	
					wulkanizm		
			powodzie				
			sztormy morskie				
		osuwiska					
		cyklony					
planowane translokacje osadnictwa	zdarzenia losowe	wyczerpanie się surowców					

4. Przebieg i trajektorie procesu depopulacji miast na obszarze Polski

Przebieg i trajektorie depopulacji miast na danym obszarze należy rozumieć jako fragment ogólnego procesu rozwoju demograficznego w ujęciu ilościowym. Założyć bowiem należy *a priori*, że rozwój ten ma dwie składowe — rzeczywisty wzrost liczby ludności oraz ubytek liczby ludności.

Celem niniejszego rozdziału jest wskazanie tych elementów w zmianach zaludnienia, których efektem był ostateczny ubytek liczby ludności, a także próba wyjaśnienia najważniejszych uwarunkowań, które miały wpływ na jego wielkość i specyfikę.

Rozdział składa się z sześciu podrozdziałów, w których omówiono zjawisko wyludniania się miast na obszarze współczesnej Polski według ujęcia historycznego. Podrozdziały obejmują kolejno następujące lata: 1810—1918, 1919—1939, 1939—1945, 1946—1989 oraz 1990—2010. Ostatni podrozdział nawiązuje do zakładanej projekcji ludności do 2035 r.

4.1. Depopulacja miast w latach 1810—1918

4.1.1. Tło ogólnodemograficzne procesów depopulacyjnych w latach 1810—1918

Obszar współczesnej Polski w XIX w. cechował, poza nowymi okręgami przemysłowymi, dość równomierny poziom przyrostu liczby ludności. Pod tym pojęciem rozumie się zarówno czasowy, jak i przestrzenny wskaźnik przyrostu liczby ludności w granicach administracyjnych jednostek na poziomie regionalnym (tabela 2).

Tabela 2. Wzrost liczby ludności i gęstości zaludnienia w latach 1846—1911 w niektórych jednostkach terytorialnych obejmujących obszar współczesnego terytorium Polski (opracowanie własne na podstawie: *Historia Polski w liczbach...*, 2003, s. 168—169)

Table 2. Population growth and population density in some territorial units on the area of contemporary Poland, 1846—1911 (by author on the base of: *Historia Polski w liczbach...*, 2003, pp. 168—169)

Jednostka terytorialna	Liczba ludności [tys.]		Liczba ludności na 1 km ²	
	1846	1911	1846	1911
Królestwo Polskie	4,9	11,9	38	94
Ziemie zaboru pruskiego	2,4	3,8	43	70
Galicja	4,9	8,1	62	103
Górny Śląsk	1,0	2,2	75	168

Z uwagi jednak na:

- lokalizację współczesnych ziem Polski w obrębie terytorium trzech różnych państw,
 - zmienność przebiegu granic poszczególnych jednostek administracyjnych,
 - fakt przeprowadzania spisów ludności w różnych latach,
- porównywanie wskaźnika zaludnienia stanowi zasadniczy problem. Korzystniejszym rozwiązaniem jest więc podkreślenie faktu stałego wzrostu gęstości zaludnienia na terytorium współczesnej Polski.

Wzrost ludności Polski w XIX w. i początkach XX w. wynikał przede wszystkim z przyrostu naturalnego. Napływ migracyjny był skoncentrowany i ukierunkowany przestrzennie (do największych miast i nowych wówczas okręgów przemysłowych).

Odnosząc się do pierwszego z elementów składowych przyrostu rzeczywistego, należy podkreślić jego pierwszorzędą rolę w kreowaniu wskaźnika przyrostu ludności na całym terytorium współczesnej Polski. Na badanym obszarze lata z nadwyżką urodzeń zdecydowanie przeważały nad latami z nadwyżką zgonów. Na przykład w Wielkopolsce w latach 1816—1914 saldo ujemne odnotowano tylko w przypadku 7 lat, co związane było w głównej mierze z klęskami naturalnymi. Miały one wpływ na poziom produkcji rolniczej, stanowiącej podstawowy element miejscowej bazy ekonomicznej (*Dzieje Wielkopolski...*, 1973, s. 370; *Historia Polski w liczbach...*, 2003, s. 181). Podobne relacje w nadwyżce urodzeń nad nadwyżką zgonów miały miejsce w Galicji, gdzie sytuację taką odnotowano tylko dla 11 lat (*Historia Polski w liczbach...*, 2003, s. 180).

Należy także nadmienić, że przez cały badany podokres nadwyżka ta miała bardzo wysokie wskaźniki, oscylujące w przedziale ok. 15—25%. Tendencje malejące w przyroście naturalnym utrzymywały się w latach, które następowały po latach z saldem ujemnym. Częściowo trend taki miał miejsce także na przełomie XIX i XX w. Nieco wyższe wskaźniki przyrostu naturalnego odnotowywano dla obszaru Polski w granicach z 1923 r. Jak podaje A. Gawryszewski

obszarze przeciętnie 20—40%. Uwzględniając składowe przyrosty naturalnego liczby ludności, autor ten podaje, że w latach 1895—1913 wyniósł on 16,7 mln osób, podczas gdy przyrost rzeczywisty — 10,8 mln osób. Stąd też strata migracyjna liczyła 5,9 mln osób.

Bardziej zróżnicowana była kwestia migracji. Generalnie obszar Polski cechował się ubytkiem migracyjnym, związanym w głównej mierze z przeludnieniem wsi. Od co najmniej II połowy XX w. w regionach, dla których istnieją dane regionalne — Galicji Zachodniej, Górnego Śląska, oraz na obszarze zaboru pruskiego (rejencje: bydgoska, gdańska, kwidzyńska i poznańska) w każdym 10-leciu spisowym między latami 1871 a 1910 odnotowywano ujemne saldo migracji (*Historia Polski w liczbach...*, 2003, s. 184—185). O ile w przypadku Śląska migracje te wiązały się ze zjawiskiem tzw. *ostflucht*, o tyle w przypadku Wielkopolski w znacznej części były związane z osadnictwem rzemieślników wielkopolskich w Królestwie Polskim, co uwzględniając ówczesny podział polityczny stanowiło asumpt do ujemnego salda migracji dla tego pierwszego regionu.

Należy jednak podkreślić, że charakter migracji był niejednorodny nawet w obrębie tego samego regionu, czego przykładem była rejencja opolska. O ile w jej części zachodniej zdecydowanie przeważał odpływ migracyjny, o tyle w części wschodniej, w związku z dynamicznym rozwojem Zagłębia Górnośląskiego, większość powiatów odnotowywała napływ migracyjny. Napływ migracyjny odnotowywały także inne ośrodki uprzemysławiające się. Osobną kwestię stanowiły migracje ludności żydowskiej, lokującej się głównie w miastach. Szczególnie dotyczy to napływających od końca XIX w. z terenu Rosji tzw. Litwaków. Osadnictwo ludności niemieckojęzycznej (w Wielkopolsce i na Śląsku) oraz żydowskiej miało istotny wpływ na lokalne procesy migracyjne w obrębie współczesnego terytorium Polski w XIX w. i na początku XX w. (Eisenbach, 1966). W przypadku ludności polskiej w procesach migracyjnych ważną rolę odgrywało przeniesienie w XIX w. pańszczyzny. Najwcześniej, bo w 1811 r., pańszczyznę zniesiono na ziemiach należących do Prus, a następnie w 1848 r. w Galicji (na terenie zaboru austriackiego). Z kolei w Królestwie Polskim zniesienie pańszczyzny miało miejsce w 1864 r. (ziemie pod zaborem rosyjskim).

4.1.2. Zjawisko depopulacji miast w latach 1810—1918

Wiek XIX i początek XX w. były okresami gwałtownego rozwoju demograficznego miast. Jednak rozwój ten nie miał jednolitego oblicza. Nierównomierność ta związana była zarówno ze zróżnicowaniem terytorialnym wzrostu demograficznego, jak również z różnymi zjawiskami społeczno-ekonomicznymi czy przestrzennymi, które okresowo destabilizowały ogólną tendencję wzrostową. Osobny podokres stanowiły lata I wojny światowej, które z oczywistych względów należy traktować jako okres powszechnej stagnacji i depopulacji miast.

Tabela 3. Liczba miast notujących ubytek liczby ludności w XIX w. i na początku XX w. (wg podziału administracyjnego Polski z 2012 r.), (opracowanie własne na podstawie aneksu 2)

Table 3. Number of towns that noted population decrease in the 19th and in the beginning of 20th century (according to administrative division of Poland in 2012), (by author on the base of Annex 2)

Województwo	1810/1815— 1850	1850—1880	1880— 1897/1900	1897/1900— 1910	1910— 1921/1925
Dolnośląskie	3	11	20	25	29
Kujawsko-pomorskie	0	1	7	4	33
Lubelskie	1	6	14	23	15
Lubuskie	4	0	1	6	18
Łódzkie	0	0	2	1	13
Małopolskie	5	5	6	7	35
Mazowieckie	5	0	0	9	23
Opolskie	0	0	6	10	12
Podkarpackie	5	7	13	19	38
Podlaskie	6	1	4	6	27
Pomorskie	1	1	4	5	8
Śląskie	0	2	3	3	10
Świętokrzyskie	2	0	0	1	7
Warmińsko-mazurskie	0	1	17	12	19
Wielkopolskie	2	16	46	16	77
Zachodniopomorskie	0	0	27	27	11
Polska	34	51	170	174	375

W latach 1910—1921/1925 ubytek ludności odnotowano w 375 ówczesnie istniejących miastach (tabela 3). Jeszcze większy był on w latach 1914—1918.

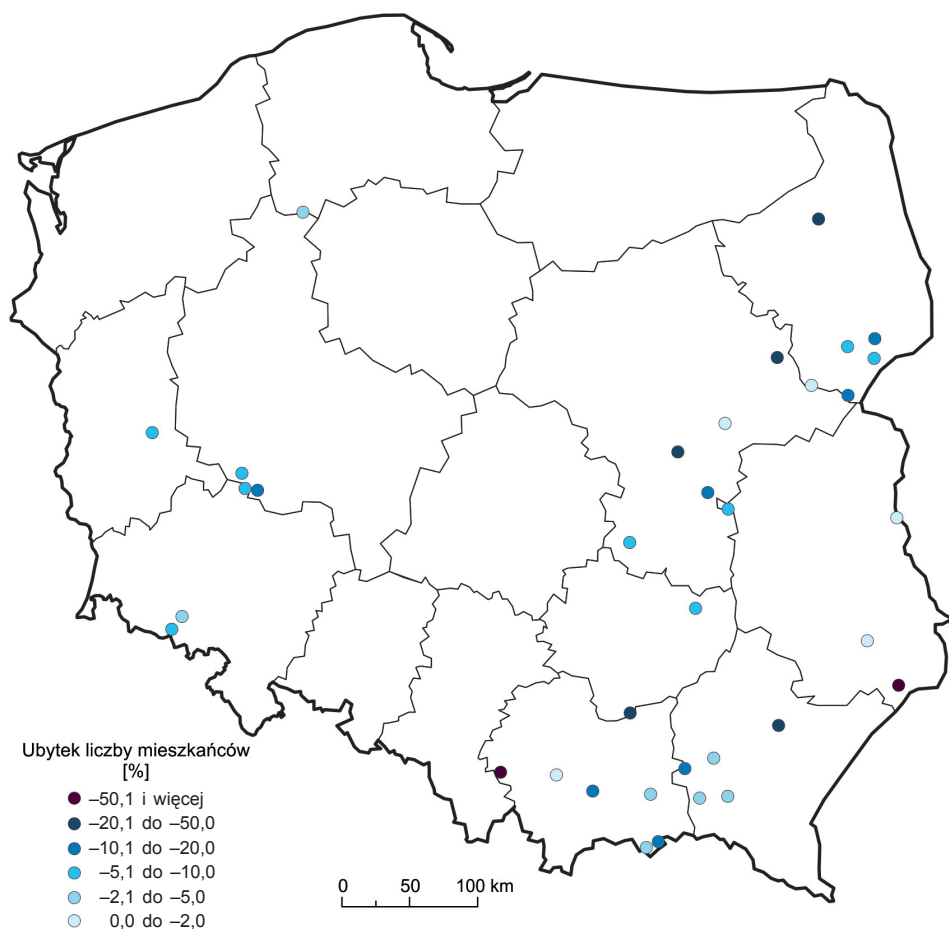
Uwarunkowania rozwoju demograficznego miast w XIX w. i na początku XX w. wynikają przede wszystkim z uprzemysłowienia jako głównego elementu bazy ekonomicznej miast, a także z powszechnej modernizacji struktur społeczno-gospodarczych oraz przestrzennych.

O ile industrializacja była podstawą ilościowych uwarunkowań wzrostu demograficznego, o tyle modernizacja stanowiła aspekt jakościowy. Razem tworzyły samonapędzający się układ, który w znacznym stopniu współdecydował o możliwościach rozwoju poszczególnych miast.

Ważnym elementem związanym z aspektem modernizacji była także zmiana zasad organizacji transportu. Już w II połowie XIX w. najnowocześniejszą formą transportu był transport kolejowy. Kolej, zyskując szybko znaczenie w przewozach na większe odległości, stała się także ważnym środkiem transportu na odcinkach krótszych. Dotyczy to szczególnie otoczenia większych miast (Lijewski, 1986).

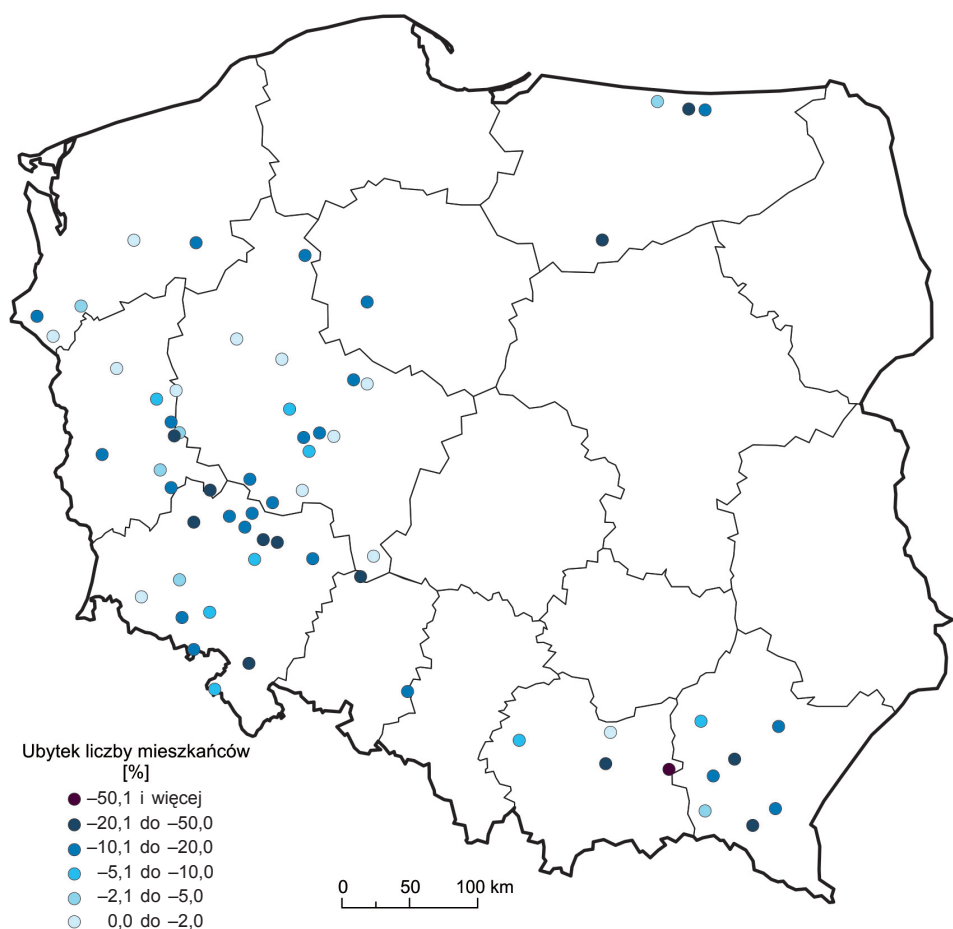
Analizując rozwój obszaru Polski przez pryzmat rozwoju kolei i przemysłu w omawianym okresie, można konstatować, że stały się one na długie lata głównym czynnikiem rozwoju demograficznego miast. Wstępnie można nawet stwierdzić, że brak przemysłu i kolei w danym regionie czy mieście powodował jego

Zależność tę dobrze ilustruje porównanie liczby miast odnotowujących depopulację w I połowie XIX w. i w II połowie XIX w. (ryc. 7 i 8). W pierwszym — inicjalnym okresie industrializacji ziem Polski liczba miast odnotowujących spadek liczby ludności była jeszcze ograniczona. Wynikało to z faktu, że etap przejścia od rozwoju miast opartego na funkcjach przemysłowych był jeszcze stosunkowo słabo rozwinięty. Na siłę zyskał dopiero w II połowie XIX w. Wiele, szczególnie mniejszych ośrodków miejskich pełniło funkcje ośrodków usługowo-handlowych rolniczego zaplecza. Układ ten powodował, że miasta cechowały czytelne powiązania w relacji: ośrodek centralny — zaplecze. Jeśli nie wpływał on nawet na wyraźny wzrost liczby ludności samego miasta, to utrwał pewne *status quo*.

Ryc. 7. Ubytek ludności w miastach Polski w latach 1810—1850 (opracowanie własne na podstawie aneksu 2)

Fig. 7. Population decrease in towns of Poland, 1810—1850 (by author on the base of Annex 2)

Ryc. 8. Ubytek ludności w miastach Polski w latach 1850—1910 (opracowanie własne na podstawie aneksu 2)

Fig. 8. Population decrease in towns of Poland, 1850—1910 (by author on the base of Annex 2)

Wzrastająca rola industrializacji w II połowie XIX w. znacząco zmieniała ten obraz. Tendencje do silnej dynamiki wzrostu demograficznego zaczęły wykazywać te miasta i regiony, w których powstawały inwestycje przemysłowe, stosunkowo dobrze rozwijało się kolejnictwo i następowała modernizacja tkanki urbanistycznej miast (Grabowski, 1914; Dumała, 1974; Nietyksza, 1985). Pozostałe miasta i regiony słabo zindustrializowane narażone były na stagnację demograficzną lub depopulację. Przykłady tych procesów widać z jednej strony na obszarach silnie uprzemysławiającej się ziemi łódzkiej oraz pogranicza Górnego Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego (współczesne województwo śląskie), w których dynamika i liczba miast wyludniających się jest niewielka, z drugiej zaś na obszarach rolniczych województw lubuskiego czy zachodniopomorskiego, gdzie dość wyraźnie po 1850 r.

62 zaczęła wzrastać liczba ośrodków miejskich wykazujących ubytek liczby ludności.

Dwoistość procesów demograficznych — wzrostu ludnościowego na obszarach industrializujących się i depopulacji na obszarach rolniczo-usługowych — była jeszcze lepiej dostrzegalna na poziomie lokalnym.

Wyludnianie się miast w XIX i na początku XX w. spowodowane czynnikami ekonomicznymi zaznaczało się także tam, gdzie działalność produkcyjna była co prawda zakorzeniona, jednak problemem było to, że:

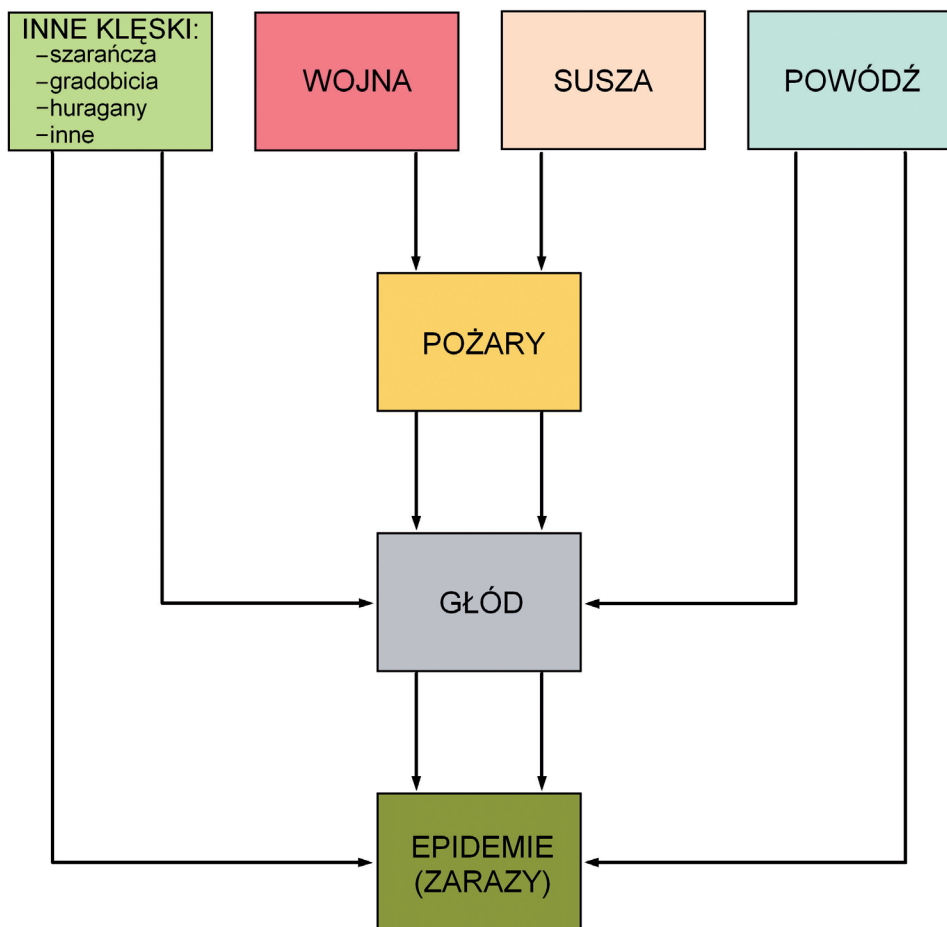
- jej struktura była przestarzała, w znacznym stopniu oparta na rękodzielnictwie, a nie na dużych czy średnich zakładach przemysłowych, w związku z tym następowały bankructwa lub ograniczenia produkcyjne (wiele małych miast wielkopolskich);
- ośrodek produkcyjny leżał z dala od linii kolejowej, dlatego stawał się mniej konkurencyjny wobec innych, dobrze pod tym względem skomunikowanych miast, których baza ekonomiczna opierała się na podobnej działalności gospodarczej (część małych miast w regionie lubuskim);
- wyczerpywały się złoża surowców (miasteczka górnicze w Sudetach), por.: Wąsicki, 1960; Cynalewska, 1977; Cynalewska, Kowal, 1988; Krzysztofik, 2012.

Innym lokalnym czynnikiem wzrostu demograficznego miast, kontrastującym z depopulacją ośrodków sąsiednich, była koncentracja funkcji usługowo-handlowych w centrach osadnictwa żydowskiego. Część miast, szczególnie na obszarze wschodniej i centralnej części współczesnej Polski, począwszy od XVIII w. była bowiem zasiedlana przez zwarte grupy ludności żydowskiej. W niektórych z nich ludność żydowska stanowiła znaczną większość mieszkańców. Jak podaje R. Krzysztofik (2003), były to tzw. miasteczka żydowskie, niemające nawet świątyni chrześcijańskiej. Na przykład w Izbicy koło Zamościa 100% mieszkańców stanowili Żydzi. Z uwagi na fakt, że ludność ta koncentrowała w swych rękach ogromną część lokalnego potencjału handlowo-usługowego, miasteczka „żydowskie” rozwijały się najsilniej. Porównanie to odnosi się wyłącznie do najbliższego otoczenia (powiatu). Opisane zjawiska pogłębiały się w XIX w.

Przykład żydowskiej Izbicy i chrześcijańskiej Tarnogóry wskazuje, jak istotna była rola społeczeństwa żydowskiego w rozmieszczeniu miast demograficznie wzrastających i wyludniających się. W 1865 r. pierwsza z miejscowości liczyła 1 674 mieszkańców, podczas gdy w 1887 r. już 2 465 mieszkańców. Liczba mieszkańców Tarnogóry spadła natomiast z 2 719 mieszkańców w 1869 r. do 1 292 w 1887 r. (Koprukowniak, 2000, s. 14—15).

Ważnym czynnikiem depopulacji miast w analizowanym okresie były także wydarzenia o charakterze incydentalnym — klęski żywiołowe, epidemie, działania zbrojne, pożary (ryc. 9).

Dobrym odzwierciedleniem tego zjawiska jest opis sytuacji na Lubelszczyźnie w połowie XIX w. (Sił, 1986, s. 46): „liczne gwałtowne spadki zaludnienia miast [w guberni lubelskiej w XIX w.] były związane z grasującymi epidemiami, głównie cholery. Dwie największe przeszły przez te tereny w początku

Ryc. 9. Kolejność następowania klęsk elementarnych (Tyszkiewicz, 2014, s. 159)
Fig. 9. Succession of natural hazards (Tyszkiewicz, 2014, p. 159)

lat trzydziestych XIX wieku i w latach 1852—1856 [...]. Przykładem mogą być Piaski, w których w wyniku epidemii w 1854 r. liczba ludności spadła z 2 353 do 1 662. Czternaście miast [guberni] nie było w stanie odbudować strat ludności z czasów tej epidemii jeszcze w 1865 roku”.

Problemy depopulacji miast w badanym okresie należy również rozpatrywać z lokalnego punktu widzenia, tzn. należy uwzględnić pojedyncze przypadki regresu demograficznego, których geneza związana jest z czynnikami zlokalizowanymi w samym mieście lub jego najbliższym otoczeniu.

Jednym z najbardziej znanych przypadków wyludniania się miast w XIX w., a także później w XX w. było miasteczko Drohiczyń Ruska Strona na pograniczu Podlasia i Mazowsza. Na skutek notorycznych wylewów Bugu, pożarów oraz konkurencji ze strony sąsiedniego Drohiczyńska miejscowość ta począwszy od I połowy XIX w. zaczęła stać się tracić miesz-

kańców. Choć jeszcze w 1861 r. liczyła 315 mieszkańców, dane pierwszego powojennego spisu ludności z 1921 r. wykazały tu jedynie 16 mieszkańców (Weremiej, 1938).

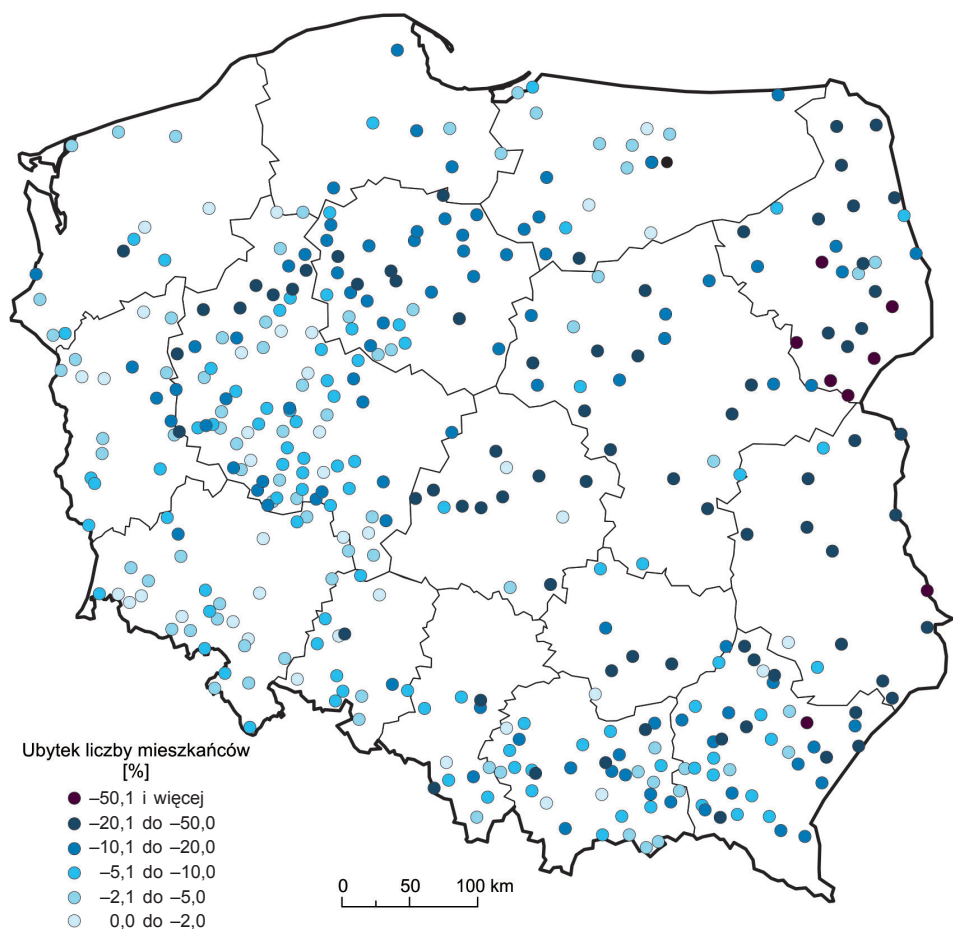
Przykład miasteczka Drohiczyn Ruska Strona był jednym z bardziej interesujących przykładów wieloaspektowej depopulacji na obszarze miasta, którego geneza w głównym stopniu wynikała z lokalnej specyfiki społeczno-ekonomicznej i przestrzennej.

Jeszcze częściej występującą determinantą bezpośredniego wyludnienia się miasta były pożary. W ciągu XIX i XX w. rola tego czynnika jako elementu sprawczego depopulacji stale malała, co związane było z ograniczaniem zabudowy drewnianej w miastach. Jednak z uwagi na wciąż duży w tamtym okresie udział zabudowy drewnianej na terenach wschodnich, południowych i centralnych Polski nadal dochodziło do spustoszeń przestrzennych i demograficznych. Jednym z bardziej znanych było to z Józefowa w województwie lubelskim. Pożar pochłonął tu zabudowę przyrynkową wraz z ratuszem. Dewastacji uległa szczególnie zabudowa w rejonie zachodniej pierzei rynkowej. Ten fragment miasta pierwotnie nie został odbudowany — przestrzeń rynkowa została powiększona. W 1822 r. liczba mieszkańców Józefowa wynosiła 1 045 i miała tendencję wzrostową, natomiast pierwszy po pożarze spis ludności z 1865 r. wykazał już tylko 941 osób (Górak, 1990, s. 56, 121).

Późniejszy wzrost liczby ludności Józefowa do 1 482 osób w 1890 r. oraz rozprzestrzenienie się i dogęszczanie zabudowy miejskiej w innych kwartałach urbanistycznych miasta świadczyły o zaistnieniu tu zjawiska czasowej, incydentalnej i punktowej redystrybucji przestrzennej ludności. Jeśli chodzi o analizę wyludniania traktowanego w wewnętrzmiejskim ujęciu strukturalnym, to uwidocznił się tu wpływ lokalnie negatywnego zjawiska na obraz zaludnienia całego miasta.

Osobnym etapem procesu depopulacji miast w analizowanym okresie była I wojna światowa oraz niektóre wydarzenia, będące jej bezpośrednimi konsekwencjami (np.: zmiany granic, transgraniczne ruchy migracyjne, zniszczenia zabudowy niektórych miejscowości, nowe granice, odpływ migracyjny ludności niemieckiej, rosyjskiej i innych narodowości z terytorium Polski). Część determinant procesu depopulacji stanowiących konsekwencje I wojny światowej miała swą kontynuację jeszcze na początku lat 20. XX w., a związane to było w równym stopniu z brakiem stabilizacji politycznej, jak i prowadzonymi działaniami zbrojnymi.

W okresie 1910—1921/1925 wyludnieniu uległo aż 375 miast, zlokalizowanych w aktualnych granicach Polski. Najwięcej miast odnotowujących ubytek leżało na terenach, które do 1918 r. stanowiły integralną część państwa niemieckiego, z wyjątkiem regionu Górnego Śląska i Pomorza Gdańskiego. Niemniej niekorzystna sytuacja panowała w dawnej Galicji (obszar województw małopolskiego i podkarpackiego), a także w województwach wschodnich, przed I wojną światową zlokalizowanych w państwie rosyjskim (ryc. 10).

Ryc. 10. Ubytek ludności w miastach Polski w latach 1910—1921 (opracowanie własne na podstawie aneksu 2)

Fig. 10. Population decrease in towns of Poland, 1910—1921 (by author on the base of Annex 2)

Na obszarze województw wschodnich skala ubytku ludności w poszczególnych miastach była większa. W wielu przypadkach przekraczała 30—40%. Z kolei na obszarze dzisiejszej Polski zachodniej ubytek ludności w większości przypadków nie był większy niż 15—20%. Stosunkowo najmniej miast wyludniło się w południowo-zachodniej części byłej Kongresówki. Istotnym elementem wpływającym na stopień depopulacji miast zlokalizowanych w Polsce wschodniej i centralnej był pośrednio czynnik związany z kwestiami narodowościowymi. Gwałtowne spadki ludności w większości przypadków cechowały miasta, które przed I wojną światową zamieszkiwała ludność żydowska. Jakkolwiek nie podlegała ona w tym okresie ponadprzeciętnym represjom w stosunku do innych grup wyznaniowo-narodowościowych, to jednak stanowiąc trzon demograficzny wielu małych i średnich

zbrojnych. W przypadku dewastacji przestrzennej miast dodatkowo ryzykowała utratą podstawowych możliwości zarobkowania (drobny handel, rzemiosło), które miało miejsce w obrębie zwartej zabudowy mieszkaniowo-usługowej.

Skala wyludnienia miast podczas I wojny światowej uwarunkowana była wieloma czynnikami, zarówno działającymi powierzchniowo, jak polityka okupacyjna czy regionalne układy struktur społecznych i gospodarczych, jak i liniowo (głównie przebieg linii frontu, zmiany granic politycznych). Osobne zagadnienie to efekty i konsekwencje I wojny światowej, które miały charakter punktowy i koncentryczny (lokalny). Przykładem tego ostatniego jest zniszczenie mazowieckiego miasta Przasnysz podczas działań wojennych w latach 1915 i 1920. Tylko w wyniku starć niemiecko-rosyjskich w 1915 r. dewastacji uległo aż 70% zabudowy miejskiej (Waleszczak, 1999). Liczba ludności w okresie 1910—1921 spadła natomiast aż o 42,5% (aneks 2).

Problem uwarunkowań depopulacji miast w tym okresie był niezwykle złożony. Kwestię podstawową stanowiły straty wojenne ludności wywołane bezpośrednimi działaniami wojennymi. W przeciwieństwie do II wojny światowej, ograniczona była skala ubytku demograficznego wynikającego z terroru okupacyjnego.

Wyludnieniu ulegały natomiast miejscowości zdewastowane podczas działań wojennych. W większości przypadków zostały one odbudowane po zakończeniu działań wojennych, co jak pokazują dane statystyczne (aneks 2) miało także istotny wpływ na odbudowę potencjału demograficznego. Periodyczność wyludnienia związanego z I wojną światową dobrze obrazuje fakt, że poza obszarem współczesnych województw dolnośląskiego i lubuskiego tuż po zakończeniu działań wojennych w przeważającej części miast odnotowano zdecydowany wzrost liczby ludności. Sytuację na terytorium dwóch wspomnianych wcześniej województw omówiono w kolejnym podrozdziale.

4.2. Depopulacja miast w latach 1919—1939

4.2.1. Tło ogólnodemograficzne procesów depopulacyjnych w latach 1919—1939

Lata 1919—1939 pod względem kształtowania się ogólnych procesów demograficznych cechował spadek znaczenia procesów depopulacyjnych miast. Uwaga ta odnosi się zarówno do liczby miast odnotowujących spadek zaludnienia, jak i przeciętnych wartości bezwzględnych ubytku demograficznego w tych miastach, w których miał on miejsce.

W tym okresie liczba ludności Polski w jej historycznych przedwojennych granicach wzrosła z 27,7 mln w 1921 r. do 34,8 mln w 1938 r. Podobnie jak w okresie poprzednim, wzrost ten był efektem przede wszystkim wyraźnie dodatniego salda ruchu naturalnego. Przyrost naturalny wyniósł bowiem w latach 1919—1938 8,2 mln, a przyrost rzeczywisty 8,5 mln. Niewielka nadwyżka generowana napływem migracyjnym wynikała przede wszystkim z wielkich ruchów ludności tuż po zakończeniu I wojny światowej. Podokres 1919—1923 był jedynym w półwieczu 1895—1938, kiedy odnotowano przyrost migracyjny (0,9 mln).

4.2.2. Zjawisko depopulacji miast w latach 1919—1939

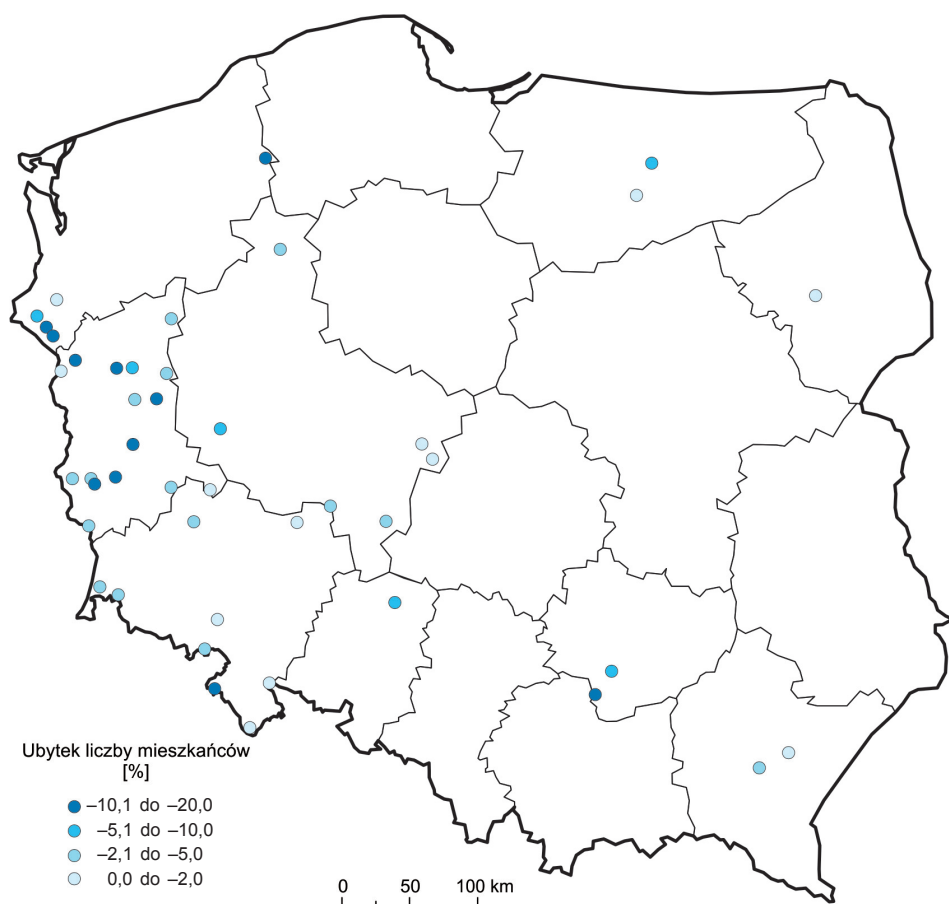
Porównanie danych statystycznych z lat 1910—1921/1925, 1921/1925—1931 i 1931—1939 dowodzi, że w okresie międzywojennym (1921—1939) większość miast na badanym terytorium notowała wzrost demograficzny (ryc. 11).

Stosunkowo najwięcej miast odnotowujących spadki demograficzne w latach 1931/1933—1939 zlokalizowanych było w granicach historycznego Dolnego Śląska, ziemi lubuskiej i Pomorza Zachodniego, a więc tych regionów, które przed II wojną światową w większości znajdowały się na terytorium Niemiec (tabela 4). Aż 51 spośród 82 miast, które zanotowały ubytek ludności w latach 1931/1933—1939, zlokalizowanych było w tych trzech regionach, dalszych 9 ośrodków — na Opolszczyźnie oraz Warmii i Mazurach, które również należały wówczas do państwa niemieckiego. Łącznie na ówczesne miasta niemieckie przypadło aż 3/4 odnotowanych wszystkich przypadków ubytku demograficznego.

Ten fakt wskazuje, że ogromna część wschodnich terenów ówczesnych Niemiec, w tym wiele miast, miała charakter emigracyjny. Dla zjawiska tego przyjęto określenie *ostflucht* (Ross, 1961; Brożek, 1969). Znaczna część miast wyludniających się, a znajdujących się wówczas na terytorium Niemiec, należała do grupy miast małych, których liczba ludności nie przekraczała 5 tys.

Ubytek ludności w małych miastach znajdujących się przed II wojną światową na obszarze państwa niemieckiego, do których odnosi się pojęcie *ostflucht*, spowodowany był kilkoma nakładającymi się przyczynami. Po pierwsze, miasta te dotknął kryzys gospodarczy lat. 30. XX w. Upadek wielu działalności przemysłowych powodował znaczący odpływ migracyjny ludności do większych miast, okręgów przemysłowych oraz w kierunku zachodnich regionów ówczesnych Niemiec.

Przesłanką migracji był także ogólnie korzystniejszy rozwój społeczno-ekonomiczny dużych miast i zachodnich rejonów Niemiec. Migracje tam ukierun-

Ryc. 11. Ubytek ludności w miastach Polski w latach 1921—1939 (opracowanie własne na podstawie aneksu 2)

Fig. 11. Population decrease in towns of Poland, 1921—1939 (by author on the base of Annex 2)

owane nie zawsze bezpośrednio wiązały się z kwestią bezrobocia, a z nadzieją na korzystniejsze możliwości zamieszkania, znalezienia odpowiedniej pracy oraz możliwościami spełnienia aspiracji życiowych. Kwestią bardzo istotną była również polityka społeczna i demograficzna prowadzona przez III Rzeszę na terenach niemieckich należących współcześnie do Polski, a także w przedwojennej Czechosłowacji (Czuma, 1939; Majewski, 2008).

Pewne znaczenie miało również oddalenie od większych ośrodków miejskich; uwaga ta dotyczy dawnej rejencji koszalińskiej, dużej części Prus Wschodnich czy niektórych fragmentów Marchii Granicznej Poznań-Prusy Zachodnie (*Grenzmark Posen-Westpreussen*).

Niezależnie od czynników regionalnych już w okresie międzywojennym na obszarze państwa niemieckiego (także w Austrii) zauważalna była tendencja

Tabela 4. Liczba miast na obszarze współczesnej Polski notujących ubytek liczby ludności w latach 1921—1939 (wg podziału administracyjnego z 2012 r.), (opracowanie własne na podstawie aneksu 2)

Table 4. Number of towns on the area of contemporary Poland that noted population decrease, 1921—1939 (according to administrative division in 2012), (by author on the base of Annex 2)

Województwo	1921/1925—1931/1933	1931/1933—1939
Dolnośląskie	12	15
Kujawsko-pomorskie	2	2
Lubelskie	1	1
Lubuskie	13	17
Łódzkie	1	0
Małopolskie	3	0
Mazowieckie	1	3
Opolskie	3	4
Podkarpackie	5	1
Podlaskie	2	3
Pomorskie	0	3
Śląskie	1	2
Świętokrzyskie	2	2
Warmińsko-mazurskie	1	5
Wielkopolskie	21	5
Zachodniopomorskie	4	19
Polska	72	82

do systematycznego spadku przyrostu naturalnego, szczególnie w porównaniu z państwami sąsiednimi w Europie Środkowo-Wschodniej. Główną tego przyczyną był wyraźnie malejący współczynnik urodzeń, który z 36% w latach 1868/1872 obniżył się do 17% w latach 1928/1932 (Billig, 1963, s. 31—32).

Odmierna sytuacja miała miejsce na terenach międzywojennej Polski ujętej w granicach współczesnych. W większości województw na tym obszarze ubytki ludności miejskiej stanowiły nieliczne przypadki. W podokresie 1931/1933—1939 na obszarze dwóch współczesnych województw łódzkiego i małopolskiego nie odnotowano ani jednego przypadku depopulacji miasta (tabela 4).

Mała liczba miast wyludniających się w tym okresie na terenie ówczesnej Polski miała kilka istotnych przyczyn, także w ujęciu regionalnym:

- Na terenie dawnego zaboru austriackiego i rosyjskiego sieć miast formalnie istniejących była stosunkowo rzadka. Na skutek utraty praw miejskich w latach 1869—1919 w sieci osadniczej funkcjonowały tam przede wszystkim miasta średnie i duże. Z kolei duża część miast małych pełniła w systemie osadniczym istotne funkcje gospodarczo-społeczne. Miasta tej kategorii bardzo często pełniły funkcję ośrodka powiatowego. Istniejąca sieć miast stanowiła podstawowe i ważne ogniwa w krajowym systemie osadniczym. Dodatkowo, z uwagi na notujące wzrost demograficzny otoczenie wiejskie, ośrodki te stanowiły istotny cel lokalnych i regionalnych migracji w relacji wieś — miasto.

- W niektórych regionach rozwojowi demograficznemu miast sprzyjał gwałtowny rozwój przemysłu (między innymi w przedwojennym województwie śląskim, Zagłębiu Dąbrowskim, regionie łódzkim, Centralnym Okręgu Przemysłowym).
- Na obszarze niektórych dzisiejszych województw pomorskiego, części kujawsko-pomorskiego miejska sieć osadnicza była stosunkowo rzadka. Małe zagęszczenie sieci miast wzmacniało rangę istniejących ośrodków miejskich w relacjach ośrodek miejski — jego wiejskie otoczenie.

Istotnym elementem wzrostu demograficznego na większości terytorium Polski było także znaczące przeludnienie wsi. Stan ten oddziaływał na wzrost migracji z obszarów wiejskich. Punktami rozładowania wytworzonych w ten sposób procesów cechujących się gwałtownymi migracjami były w naturalny sposób najbliższe, głównie uprzemysłowione lub uprzemysławiające się, miasta.

Stałym elementem rozwoju demograficznego miast był również naturalny ruch ludności. Mimo że wskaźnik przyrostu naturalnego miast był niższy niż na obszarach wiejskich, w większości był na tyle duży, że powodował rzeczywisty przyrost ludności. Uwaga ta dotyczy szczególnie tych ośrodków miejskich, w których duży odsetek ludności stanowiła żydowska grupa wyznaniowa (*Statystyka Polski*, 1936—1939). Kształtowanie się w tym okresie regionalnych uwarunkowań demograficznych Wielkopolski w sposób interesujący przedstawił S. Borowski (1975).

Jedynym województwem międzywojennej Polski, w którym odnotowano dużą liczbę miast wyludniających się, było ówczesne województwo poznańskie, którego obszar w większości pokrywał się z przestrzenią współczesnego województwa wielkopolskiego.

Wyjaśnieniem znaczącej liczby miast tracących ludność na tym terytorium był fakt nałożenia się kilku wcześniej wskazanych procesów i zjawisk. Do najważniejszych zaliczyć trzeba wyjazdy migracyjne mniejszości niemieckiej, dużą liczbę małych miast konkurujących o stosunkowo nieduże zaplecze z innymi, niski odsetek ludności żydowskiej¹, stosunkowo nieduże przeludnienie wsi.

4.3. Depopulacja miast w latach 1939—1945

4.3.1. Tło ogólnodemograficzne procesów depopulacyjnych w latach 1939—1945

Okres stabilnego wzrostu demograficznego większości miast Polski, ale także większej części Europy przerwała II wojna światowa. W latach 1939—1946 uby-

¹ Ludność żydowska w tym okresie cechowała się znacząco większym przyrostem naturalnym niż zamieszkująca na terytorium II Rzeczypospolitej Polskiej ludność polska czy niemiecka.

tek ludności ogółem w granicach Polski (1946) sięgnął 8,4 mln osób (Eberhardt, 2000, s. 75). Działania wojenne oraz ich konsekwencje miały istotny wpływ na sytuację demograficzną wszystkich miast w Polsce. W ogromnej większości były to konsekwencje, jakie statystycznie obrazuje ubytek ludności, na które złożyło się jednak wiele różnych wydarzeń, zjawisk i procesów typowych dla tego okresu.

Gwałtowność działań wojennych i towarzyszących im wydarzeń sprawiła, że omawiane zagadnienie depopulacji w tym okresie precyzyjnie można nawet ująć w okresy tygodniowe czy miesięczne (por. tabela 5).

Tabela 5. Dynamika zmian zaludnienia w Sosnowcu w okresie 1886—1950 (opracowanie własne na podstawie: J. Ziółkowski, 1960)

Table 5. Dynamics of population in Sosnowiec, 1886—1950 (by author on the base of: J. Ziółkowski, 1960)

Lata (ewentualnie miesiąc i dzień)	Liczba ludności	Dynamika zmian zaludnienia (rok poprzedni = 100%)
1886	9,3	•
1897	36,3	290,3
1905	61,0	68,0
1910	89,0	45,9
1914 styczeń (01)	118,5	33,1
1914 październik (01)	51,8	−56,3
1915	56,9	9,8
1916*	70,0	23,0
1921	86,5	23,6
1925	95,8	10,8
1930	103,4	7,9
1935	116,0	12,2
1939 styczeń (01)	129,6	11,7
1940	114,6	−11,6
1941	118,1	3,1
1942	109,8	−7,0
1943	90,0	−18,0
1944	93,2	3,6
1945	86,7	−7,0
1946	83,4	−3,8
1947	86,9	4,2
1950	92,8	6,8

* Zmiany administracyjne (Administrative changes).

Depopulację miast w okresie II wojny światowej cechowały dwie główne
72 grupy determinant. Pierwsza z nich to determinanty bezpośrednie, druga zaś

— determinanty pośrednie. Analiza dziejów wojennych poszczególnych miast Polski wskazuje, że obie grupy nakładały się na siebie. Dodatkowo, uwzględniając kwestię demograficzną, należy wskazać czynniki warunkowane ruchem naturalnym i ruchem wędrownym.

Do determinant bezpośrednich należy zaliczyć czynniki związane z ruchem naturalnym ludności, a szczególnie:

- pozbawienie życia mieszkańców na skutek: terroru okupacyjnego w poszczególnych miastach, bombardowań, zagłady w obozach koncentracyjnych i innych miejscach straceń;
- pozbawienie życia mieszkańców powołanych do służby wojennej (bezpośrednie działania wojenne w obrębie miasta lub poza jego terytorium).

Do determinant bezpośrednich należą również czynniki związane z ruchem wędrownym ludności, głównie zaś:

- wywózki ludności do pracy przymusowej do innych regionów na terytorium współczesnej Polski lub innych państw (głównie Niemiec);
- przesiedlenia stałe (Kraj Warty, Białostoczczyzna).

Do determinant pośrednich zaliczyć trzeba czynniki związane z ruchem naturalnym ludności, a szczególnie:

- wyraźny spadek liczby urodzeń, kontrastujący z dużą śmiertelnością;
- wysoką śmiertelność, głównie w grupach wiekowych osób starszych, dzieci, będącą efektem niedożywienia, nieleczonych chorób i urazów.

Determinantami pośrednimi są również czynniki związane z ruchem wędrownym ludności, przede wszystkim zaś:

- migracje potencjalnie dobrowolne, ale wynikające z wcześniejszych zdarzeń incydentalnych dotyczących pojedynczych osób lub rodzin, w tym łączenie rodzin;
- migracje spowodowane zniszczeniami zabudowy mieszkaniowej;
- migracje wynikające z utraty dotychczasowych możliwości zarobkowania mieszkańców (fizyczna likwidacja miejsc pracy);
- migracje będące następstwem ograniczeń osiedleńczych (Kosiński, 1963; Stpiczyński, 1997; Eberhardt, 2000; Gawryszewski, 2005; *Wysiedlenia, wypędzenia...*, 2008).

4.3.2. Zjawisko depopulacji miast w latach 1939—1945

W wyniku bezpośrednich i pośrednich działań wojennych oraz ich konsekwencji w okresie 1939—1946 ubytek ludności odnotowano w 632 miastach zlokalizowanych obecnie na terytorium Polski (tabela 6). W odniesieniu do tego faktu do rozważenia pozostają przede wszystkim miasta, w których skala depopulacji osiągnęła największy wymiar (zarówno w wartościach bezwzględ-

nych liczby ludności, jak i wartościach procentowych). Zwrócono także uwagę na grupę miast, w których zanotowano wzrost demograficzny.

Okres II wojny światowej stanowił etap w dziejach demograficznych miast Polski, w którym podstawowym elementem określającym stan ludności był bezwzględny jej ubytek (Halicka, 1947). Skala przestrzenna i siła oddziaływania czynników destrukcyjnych w rozwoju, nie tylko demograficznym, miast była tak znacząca, że depopulacja stała się, stosując metaforę naukową, „standardem” całego procesu demograficznego. W związku z tym szczególną uwagę zwracają miasta, które w tym czasie nie odnotowały ubytku demograficznego. Ośrodków takich było zaledwie 49 w całej Polsce. Z tego aż w 27 przypadkach, a więc w 55,1%, ubytek ten nastąpił jednak w kolejnych latach 1946—1950 (tabela 7). Był zatem przesunięty w czasie zaledwie o kilka lat, chociaż jego przesłanki były identyczne — II wojna światowa i jej konsekwencje.

Tabela 6. Liczba miast na obszarze współczesnej Polski notujących ubytek liczby ludności w latach 1939—1946 (wg podziału administracyjnego z 2012 r.), (opracowanie własne na podstawie aneksu 2)

Table 6. Number of towns on the area of contemporary Poland that noted population decrease, 1939—1946 (according to administrative division in 2012), (by author on the base of Annex 2)

Województwo	1939—1946	Województwo	1939—1946
Dolnośląskie	45	Podlaskie	35
Kujawsko-pomorskie	47	Pomorskie	29
Lubelskie	24	Śląskie	34
Lubuskie	30	Świętokrzyskie	15
Łódzkie	35	Warmińsko-mazurskie	38
Małopolskie	37	Wielkopolskie	91
Mazowieckie	57	Zachodniopomorskie	57
Opolskie	27	Polska	632
Podkarpackie	31		

Najwięcej miast odnotowujących wzrost demograficzny leżało na obszarze dwóch współczesnych województw — dolnośląskiego oraz wielkopolskiego. Odpowiednio miast tych było 16 i 13, co stanowi aż 60% analizowanych przypadków. Jeśli chodzi o miasta innych województw, to wzrost zanotowały tylko miasta województw podkarpackiego i śląskiego (4 miasta).

Dramatyzm zjawisk demograficznych okresu 1939—1946 pogłębia fakt istnienia takich regionów ówczesnej Polski, na których nie stwierdzono ani jednego przypadku przyrostu czy chociażby stabilizacji potencjału demograficznego. Dotyczyło to ośrodków miejskich zlokalizowanych na współczesnym terytorium województw: lubelskiego, lubuskiego, mazowieckiego, podlaskiego

74 czy warmińsko-mazurskiego. W trzech województwach: łódzkim, opolskim

i zachodniopomorskim, odnotowano tylko po jednym przypadku wystąpienia miasta z przyrostem ludności; odpowiednio były to: Głowno, Ujazd i Nowe Warpno (tabela 7).

Przesunięcie się okresu depopulacji miast dolnośląskich na lata 40. XX w. wynikało z różnych powodów. Pierwszym było przesunięcie się w czasie okresu wyjazdów autochtonicznej ludności niemieckiej na lata 1946—1948, przy jednoczesnym napływie osadników z terenu Polski (przedwojennej) oraz z zagranicy (Damurski, 2006). Przesunięcie to częściowo spowodowane było silnym uprzemysłowieniem regionu, zatem konieczna była obsługa zakładów przemysłowych przez Niemców, o wiele lepiej przygotowanych do tej pracy niż napływający osadnicy. Analogicznie było w przypadku uzdrowisk. W tym wypadku jednak ograniczenia rozwoju warunkowane były przede wszystkim początkowym (lata 40. XX w.) brakiem przyjazdów ludności do tych miejscowości w celach rehabilitacyjnych.

Tabela 7. Miasta Polski w latach 1939—1946, które odnotowały przyrost liczby ludności oraz ich sytuacja demograficzna w latach 1946—1950 (opracowanie własne)

Table 7. Towns in Poland (1939—1946) that noted population increase and their demographic situation in the period 1946—1950 (by author)

Miasta	Woje- wódz- two	Liczba ludności		Przyrost liczby ludności w latach 1939—1946		Przyrost/ ubytek ludności w latach 1946— 1950 [%]
		1939	1946	w wartościach bezwzględnych	procent	
1	2	3	4	5	6	7
Cieplice Śląskie-Zdrój	DŚ	6 036	12 938	6 902	114,3	–28,4
Międzyzlesie	DŚ	2 586	4 746	2 160	83,5	–59,4
Sobótka	DŚ	3 524	5 899	2 375	67,4	–59,5
Wyrzysk	WP	1 898	3 039	1 141	60,1	–3,0
Kórnik	WP	2 614	3 785	1 171	44,8	3,0
Starachowice	SW	13 206	18 569	5 363	40,6	30,7
Ujazd	OP	2 196	2 986	790	36,0	5,6
Bystrzyca Kłodzka	DŚ	7 067	9 564	2 497	35,3	–34,7
Złoty Stok	DŚ	2 609	3 388	779	29,9	–27,7
Radków	DŚ	2 556	3 238	682	26,7	–44,3
Duszniki-Zdrój	DŚ	4 690	5 926	1 236	26,4	–44,0
Lubliniec	SL	9 091	11 470	2 379	26,2	7,7
Pszczyna	SL	7 800	9 731	1 931	24,8	22,0
Jarocin	WP	9 550	11 818	2 268	23,7	6,6
Przeworsk	PK	7 004	8 569	1 565	22,3	–17,1
Lądek-Zdrój	DŚ	4 861	5 804	943	19,4	–40,9

cd. tab. 7

1	2	3	4	5	6	7
Szamocin	WP	2 100	2 463	363	17,3	–5,6
Mieroszów	DŚ	4 386	5 135	749	17,1	8,5
Kraków	MP	259 000	299 396	40 396	15,6	49,8
Wałbrzych	DŚ	64 136	72 976	8 840	13,8	28,6
Nowa Ruda	DŚ	10 059	11 342	1 283	12,8	–22,6
Wągrowiec	WP	8 945	10 006	1 061	11,9	–3,8
Jelenia Góra	DŚ	35 296	39 050	3 754	10,6	–10,4
Lubawka	DŚ	5 702	6 280	578	10,1	–18,2
Główno	ŁO	7 600	8 344	744	9,8	2,4
Szubin	KP	3 437	3 742	305	8,9	0,9
Busko-Zdrój	SW	5 570	5 975	405	7,3	–4,5
Kartuzy	PM	5 600	5 991	391	7,0	9,0
Łańcut	PK	8 572	9 106	534	6,2	–15,4
Łeba	PM	2 846	3 021	175	6,1	–41,0
Tarnowskie Góry	SL	17 549	18 427	878	5,0	25,4
Witkowo	WP	2 576	2 703	127	4,9	2,4
Nowe Warpno	ZP	2 056	2 154	98	4,8	–82,9
Gostyń	WP	7 680	8 021	341	4,4	–4,8
Kowary	DŚ	6 638	6 923	285	4,3	28,2
Kłodzko	DŚ	22 000	22 814	814	3,7	–24,7
Żnin	KP	5 463	5 615	152	2,8	–2,2
Rozwadów	PK	3 350	3 436	86	2,6	0,7
Września	WP	9 629	9 851	222	2,3	7,6
Lubomierz	DŚ	1 664	1 695	31	1,9	–24,2
Wolsztyn	WP	4 880	4 967	87	1,8	13,2
Opalenica	WP	4 291	4 366	75	1,7	5,1
Tuchów	MP	2 986	3 026	40	1,3	–6,8
Chorzów	SL	109 500	110 675	1 175	1,1	17,0
Miechów	MP	6 820	6 878	58	0,9	–9,6
Sędziszów Małopolski	PK	2 507	2 519	12	0,5	–6,9
Kępno	WP	7 778	7 810	32	0,4	–1,0
Poznań	WP	267 077	267 978	901	0,3	19,7
Leszno	WP	20 751	20 820	69	0,3	8,4

Objaśnienia (Explanations): Nazwy województw (the names of the voivodeships): **DŚ** — dolnośląskie, **KP** — kujawsko-pomorskie, **ŁO** — łódzkie, **MP** — małopolskie, **OP** — opolskie, **PK** — podkarpackie, **PM** — pomorskie, **SL** — śląskie, **SW** — świętokrzyskie, **WP** — wielkopolskie, **ZP** — zachodniopomorskie.

Dolny Śląsk począwszy od 1945 r. stał się także jedną z głównych stref osiedlenia ocalałej ludności żydowskiej (Misztal, 1992). Koncentracja osadnictwa żydowskiego miała miejsce szczególnie w rejonie Wałbrzycha i Dzierżoniowa, a także we Wrocławiu, Legnicy i Kłodzku. W przypadku dwóch pierwszych miast powstały nawet aglomeracyjne skupienia osadnictwa żydowskiego (wałbrzyskie: Wałbrzych, Biały Kamień, Gaj, Głuszycza, Świdnica; dzierżoniowskie: Dzierżoniów, Bielawa, Niemcza, Pieszyce). Począwszy od 1946 r. miały tu miejsce szerzej zakrojone ruchy migracyjne, które w większości przypadków skutkowały wyjazdami migracyjnymi, w tym za granicę Polski.

Specyficznym ośrodkiem miejskim był pod tym względem Dzierżoniów, w którym w 1946 r. ludność żydowska stanowiła aż 64% (11,0 tys.) ogółu. W sąsiedniej Bielawie ludność żydowska liczyła z kolei 1/4 populacji miasta (*Wysiedlenia, wypędzenia...*, 2008, s. 147). Wpływ osadnictwa żydowskiego na stabilizację lub wzrost potencjału ludnościowego widoczny był również w takich miastach, jak: Bystrzyca Kłodzka, Duszniki-Zdrój, Kłodzko czy Mieroszów.

Istotnym czynnikiem powodującym przyrost liczby ludności w niektórych miastach był napływ ludności do pracy w górnictwie. W tym czynniku należy upatrywać początkowego wzrostu liczby ludności w Wałbrzychu, Kowarach, Nowej Rudzie czy Złotym Stoku.

Z czynnikiem funkcjonalnym należy też wiązać wzrost demograficzny odnotowany w niektórych innych miastach zlokalizowanych poza obszarem współczesnego województwa dolnośląskiego. Wskazać tu można funkcje górnicze lub przemysłowe (Chorzów, Starachowice) czy transportowo-komunikacyjne (Rozwadow, Tarnowskie Góry). W przypadku Starachowic wzrost ten wynikał dodatkowo z połączenia administracyjnego dwóch miejscowości — Starachowic i Wierzbnika. Natomiast do wzrostu demograficznego miast umiejscowionych w regionie wielkopolskim, których liczba była stosunkowo duża w porównaniu z pozostałą częścią kraju, przyczyniły się różnicowane czynniki.

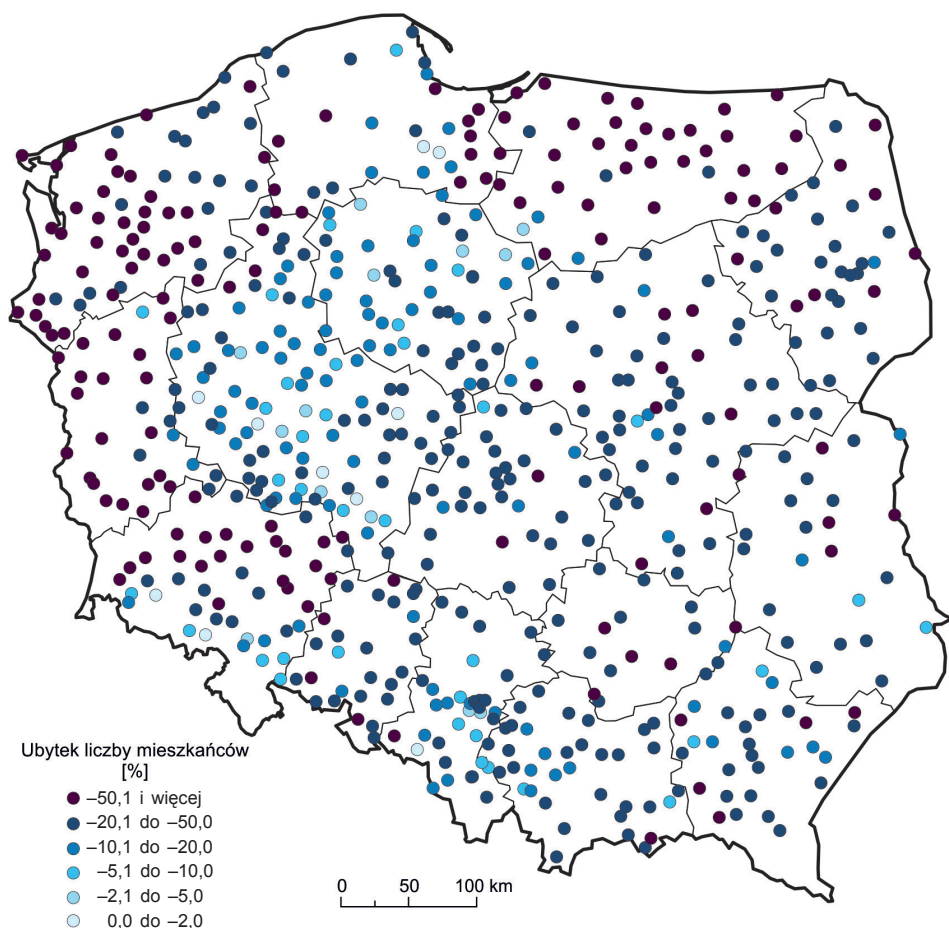
Poznań był największym ośrodkiem integrującym obszar Polski przedwojennej i tzw. Ziemi Odzyskanych. Przez kilka powojennych lat, aż do początku lat 50. XX w., stanowił ważne ogniwo ruchów migracyjnych na osi wschód — zachód Polski. Zaznaczyć także należy, że w czasie II wojny światowej nie została znacząco uszkodzona jego zabudowa mieszkaniowa. Przy swoim potencjale ekonomicznym Poznań stanowił jeden z kilku ośrodków miejskich, które stwarzały najlepsze możliwości życia rodzinnego i zawodowego, biorąc oczywiście pod uwagę ówczesne realia.

Pozostałe miasta stanowiły także lokalne ośrodki rozwojowe z silną bazą ekonomiczną oraz regionalne centra powrotów dla mieszkańców Wielkopolski wywiezionych podczas okupacji na obszar Generalnego Gubernatorstwa. Część z nich rozmieszczona była na granicy Wielkopolski z terenami przyłączonymi do Polski. Stanowiły więc punkt zainteresowań tych migrantów, którzy w drodze na tzw. ziemie zachodnie, w obawie przed potencjalną rewindykacją granic, zdecydowali się pozostać na „historycznym” terytorium Polski. Inaczej

rzecz ujmując, spis mógł objąć także tych, którzy realnie kierowali się w stronę Ziem Odzyskanych, jednak z różnych powodów miasta te były etapami ich przemieszczeń.

Jednak ogromna część miast zlokalizowanych współcześnie na obszarze Polski w latach 1939—1946 się wyludniła. W 1946 r. na terytorium Polski były formalnie 733 miasta. W aż 86,4% z nich w latach 1939—1946 zanotowano ubytek ludności.

Zróznicowana była też skala regionalna przeciętnych ubytków. Największe wskaźniki depopulacji miast średnio odnosiły się do obszaru pokrywającego się z terenami Ziem Odzyskanych (ryc. 12). Wyjaśnieniem tego była niewątpliwie poprzedzona wypędzeniami i uciezkami ludności niemieckiej niemal pełna wymiana ludności miast. Jej największe nasilenie w większości przypadków miało miejsce w latach 1945—1949.

Ryc. 12. Ubytek ludności w miastach Polski w latach 1939—1946 (opracowanie własne na podstawie aneksu 2)

Fig. 12. Population decrease in towns of Poland, 1939—1946 (by author on the base of Annex 2)

Stosunkowo duże wartości depopulacji zanotowano również w odniesieniu do wszystkich województw Polski wschodniej i centralnej (tabela 8). Ten fakt wiąże się przede wszystkim z zagładą ludności żydowskiej, która do końca lat 30. XX w. stanowiła tam znaczący (przeciętnie 20—50%) odsetek mieszkańców.

Najmniejsze średnie spadki miały miejsce w miastach zlokalizowanych w aktualnym województwie wielkopolskim czy kujawsko-pomorskim. Odsetek mniejszości narodowych przed II wojną światową był tam stosunkowo niższy w porównaniu z regionami centralnymi czy wschodnimi.

Odrębną kategorię stanowił obszar współczesnego województwa śląskiego, obejmujący dobrze uprzemysłowione okręgi: górnośląski, zagłębiowski, rybnicki, bielski i częstochowski. Rozwój przemysłu, a przede wszystkim górnictwa, był elementem generującym silny napływ migracyjny, co w istotny sposób kompensowało wojenne straty ludności, a także powojenny odpływ ludności niemieckiej z górnośląskiej części województwa.

Zróźnicowania poziomu depopulacji miast na obszarze Polski z innego punktu widzenia obrazuje również ryc. 13. Zasadniczym celem prezentowanego kartogramu jest pokazanie także zgeneralizowanych górnych pułapów skali wyludnienia w regionalnych zbiorach miast w okresie 1939—1946.

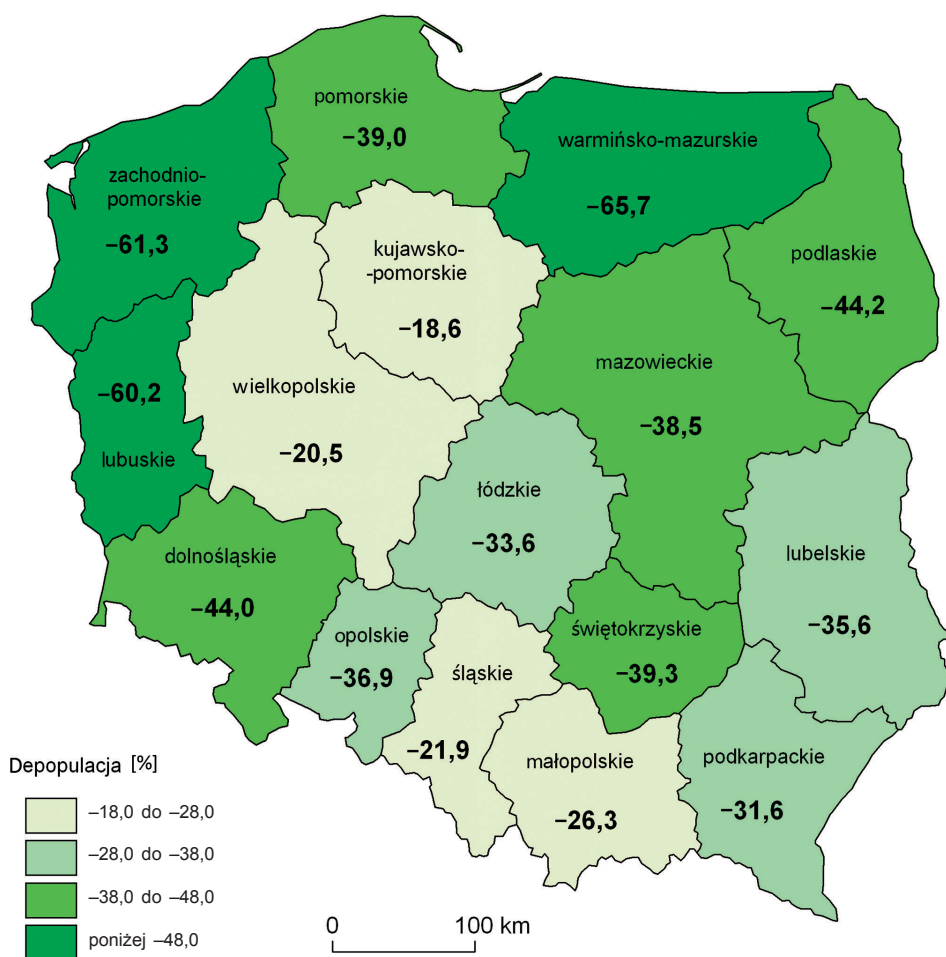
Tabela 8. Średnie wartości wskaźnika ubytku demograficznego w latach 1939—1946 wg współczesnych województw (opracowanie własne)

Table 8. An average percentage of population decline in cities by contemporary administrative division, 1939—1946 (by author)

Region	Średni ubytek [%]	Region	Średni ubytek [%]
Dolnośląskie	–44,0	Podkarpackie	–31,6
Kujawsko-pomorskie	–18,6	Podlaskie	–44,2
Lubelskie	–35,6	Pomorskie	–39,0
Lubuskie	–60,2	Śląskie	–21,9
Łódzkie	–33,6	Świętokrzyskie	–39,3
Małopolskie	–26,3	Warmińsko-mazurskie	–65,7
Mazowieckie	–38,5	Wielkopolskie	–20,5
Opolskie	–36,9	Zachodniopomorskie	–61,3

Skalę zjawiska depopulacji wynikającej z działań wojennych i ich konsekwencji podkreśla dodatkowo prezentacja faktów liczbowych, odnoszących się do poszczególnych miast — zarówno wyrażona wartościami bezwzględными, jak i w ujęciu procentowym.

Z oczywistych względów największe ubytki ludności wyrażone w wartościach bezwzględnych poniosły największe ośrodki miejskie. Jednak i pod tym względem widać istotne różnice, których podstawową determinantę można określić jako „miejsce na scenie działań wojennych i ich skutki”.

Ryc. 13. Zgeneralizowane maksymalne wartości zjawiska depopulacji miast w latach 1939—1946 wg współczesnych województw (opracowanie własne)

Fig. 13. The generalized maximum values of population decrease in towns by contemporary administrative division, 1939—1946 (by author)

Uznano, że trudno jest wskazać wyłącznie jedną przyczynę wyludnienia danego miasta. Najczęściej współlistotne były dwie lub więcej spośród następujących:

- położenie do 1945 r. na terenie przedwojennej Polski lub Niemiec;
- położenie w osi bezpośrednich działań wojennych (zarówno liniowych, jak i punktowych) oraz wynikająca z tego dewastacja zabudowy (mieszkaniowej, gospodarczej, infrastrukturalnej);
- struktura narodowościowa do czasów II wojny światowej;
- funkcje miasta i jego rola w systemie osadniczym;
- miejsce miasta w polityce władz okupacyjnych;
- wielkość miasta;
- inne wydarzenia i zjawiska specyficzne czy indywidualne (np. położenie nadgraniczne).

Przytoczone zestawienie stanowi uogólnione wyjaśnienie widocznych różnic skali ubytku demograficznego z jednej strony tak dużych miast, jak: Warszawa, Wrocław, Łódź czy Gdańsk, z drugiej natomiast dziesiątek miast średnich i setek mniejszych.

W skali wartości bezwzględnych największy ubytek ludności zanotowały Warszawa, Wrocław i Szczecin (tabela 9). Wartość wskaźnika depopulacji we wszystkich przypadkach, a szczególnie w Warszawie, obniżał napływ migracyjny. Przypadkiem najbardziej charakterystycznym był Wrocław, gdzie przy odnotowanej depopulacji na poziomie ok. 460 tys. mieszkańców dla okresu 1939—1946 w ciągu kilku kolejnych lat doszło do faktycznej wymiany ludności. Ostatecznie więzy z miastem trwale zerwała 700-tysięczna społeczność. Na taką skalę był to przypadek nieznany w żadnym innym mieście europejskim w XX w.

Innym specyficznym przykładem był Szczecin, gdzie w latach 1945—1946 co najmniej 2-krotnie dochodziło do niemal kompletnego opuszczenia miasta. Uwarunkowania tych wydarzeń w tym samym stopniu wiązały się z II wojną światową i kwestiami politycznymi (brak rozstrzygnięcia przynależności państwowej miasta).

Bardzo duże straty ludnościowe poniosły większe miasta zlokalizowane przed wojną poza granicami Polski (Gdańsk, Elbląg, Legnica, Piła, Głogów, Kołobrzeg, Racibórz czy Stargard Szczeciński) oraz większe miasta zlokalizowane w 1939 r. na terytorium Polski, a zamieszkałe w dużej części przez ludność żydowską (Łódź, Sosnowiec, Białystok, Częstochowa czy Kalisz) — tabela 9.

W pierwszej z wymienionych grup miast przyczyną znaczącego wyludnienia były nie tylko migracje ludności rodzimej, ale w dużej mierze destrukcja zabudowy mieszkaniowej, która uniemożliwiała napływ migracyjny ludności Polski.

W drugiej grupie miast ostateczną przyczyną tak dużego ubytku demograficznego były straty ludnościowe wśród dotychczasowych mieszkańców pochodzenia żydowskiego. W Sosnowcu istotnym czynnikiem spadku zaludnienia były także lokalne relokacje ludności w obrębie konurbacji miejskiej, jak np. przepływy mieszkańców Sosnowca do Katowic (Ziółkowski, 1960). Precyzując, zjawisko to wynika z gwałtownego wyludnienia jednego z ośrodków. Zaistniałe w niektórych przypadkach nisze demograficzne, szczególnie w grupie specjalistów (przemysł, administracja), stanowiły naturalną konsekwencję odpływu ludności niemieckiej. W obu przypadkach, głównie w Sosnowcu, były także konsekwencją działań o charakterze politycznym (utrwalanie władzy).

Osobną determinantę stanowiły również nieskompensowane napływem migracyjnym wcześniejsze celowe wysiedlenia ludności polskiej z Gdyni (*Dzieje Gdyni*, 1980).

Odrębnym przypadkiem miasta, w którym odnotowano znaczący wskaźnik depopulacji, był Frankfurt nad Odrą. Wyludnienie było tu nie tylko efektem **81**

zniszczeń wojennych i ich dalszych społeczno-ekonomicznych konsekwencji. Ubytek ludności spowodowany był bowiem podziałem miasta granicą państwową. Lewobrzeżny Frankfurt pozostał w państwie niemieckim (wtedy radziecka strefa okupacyjna Niemiec), podczas gdy jego część prawobrzeżna przypadła Polsce. W 1945 r. jako Słubice została podniesiona do rangi niezależnego miasta. Z punktu widzenia Polski czynnik polityczny ostatecznie był korzystny, natomiast z punktu widzenia Niemiec, a przede wszystkim kontynuacji rozwoju i możliwości ekspansji terytorialnej samego Frankfurtu nad Odrą, miał charakter zdecydowanie pejoratywny.

Pośród czynników politycznych mających miejsce w trakcie II wojny światowej, a oddziałujących bezpośrednio na realne bądź planowane ubytki ludności w miastach okupowanej Polski należy również wskazać hitlerowskie planowanie regionalne odnoszące się do przebudowy sieci osadniczej.

Tabela 9. Miasta Polski w latach 1939—1946, które odnotowały największy ubytek demograficzny w wartościach bezwzględnych (ponad 10 tys.), (opracowanie własne na podstawie aneksu 2)

Table 9. Towns of Poland (1939—1946) that noted the greatest population decrease (in absolute values). Only decrease more than 10 thousand persons (by author on the base of Annex 2)

Miasta	Woje- wódz- two	Liczba ludności		Ubytek ludności	
		1939	1946	w wartościach bezwzględnych	procent
1	2	3	4	5	6
Warszawa	MZ	1 262 626	478 755	783 871	−62,1
Wrocław	DŚ	629 565	170 656	458 909	−72,9
Szczecin	ZP	382 984	72 948	310 036	−81,0
Łódź	ŁO	672 000	496 929	175 071	−26,1
Gdańsk	PM	250 000	117 894	132 106	−52,8
Elbląg	WM	85 925	20 924	65 001	−75,6
Legnica	DŚ	83 681	24 357	59 324	−70,9
Sosnowiec	SL	130 000	77 853	52 147	−40,1
Białystok	PD	107 000	56 759	50 241	−47,0
Gubin	LB	45 773	3 040	42 733	−93,4
Gdynia	PM	120 000	77 829	42 171	−35,1
Częstochowa	SL	138 000	101 255	36 745	−26,6
Piła	WP	45 791	10 671	35 120	−76,7
Kołobrzeg	ZP	36 617	2 816	33 801	−92,3
Kalisz	WP	80 216	48 092	32 124	−40,0
Głogów	DŚ	33 495	1 681	31 814	−95,0
Racibórz	SL	50 004	19 605	30 399	−60,8
Stargard Szczeciński	ZP	39 760	9 733	30 027	−75,5
Gorzów Wielkopolski	LB	48 053	19 796	28 257	−58,8
Nysa	OP	37 859	11 559	26 300	−69,5

1	2	3	4	5	6
Opole	OP	52 977	27 666	25 311	-47,8
Świnoujście	ZP	30 239	5 771	24 468	-80,9
Brzeg	OP	31 419	7 744	23 675	-75,4
Kostrzyn nad Odrą	LB	23 771	634	23 137	-97,3
Będzin	SL	50 721	27 754	22 967	-45,3
Lublin	LU	122 000	99 400	22 600	-18,5
Grudziądz	KP	59 200	36 805	22 395	-37,8
Zabrze	SL	126 220	104 184	22 036	-17,5
Tarnów	MP	54 977	33 108	21 869	-39,8
Przemyśl	PK	58 500	36 841	21 659	-37,0
Olsztyn	WM	50 396	29 053	21 343	-42,4
Gliwice	SL	117 240	95 980	21 260	-18,1
Żary	LB	25 902	6 109	19 793	-76,4
Braniewo	WM	21 142	1 373	19 769	-93,5
Kielce	SW	68 827	49 960	18 867	-27,4
Bolesławiec	DŚ	21 946	3 145	18 801	-85,7
Włocławek	KP	66 739	48 126	18 613	-27,9
Żagań	LB	22 770	4 359	18 411	-80,9
Pabianice	ŁO	52 000	34 140	17 860	-34,3
Świdnica	DŚ	39 052	21 448	17 604	-45,1
Malbork	PM	27 318	10 017	17 301	-63,3
Słupsk	PM	50 377	33 948	16 429	-32,6
Koszalin	ZP	33 479	17 115	16 364	-48,9
Radom	MZ	85 501	69 455	16 046	-18,8
Siedlce	MZ	40 962	25 562	15 400	-37,6
Tomaszów Mazowiecki	ŁO	45 204	30 255	14 949	-33,1
Dąbie	ZP	15 580	1 366	14 214	-91,2
Kętrzyn	WM	19 634	5 468	14 166	-72,2
Oleśnica	DŚ	18 183	4 246	13 937	-76,6
Łomża	PD	27 262	13 772	13 490	-49,5
Dąbrowa Górnicza	SL	41 373	28 070	13 303	-32,2
Toruń	KP	81 215	68 085	13 130	-16,2
Ostróda	WM	19 519	6 769	12 750	-65,3
Piotrków Trybunalski	ŁO	52 875	40 141	12 734	-24,1
Kwidzyn	PM	20 484	7 986	12 498	-61,0
Gołdap	WM	12 786	632	12 154	-95,1
Goleniów	ZP	13 740	1 713	12 027	-87,5
Choszczno	ZP	13 960	2 052	11 908	-85,3
Giżycko	WM	16 288	4 534	11 754	-72,2
Iława	WM	13 922	2 220	11 702	-84,1

cd. tab. 9

1	2	3	4	5	6
Zawiercie	SL	32 872	21 225	11 647	–35,4
Zduńska Wola	ŁO	26 154	14 601	11 553	–44,2
Nowa Sól	LB	17 326	5 993	11 333	–65,4
Biała	SL	30 337	19 564	10 773	–35,5
Szczytno	WM	14 234	3 645	10 589	–74,4
Pyrzyce	ZP	11 287	803	10 484	–92,9
Elk	WM	16 482	6 104	10 378	–63,0
Zielona Góra	LB	26 076	15 738	10 338	–39,6
Nowy Sącz	MP	33 329	23 049	10 280	–30,8

Objaśnienia (Explanations): Nazwy województw (the names of the voivodeships): **DŚ** — dolnośląskie, **KP** — kujawsko-pomorskie, **LU** — lubelskie, **LB** — lubuskie, **ŁO** — łódzkie, **MP** — małopolskie, **MZ** — mazowieckie, **OP** — opolskie, **PK** — podkarpackie, **PD** — podlaskie, **PM** — pomorskie, **SL** — śląskie, **SW** — świętokrzyskie, **WM** — warmińsko-mazurskie, **WP** — wielkopolskie, **ZP** — zachodniopomorskie.

Idea ta, opierająca się między innymi na koncepcji ośrodków centralnych Christallera (przy jego czynnym zaangażowaniu w ten proces), skierowana była na cel reorganizacji miejskiej sieci osadniczej, w której część miast miała być planowo rozbudowana, część natomiast planowo zredukowana pod względem funkcjonalnym, przestrzennym i — interesującym nas tutaj — demograficznym (Umlauf, 1941).

Między innymi kosztem miast dzisiejszej konurbacji katowickiej, a nawet częściowo Opola rozwinąć się miał Racibórz². W Polsce środkowej kosztem Kielc i Radomia miało powstać w nowym wymiarze wielkościowym miasto Skarżysko-Kamienna. Osobnym punktem tej polityki było także wyrównywanie poziomu rozwoju sieci osadniczej między terenami należącymi przed 1939 r. do Niemiec i Polski. W odniesieniu do tej części hitlerowskiej polityki osadniczej na ziemiach Polski L. Kosiński (1962, s. 98) opisał w skrócie sytuację na obszarze dzisiejszego województwa podlaskiego.

Skalę wyludnienia miast w okresie II wojny światowej i tuż po jej zakończeniu z innego punktu widzenia charakteryzuje wskaźnik procentowego ubytku ludności. Tabela 10 oraz ryc. 14 prezentują rozmieszczenie miast, które straciły stosunkowo najwięcej ludności, biorąc pod uwagę kryterium procentowe. W tabeli 10 wskazano wyłącznie ośrodki, które straciły co najmniej 70% mieszkańców, podczas gdy na ryc. 14 przedstawiono tylko miasta, w których ludność spadła co najmniej o połowę. Analizując rozkład przestrzenny tak wyrażonego zjawiska, należy zwrócić uwagę na silną koncentrację wyludnionych miast w czterech województwach: zachodniopomorskim (odpowiednio 32,9% i 22,2%), warmińsko-mazurskim (odpowiednio 25,7% i 18,7%), lubuskim (odpowiednio 14,3% i 12,3%) i dolnośląskim (odpowiednio 11,4% i 12,9%).

² Jest paradoksem historii, że jego ranga demograficzna na skutek działań wojennych zmalała już w okresie wojennym, a szczególnie po zakończeniu II wojny światowej (Kantor-Pietraga,

Tabela 10. Miasta Polski w latach 1939—1946, które odnotowały największy ubytek demograficzny w wartościach procentowych (od 70%), (opracowanie własne na podstawie aneksu 2)

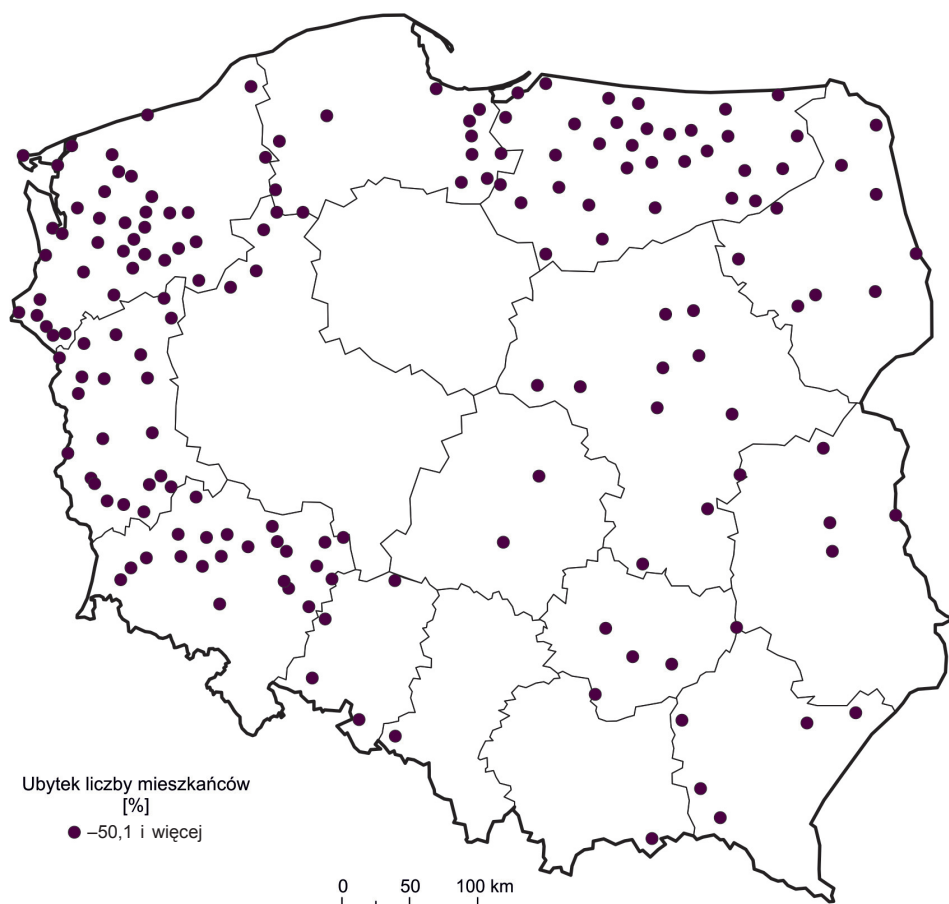
Table 10. Towns of Poland (1939—1946) that noted the greatest population decrease (in %). Only decrease more than 70% (by author on the base of Annex 2)

Miasta	Województwo	Liczba ludności		Ubytek ludności [%]
		1939	1946	
1	2	3	4	5
Kostrzyn nad Odrą	LB	23 771	634	−97,3
Gołdap	WM	12 786	632	−95,1
Głogów	DŚ	33 495	1 681	−95,0
Braniewo	WM	21 142	1 373	−93,5
Gubin	LB	45 773	3 040	−93,4
Pyrzyce	ZP	11 287	803	−92,9
Kołobrzeg	ZP	36 617	2 816	−92,3
Dąbie	ZP	15 580	1 366	−91,2
Ińsko	ZP	3 012	296	−90,2
Węgorzyno	ZP	3 454	348	−89,9
Węgorzewo	WM	10 922	1 184	−89,2
Chociwel	ZP	3 406	402	−88,2
Goleniów	ZP	13 740	1 713	−87,5
Krynki	PD	6 200	806	−87,0
Gryfino	ZP	9 858	1 347	−86,3
Dąbrowa Białostocka	PD	4 096	565	−86,2
Bolesławiec	DŚ	21 946	3 145	−85,7
Choszczno	ZP	13 960	2 052	−85,3
Iława	WM	13 922	2 220	−84,1
Pisz	WM	6 322	1 028	−83,7
Dobre Miasto	WM	5 932	966	−83,7
Lubin	DŚ	10 809	1 769	−83,6
Cedynia	ZP	1 735	286	−83,5
Reszel	WM	5 058	846	−83,3
Dobrzany	ZP	1 984	342	−82,8
Szczecin	ZP	382 984	72 948	−81,0
Świnoujście	ZP	30 239	5 771	−80,9
Żagań	LB	22 770	4 359	−80,9
Olecko	WM	7 114	1 413	−80,1
Krosno Odrzańskie	LB	10 794	2 244	−79,2
Ośno Lubuskie	LB	5 664	1 194	−78,9
Szprotawa	LB	12 578	2 672	−78,8
Chojna	ZP	6 767	1 484	−78,1
Recz	ZP	3 648	812	−77,7

cd. tab. 10

1	2	3	4	5
Orzysz	WM	3 553	795	-77,6
Dzierżgoń	PM	3 604	810	-77,5
Dobiegniew	LB	5 334	1 222	-77,1
Piła	WP	45 791	10 671	-76,7
Oleśnica	DŚ	18 183	4 246	-76,6
Żary	LB	25 902	6 109	-76,4
Człopa	ZP	2 986	715	-76,1
Rzepin	LB	6 442	1 543	-76,0
Elbląg	WM	85 925	20 924	-75,6
Stargard Szczeciński	ZP	39 760	9 733	-75,5
Brzeg	OP	31 419	7 744	-75,4
Prusice	DŚ	2 018	505	-75,0
Tolkmicko	WM	3 875	972	-74,9
Lubsko	LB	10 752	2 698	-74,9
Szczytno	WM	14 234	3 645	-74,4
Kamień Pomorski	ZP	6 055	1 576	-74,0
Resko	ZP	5 006	1 314	-73,8
Lędyczek	WP	1 010	266	-73,7
Ryn	WM	2 429	642	-73,6
Bartoszyce	WM	12 912	3 449	-73,3
Orneta	WM	7 817	2 109	-73,0
Wrocław	DŚ	629 565	170 656	-72,9
Giżycko	WM	16 288	4 534	-72,2
Kętrzyn	WM	19 634	5 468	-72,2
Różan	MZ	4 876	1 374	-71,8
Łobez	ZP	7 322	2 064	-71,8
Kałuszyn	MZ	9 000	2 554	-71,6
Prabuty	PM	8 051	2 298	-71,5
Biskupiec	WM	8 463	2 422	-71,4
Ścinawa	DŚ	6 529	1 895	-71,0
Legnica	DŚ	83 681	24 357	-70,9
Kalisz Pomorski	ZP	4 016	1 175	-70,7
Złocieniec	ZP	8 620	2 553	-70,4
Jasło	PK	12 000	3 563	-70,3
Cieszanów	PK	3 197	958	-70,0
Nowogard	ZP	8 148	2 446	-70,0

Objaśnienia (Explanations): Nazwy województw (the names of the voivodeships): **DŚ** — dolnośląskie, **LB** — lubuskie, **MZ** — mazowieckie, **OP** — opolskie, **PK** — podkarpackie, **PD** — podlaskie, **PM** — pomorskie,

Ryc. 14. Rozmieszczenie miast w Polsce, w których wystąpiły największe ubytki ludności w latach 1939—1946 (ponad 50%), (opracowanie własne na podstawie aneksu 2)

Fig. 14. Distribution of towns in Poland with the greatest population decrease in period 1939—1945 (more than 50%), (by author on the base of Annex 2)

W ujęciu procentowym depopulacji miast w analizowanym okresie zdecydowanie dominowały miasta małe. W przeważającej części przypadków taki stan wynikał ze zniszczeń zabudowy miasta, przy jednoczesnej konkurencji innych miast podobnej wielkości, mogących stanowić alternatywę dla mieszkańców. Dla wielu z tych miast, szczególnie tych liczących w 1939 r. mniej niż 2 tys. mieszkańców, oznaczało to kres formalno-prawnej miejskości. Tylko na obszarze dawnego województwa zielonogórskiego w latach 1945—1950 z miejskiej sieci osadniczej ubyło 17 miast³, które jeszcze w 1939 r. łącznie zamieszkiwało blisko 28 tys. mieszkańców (tabela 11).

³ Do 2012 r. prawa miejskie odzyskały: Czerwieńsk, Krzystkowice zintegrowane z Nowogrodem Bobrzańskim, Lubniewice i Torzym.

Tabela 11. Zdegradowane formalnie w latach 1945—1950 miasta województwa zielonogórskiego i ich zaludnienie w 1939 r. (Dominiczak, 1975, s. 129)

Table 11. Towns in Zielona Góra Voivodeship that have been administrative degraded in the period of 1945—1950 and their population in 1939 (Dominiczak, 1975, p. 129)

Miejscowość	Liczba ludności maj 1939	Miejscowość	Liczba ludności maj 1939
Bledzew	1 360	Nowogród Bobrzański	1 264
Bobrowice	1 267	Otyń	926
Brody	1 223	Przewóz	1 270
Brójce	1 053	Pszczew	1 739
Czerwieńsk	1 396	Słońsk	3 649
Górzycza	1 974	Torzym	2 158
Krzyszkowice	1 790	Trzebiel	2 352
Lubniewice	1 338	Zasieki	1 974
Lubrza	1 170	Razem	27 903

Osobną kategorię stanowiły również małe miasta zlokalizowane w Polsce wschodniej i centralnej, zamieszkałe przed 1939 r. w ogromnej większości lub znacznym odsetku przez ludność żydowską, a podobnie jak ośrodki miejskie Polski północnej czy zachodniej w dużym stopniu zniszczone podczas II wojny światowej. Również część z nich, osiągając stosunkowo niski wskaźnik zaludnienia, nie mając jednocześnie ukształtowanej miejskiej bazy ekonomicznej, straciła później prawa miejskie (Dąbrowa Białostocka, Krynki).

Niejednoznacznie prezentuje się natomiast relacja stopnia zniszczeń wojennych tkanki urbanistycznej ze stopniem wyludnienia miasta w czasie II wojny światowej. Przykład obszaru byłego województwa zielonogórskiego wskazuje na inne, także pozaurbanistyczne uwarunkowania (tabela 12). Podobną uwagę w odniesieniu do miast Białostocczyzny poczynił L. Kosiński (1962, s. 102): „Brak jest zatem wyraźnego, ścisłego powiązania między stopniem zniszczeń a stopniem wyludnienia. Wiąże się to po części z napływem ludności, który miał miejsce już w czasie wojny, a jego natężenie zależało między innymi od stopnia zniszczenia wsi okolicznych w czasie działań pacyfikacyjnych (Narewka)”.

Inaczej widziała ten problem H. Halicka (1947, s. 132), pisząc częściowo o tym samym regionie: „Jeśli będziemy śledzić owe wyludnienia, zobaczymy ich przedłużenie ku Narwi, wzdłuż zaś niej — w powiecie makowskim i pułuskim. Ubytki te związane z przebiegiem trwałego frontu sowiecko-niemieckiego z zimy 1944/45, który uzyskał naturalną zapórę bagnistej doliny Biebrzy i Narwi, a na Suwalszczyźnie ciągnął się wzdłuż granicy z Prusami”.

W rzeczywistości rozkład przestrzenny wyludnionych miast w tym regionie nie stanowił w istotnej części konsekwencji destrukcji przestrzennej miast,

ale miał też inne uwarunkowania: ludnościowe, ekonomiczne i infrastrukturalne.

Z geograficznego punktu widzenia ważną grupą miast, które dotknął problem okresowych wyludnień związanych z II wojną światową, były miasta nadgraniczne. Czynniki ten miał charakter bezpośrednio polityczny, chociaż stymulowany był zmianami będącymi następstwem II wojny światowej.

Można tu wyróżnić dwie fazy tego zjawiska, które miały jednakże odmienną lokalizację. W pierwszej, która obejmowała lata 1939—1941, doszło do wyludnienia niektórych miast na ówczesnej granicy niemiecko-sowieckiej, głównie na Podlasiu. Faza druga, która rozpoczęła się w 1945 r., trwała również w kolejnych latach. Jej szczyt należy jednak odnotować w latach 1945—1946, a lokalizacja dotyczyła nowo ustalonej granicy między Polską a radziecką strefą okupacyjną w Niemczech, późniejszą NRD, oraz częściowo także między Polską a ówczesnym ZSRR.

Tabela 12. Relacja ubytku ludności do zniszczeń tkanki urbanistycznej miast byłego województwa zielonogórskiego (opracowanie własne na podstawie: Jelonek, 1956; *Województwo zielonogórskie...*, 1961, s. 253)

Table 12. Relationship of population decrease and demolition of built-up areas in towns of former Zielona Góra voivodeship (by author on the base of: Jelonek, 1956; *Województwo zielonogórskie...*, 1961, p. 253)

Miasta	Ubytek ludności (1939—1946) [%]	Zniszczenie tkanki urbanistycznej miasta [%]
Kostrzyn nad Odrą	–97	95
Głogów	–95	95
Gubin	–93	90
Żagań	–81	60
Krosno Odrzańskie	–79	60
Ośno Lubuskie	–79	70
Szprotawa	–79	50
Dobiegniew	–77	60
Żary	–76	40
Rzepin	–76	55
Lubsko	–75	30

W pierwszej fazie na skutek wprowadzenia przez władze sowieckie zakazu zabudowy w pasie o szerokości 800 m od granicy, niemal całkowitemu wyludnieniu uległy miasta Drohiczyn, Mielnik i Nowogród (Kosiński, 1962, s. 97). Depopulacji innych miast z tego samego powodu uniknięto na większą skalę tam, gdzie granicę sowiecko-niemiecką rozdzielało koryto dużej rzeki (Bug, San). Obostrzeń takich nie było natomiast po niemieckiej stronie okupowanych terytoriów polskich.

Faza druga wyludnień miast nadgranicznych była silnie uwarunkowana polityką osadniczą i rozwojową wobec terenów nadgranicznych. Z uwagi na niestabilność sytuacji politycznej w 1945 r. i istniejący wciąż stan zagrożenia strefy nadgraniczne podlegały szczególnym obostrzeniom. Depopulacji wielu miast sprzyjały także wspomniane już zniszczenia wojenne. Przypadkiem szczególnym była niemal kompletna degradacja prawobrzeżnej części miasta Zasieki, stanowiącej przed wojną fragment miasta Forst. Standardowo mimo ograniczeń osadniczych byt tzw. miast podzielonych formalizowano, nadając prawa miejskie części miasta, która znalazła się na terytorium Polski, a jej część śródmiejska pozostawała w radzieckiej strefie okupacyjnej. W przypadku Zasieków doszło jednak do całkowitej degradacji fizycznej miasta, a materiał budowlany z rozbiórek przetransportowano na potrzeby odbudowy Warszawy (Stawiarski, 1995).

4.4 Depopulacja miast w latach 1946—1989

4.4.1. Tło ogólnodemograficzne procesów depopulacyjnych w latach 1946—1989

W latach 1946—1950 ogólna liczba ludności miejskiej wzrosła o 2,2 mln (Eberhardt, 1989b). Rozwój ludności po 1946 r. kształtowały dwa przeciwstawne czynniki: nasilone urodzenia, powodujące duży przyrost naturalny, oraz wzmożone ruchy emigracyjne, które redukowały przyrost rzeczywisty ludności (Dangel, 1962; Gajewski, 1965; Rosset, 1965; Żurko, 2000). Generalnie w tym okresie wzrost liczby ludności w miastach Polski spowodowany był przyrostem naturalnym, rozwojem przemysłu i osiedlaniem się w miastach ludności polskiej powracającej z zagranicy (Litterer, 1955). Regionem Polski odnotowującym szczególne tempo wzrostu i charakter przemian demograficznych były tzw. Ziemie Odzyskane (Kosiński, 1960; Gawryszewski, 1988; Łach, 1996).

W kolejnych latach (1950—1960) ludność miast Polski wzrosła o 5 mln osób, na co, jak podaje L. Kosiński (1968),łożył się przyrost naturalny, zmiany administracyjne oraz saldo wędrowek wewnętrznych.

Lata 1961—1970 charakteryzowały się odmiennym trendem rozwoju demograficznego, który przejawiał się zahamowaniem tempa przyrostu rzeczywistego w wyniku gwałtownego spadku stopy urodzeń. Wystąpił także ogólny spadek przestrzennej ruchliwości ludności. Mimo to liczba ludności miejskiej wzrosła z 14,3 mln do 17,2 mln (Zdrojewski, 2000). Jednak, jak podaje E.Z. Zdrojewski (2000), w tym okresie został już zapoczątkowany proces wyludniania się

90 dzielnic śródmiejskich w wielkich miastach (między innymi w Warszawie,

Krakowie czy Łodzi), a w 37 małych miastach stan zaludnienia się zmniejszył. W latach 70. XX w. ok. 15% miast obniżyło swoje zaludnienie i to w takim stopniu, że nawet przyrost naturalny nie mógł zrównoważyć ubytków migracyjnych.

W latach 80. XX w. na skutek kryzysu społeczno-gospodarczego wystąpił odpływ ludności z miast. Kryzys ten spowodował masowe emigracje ludności do niektórych krajów europejskich (przede wszystkim do RFN) i emigracje zamorskie, zwłaszcza do USA (Zdrojewski, 2000). Na początku lat 80. rozwój ludności w miastach w większym stopniu zależał od przyrostu naturalnego niż salda migracji czy zmian administracyjnych. Natomiast od połowy lat 80. zmalały rozmiary urodzeń i przyrost naturalny w miastach był nieco niższy niż saldo migracji.

Trwająca stagnacja gospodarcza oraz emigracja zagraniczna spowodowały, że w latach 1979—1988 odnotowano spadek dynamiki rozwoju ludności miejskiej do 1,4% rocznie (Gawryszewski, 2005).

4.4.2. Zjawisko depopulacji miast w latach 1946—1989

Jak już wspomniano w poprzednim rozdziale, zjawiska i procesy demograficzne zapoczątkowane w czasie II wojny światowej miały swoją kontynuację w okresie powojennym, co spowodowało, że najwięcej miast wyludniających się w latach 1946—1990 odnotowano właśnie w okresie powojennym 1946—1950 (tabela 13).

Podstawowym zjawiskiem demograficznym w początkowej fazie okresu powojennego była dalsza redystrybucja przestrzenna ludności. Jej efektem były bardzo zróżnicowane stany zaludnienia miast, nawet w obrębie tych samych regionów. To z kolei związane było zarówno ze stanem zniszczeń wojennych, jak i z lokalną bazą ekonomiczną miast.

Jednak problemem podstawowym zaludnienia były kwestie o charakterze ogólnokrajowym lub ponadregionalnym: dalsze migracje w obrębie Polski oraz w relacji kraj — zagranica, brak stabilizacji politycznej na terenach włączonych do Polski, kwestie mniejszości narodowych, a w szczególności ludności niemieckiej, i wreszcie problemy o charakterze społecznym i polityczno-ekonomicznym, jak: rozbitcie rodzin, duża śmiertelność niemowląt, dysproporcje między liczbą mężczyzn i kobiet, a także brak możliwości zarobkowania w ramach gospodarki centralnie nakazowej czy ukryte bezrobocie na terenach rolniczych.

Ogół tych czynników wpływał na końcowy obraz zróżnicowań procesów demograficznych, mających miejsce w regionalnych sieciach osadniczych do początku lat 50. XX w.

Tabela 13. Miasta na obszarze współczesnej Polski notujące ubytek liczby ludności w latach 1946—1990 (wg podziału administracyjnego z 2012 r.), (opracowanie własne na podstawie aneksu 2)

Table 13. Towns on the area of contemporary Poland that noted population decrease, 1946—1990 (according to administrative division in 2012), (by author on the base of Annex 2)

Województwo	1946—1950	1950—1960	1960—1970	1970—1980	1980—1990
Dolnośląskie	30	0	5	20	8
Kujawsko-pomorskie	18	3	8	10	4
Lubelskie	16	3	0	4	1
Lubuskie	1	0	5	6	1
Łódzkie	13	1	2	2	3
Małopolskie	8	0	1	0	4
Mazowieckie	24	7	4	12	9
Opolskie	9	2	2	8	1
Podkarpackie	23	1	1	6	1
Podlaskie	10	2	5	4	1
Pomorskie	5	1	2	2	3
Śląskie	3	0	3	7	6
Świętokrzyskie	8	1	1	5	3
Warmińsko-mazurskie	3	0	2	1	1
Wielkopolskie	41	10	21	12	4
Zachodniopomorskie	16	0	2	9	3
Polska	228	31	64	108	53

Całkowicie odosobnionym przypadkiem związanym z depopulacją o charakterze regionalnym była kwestia zmiany granic politycznych między Polską a ZSRR w 1951 r. Dotyczyło to zarówno tzw. Sokalszczyzny, jak i regionu Ustrzyk Dolnych. W obu przypadkach zarówno na terenach wiejskich, jak i miejskich doszło do okresowego i w większości przypadków częściowego wyludnienia. Natomiast na terenach sąsiednich Bieszczadów, na skutek walk z podziemiem ukraińskim, jak i późniejszej akcji „Wisła”, w kilkudziesięciu wsiach odnotowano całkowite wyludnienie (Maryański, 1961). Do czasów współczesnych, poza osadnictwem turystycznym, część wsi nie jest tu zamieszkała (Soja, 2008).

W województwach centralnych i wschodnich zaznaczała się wzmożona depopulacja, wynikająca z procesów migracyjnych związanych z zasiedlaniem terenów nowo przyłączonych. Na tych ostatnich nadal trwały procesy migracyjne związane z wysiedleniami ludności niemieckiej. We wszystkich województwach na terenach Ziemi Odzyskanych widać było, że napływająca ludność nie kompensowała jeszcze strat wynikających z działań wojennych i ich konsekwencji

(Olechnowicz, 1947; von Koerber, 1960; *Województwo zielonogórskie...*, 1961; Banasiak, 1963). Niemniej jednak w kilku regionach (lubuskie, pomorskie, śląskie, warmińsko-mazurskie) zauważalne były trendy stabilizacyjne. Liczba miast notujących ubytek ludności była tam znacząco mniejsza niż tych, które odnotowywały wzrost (Soja, 2008).

Biorąc pod uwagę czynnik geograficzno-historyczny (lokalizacja miasta przed II wojną światową na terytorium Polski lub Niemiec) oraz wielkościowy, należy stwierdzić, że począwszy od 1945 r. istniała grupa miast szczególnie narażonych na wyludnienie. Były nimi małe ośrodki miejskie, zlokalizowane w przedwojennych wschodnich rejencjach niemieckich na terenach rolniczych, które podczas II wojny światowej w większości przypadków doznały istotnych zniszczeń w infrastrukturze mieszkaniowej, komunalnej i gospodarczej. Aż 59 spośród nich z uwagi na niski wskaźnik zaludnienia pozbawiono w 1945 r. praw miejskich (Krzysztofik, 2007).

Także niewiele lepszy był byt małych miast niedotkniętych zniszczeniami wojennymi. Stan małych miast interesująco przedstawił H.J. von Koerber (1960, s. 71): „Stabilizacja lub spadek liczby ludności małych miast po 1948 r. związany był przyczynowo z redukcją ich funkcji naturalnych, których przynajmniej skromne zaczątki — oprócz rozległego »pola« rabunku, wyprzedaży, czarnego rynku itp. — wytworzyły się w pierwszych latach powojennych. Począwszy od lat 1948/1949 legalny handel towarowy, zaopatrzenie w dobra produkcyjne i artykuły konsumpcyjne, a także skup produktów rolnych zostały przez aparat spółdzielni gminnych, agentów skupu i kontraktacji, spółdzielni produkcyjnych, majątków państwowych i ośrodków maszynowych »zbliżone« do wsi, tzn. zabrane małemu miastu. Rzemiosło również tam wymarło lub zachowały się jego resztki w odstraszałej i mało wydajnej postaci »spółdzielni pracy«. Nieliczni rzemieślnicy indywidualni utrzymali się jeszcze tylko po wsiach... Jeszcze gorzej było z usługami wszelkiego rodzaju, zwłaszcza w dziedzinie służby zdrowia i kultury”. Na problem degradacji funkcji rzemieślniczej i drobnej wytwórczości w procesie upadku (i wyludniania) małych miast uwagę zwrócił także S. Król (1967). Natomiast w dalszej części swoich studiów von Koerber (1960, s. 73), przytaczając opracowanie J. Karsta, tak podsumowuje sytuację demograficzną małych miast na Ziemiach Odzyskanych: „to wszystko spowodowało, że osiedleńcy nie związali się z nowym miejscem zamieszkania, nie polubili swego miasta i pobyt swój w tych miastach uważali za tymczasowy, szukając lepszych warunków zarobkowania i bardziej atrakcyjnych miejscowości”.

Ta kwestia była niezwykle istotna w późniejszych procesach demograficznych na terenie Ziemi Odzyskanych, także w przypadku wyludniania się niektórych miast. Wskazówki dla polepszenia życiowych i zawodowych możliwości realizacji w małych miastach, w tym także miastach wyludniających się w pierwszym powojennym dwudziestoleciu, zostały natomiast przedstawione między innymi w opracowaniach I. Tłoczek (1955) i S. Króla (1967).

W latach 50. i 60. XX w. stabilizacja liczby miast depopulujących się nastąpiła we wszystkich regionach, z wyjątkiem wielkopolskiego. Uwaga ta do pewnego stopnia dotyczyła także obszaru współczesnego województwa kujawsko-pomorskiego. J. Dangel (1968, s. 211) lokował na pograniczu tych dwóch województw tzw. centralny teren nieuprzemysłowiony, którego cechą była nie tylko zauważalna tendencja do depopulacji niektórych miast, ale także brak bardziej dynamicznego rozwoju miast w ogóle, zarówno w odniesieniu do ich potencjału demograficznego, jak i przyrostu liczby nowych miast. Bezpośrednim wyjaśnieniem tego stanu były ograniczone tu jeszcze w tym okresie procesy industrializacyjne.

Maksimum tendencji wzrostowej przyrostu miast wyludniających się na obszarze współczesnego województwa wielkopolskiego odnotowano w latach 60. ubiegłego wieku. W latach 1961—1969 ubytek ludności zanotowano tam aż w 21 miastach, natomiast na obszarze sąsiedniego województwa kujawsko-pomorskiego — w 8 miastach. Zatem na te dwa regiony łącznie przypadła niemal połowa przypadków ubytku demograficznego miast Polski w latach 60. XX w. Wszystkie one odnoszą się do miast małych, których ludność nie przekraczała 20 tys. mieszkańców. Były to więc małe ośrodki lokalne, z bardzo ograniczonymi możliwościami rozwojowymi. Jednocześnie zarówno na obszarze Wielkopolski, jak i sąsiedniego regionu kujawsko-pomorskiego wzrastała liczba miast średnich i dużych, wykazujących gwałtowny wzrost uprzemysłowienia, a więc stanowiących realną konkurencję dla miast małych, zlokalizowanych w rejonach rolniczych. Rozwój często ograniczał nie tylko brak przemysłu, ale także słaba dostępność komunikacyjna, utrudniająca dojazdy do pracy do ośrodków sąsiednich.

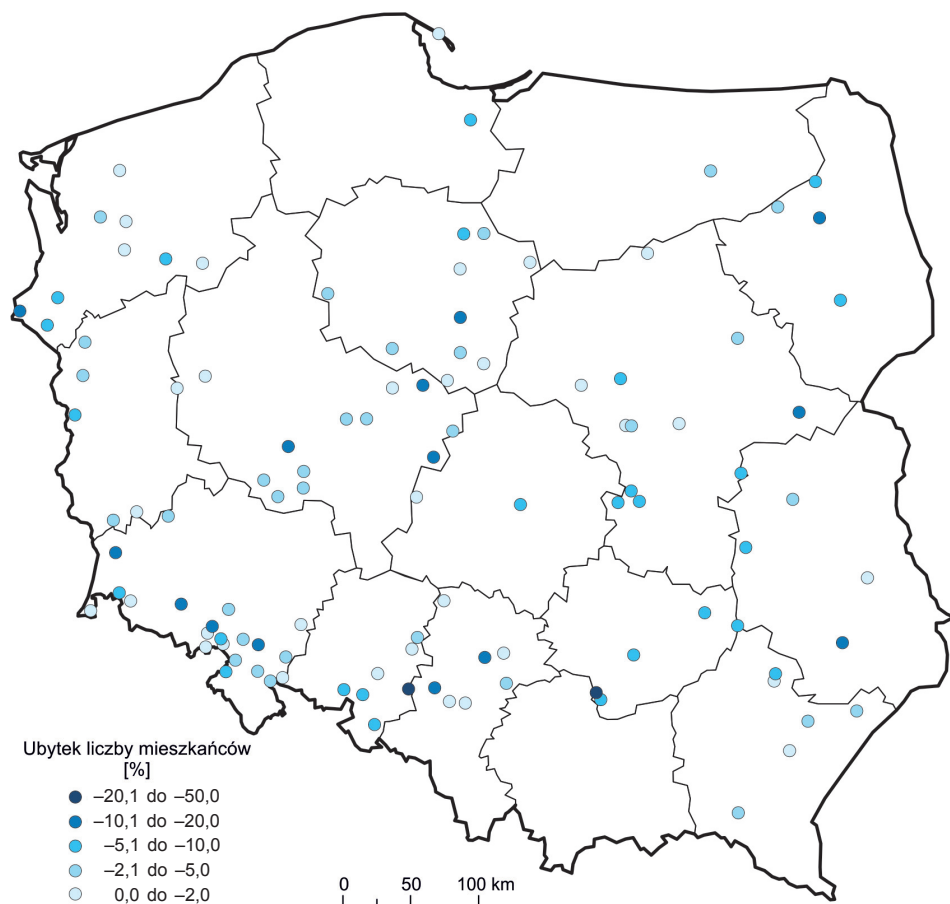
W latach 50. i 60. XX w. zauważalne było dalsze wyludnianie się niektórych miast na Dolnym Śląsku. Pod tym względem region miał charakter zbliżony do sąsiednich Czech, a konkretnie do obszaru tzw. pogranicza, przed II wojną światową zamieszkałego przez ludność niemiecką (Kosiński, 1961). Analogie w tym przypadku widać szczególnie w odniesieniu do obszaru Sudetów.

W przypadku omawianego regionu dodatkową destymulantą rozwoju mogła być paradoksalnie bardzo gęsta miejska sieć osadnicza. Powodowała ona bowiem dekoncentrację i rozchodzenie się potencjału rozwojowego do większej liczby miast. Biorąc dodatkowo pod uwagę występujące wówczas ograniczenia sfery usługowo-handlowej, tworzył się obraz miast, które z gospodarczego punktu widzenia były stosunkowo podatne na procesy wyludniania.

W latach 70. XX w. wzrosła w Polsce ogólna liczba miast odnotowujących ubytek mieszkańców. Jednocześnie należy wskazać, że w latach 1970—1980 (ryc. 15) stwierdzono największą depopulację w całym okresie 1950—1990. Bardzo wyraźny był także wzrost liczby regionów, w których zachodziło omawiane zjawisko. W porównaniu z dekadą lat 60. XX w. aż

94 w 10 spośród 16 regionów zaobserwowano wzrost liczby miast wyludnia-

jących się. W kilku przypadkach był to wzrost przekraczający 100% (dolnośląskie, mazowieckie, opolskie, podkarpackie, świętokrzyskie, zachodniopomorskie).

Ryc. 15. Ubytek ludności w miastach Polski w latach 1970—1980 (opracowanie własne na podstawie aneksu 2)

Fig. 15. Population decrease in towns of Poland, 1970—1980 (by author on the base of Annex 2)

Zjawisko depopulacji miast w latach 70. XX w. utożsamiać należy z ruchami migracyjnymi skierowanymi z mniej rozwiniętych gospodarczo regionów Polski do największych i co bardziej istotne — wciąż nowo powstających ośrodków przemysłowych. Drugą grupę stanowiły regiony emigracyjne, w których poziom industrializacji nie był co prawda na najniższym poziomie, jednak cechował się dużą dekapitalizacją infrastruktury, lokalnym zasięgiem oddziaływania czy względnie niskimi uposażeniami. Na tym tle nowe inwestycje przemysłowe lat 70. XX w. stwarzały ludności korzystniejsze możliwości uzyskania wyższych pensji. Dodatkowo, zamieszkanie w dużym ośrodku

miejskim stawało się w równym stopniu atrakcyjne dla mieszkańców miast regionów wschodnich, jak i dobrze uprzemysłowionego Dolnego Śląska. Napięcie migracyjne do dużych miast Polski w latach 70. XX w. w znacznym stopniu opierało się zatem także na migracjach z miast „nieperspektywicznych” do rodzących się lub gwałtownie rozbudowujących dużych ośrodków przemysłowych. Był jeszcze inny problem, na który już w tym okresie uwagę zwrócił J. Dangel (1974, s. 275). Chodzi mianowicie o tzw. pojemność demograficzną miast. Pojęcie to J. Dangel odnosił do kwestii relacji dostępności mieszkań do liczby mieszkańców, ale z uwzględnieniem kwestii lokalizacji miejsc pracy — lokalizacja miejsc zamieszkania. Biorąc pod uwagę te interakcje, zwrócił uwagę na fakt znaczącej skali dojazdów do pracy, będącej pochodną między innymi stanu niedoboru mieszkań w miastach rozwijających się, w przeciwieństwie do miast stagnujących lub depresyjnych, gdzie sytuacja mieszkaniowa była relatywnie korzystniejsza. Braki mieszkaniowe w miastach rozwijających się dynamicznie (uprzemysławianych) były więc pewną formą ograniczającą skalę depopulacji z reguły mniejszych miast o charakterze emigracyjnym.

Z. Długosz (1992, s. 22) z kolei wskazuje na jeszcze inne ograniczenia. Podkreśla rolę ograniczeń meldunkowych w 5 tzw. miastach wydzielonych Polski oraz 22 innych miastach ówczesnego województwa katowickiego, występujących w latach 60. i 70. XX w.

Grupę miast odnotowujących największe nasilenie zjawiska depopulacji w tym okresie stanowiły miasta bardzo małe, których ludność w większości przypadków nie przekraczała 5 tys. mieszkańców. Uwaga ta dotyczy niemal wszystkich regionów Polski. Trudno też interpretować zjawisko depopulacji pod kątem funkcji tych miast. Na obszarze współczesnego województwa dolnośląskiego były to zarówno uzdrowiska, jak i miasta przemysłowe. W grupie tej znalazł się także Węgliniec, ważny węzeł kolejowy.

Jednak najbardziej charakterystyczną grupą małych miast wyludniających się były lokalne ośrodki usługowo-handlowe, które swoje funkcje uzupełniały tzw. przemysłem terenowym.

Niektóre uwarunkowania procesu depopulacji miały charakter jedynie regionalny. W latach 70. XX w. depopulacja najbardziej widoczna była na obszarze historycznego Górnego Śląska (część dzisiejszych województw śląskiego i opolskiego). W przeciwieństwie do Dolnego Śląska powojenna fala migracyjna do Niemiec miała tutaj ograniczoną skalę. W latach 70., w efekcie procesu tzw. łączenia rodzin, ale przede wszystkim z uwagi na możliwości ekonomiczne, jakie stwarzało emigrowanie do Republiki Federalnej Niemiec, zaczęły się pierwsze fale wyjazdów do tego państwa. Aspekt ekonomiczny nakładający się na aspekt polityczno-geograficzny dobrze odzwierciedla wykaz miast odnotowujących ubytek ludności w latach 70. XX w. na obszarze współczesnego województwa opolskiego. Poza Paczkowem, wszystkie inne ośrodki emigracyjne zlokalizowane były we wschodniej —

dzisiejszego województwa śląskiego odpływ migracyjny w dużym stopniu równoważony był napływem z innych regionów Polski, co wiązało się ze znacznie większym stopniem uprzemysłowienia niż w regionie opolskim.

Wyraźne zmiany w procesie wyludniania się miast, w odniesieniu do lat 70. XX w., miały miejsce w kolejnej dekadzie: 1980—1990. Liczba wyludniających się miast na całym terytorium Polski znacznie się w tym okresie zmniejszyła. W odniesieniu do obszaru współczesnych województw podobna jak w latach 70. XX w. była jedynie na terenie województwa warmińsko-mazurskiego.

Uwarunkowania zmian, które zaszły w latach 80. XX w., w odniesieniu do zjawiska depopulacji miast mają charakter demograficzny i społeczno-polityczny. Wiązą się przede wszystkim z efektem wyżu kompensacyjnego, którego jedną z konsekwencji była stabilizacja demograficzno-ekonomiczna społeczeństwa. Po dość „burzliwych” przemianach lat 70. XX w., cechujących się między innymi dużym wskaźnikiem migracji, w kolejnej dekadzie w miastach nastąpiło utrwalenie nowo powstałych struktur społeczno-demograficznych. W latach 80. XX w. poprawiły się warunki życia ludności. Wiazało się to nie tylko z powszechnym dostępem do pracy, ale także — w coraz większym stopniu — do własnego mieszkania w ramach budownictwa wielorodzinnego, mimo że okres oczekiwania na przydział mieszkania wynosił niejednokrotnie kilkanaście lat. Był to niewątpliwie efekt przebudowy gospodarczej Polski, zainicjowanej w latach 70., a kontynuowanej na mniejszą skalę w latach 80. XX w.

Drugim ważnym elementem determinującym zmniejszanie się liczby wyludniających się miast były problemy polityczne, a przede wszystkim ich następstwa związane ze stanem wojennym i ogólnym kryzysem ekonomicznym. Pierwszy z czynników dotyczył tylko pierwszej połowy lat 80. XX w., drugi zaś narastał przez całą dekadę.

Stan wojenny i zawirowania polityczne początków lat 80. w oczywisty sposób wpłynęły przede wszystkim na ograniczenia przemieszczania się. Powodem tych ograniczeń był spadek liczby nowych inwestycji przemysłowych, a co za tym idzie — zmniejszenie liczby i wielkości impulsów gospodarczych, stanowiących podstawę napływu, ale i odpływu migracyjnego.

Jednym z najważniejszych elementów determinujących depopulację małych „nierozwojowych” miast w latach 70. XX w. była możliwość polepszenia warunków bytu w dużym uprzemysławiającym się mieście. Polepszenie bytu realizowano na drodze: spełnienia potrzeb zawodowych, mieszkaniowych i innych związanych z komfortem codziennego życia (dostęp do handlu, wielorakich usług). W latach 80. XX w. komfort życia w dużym mieście znacząco się pogorszył, często nawet na poziomie potrzeb podstawowych człowieka (aprowizacja, problemy w sferze komunalnej itp.). Stąd też sytuacja ta stała się w wielu przypadkach barierą dla wyjazdu z małego miasta lub wsi do większych ośrodków miejskich.

4.5. Depopulacja miast w latach 1990—2010

4.5.1. Tło ogólnodemograficzne procesów depopulacyjnych w latach 1990—2010

Od lat 90. XX w. tempo rozwoju liczebnego ludności zmniejszało się. Dane z dwóch spisów powszechnych ludności, przeprowadzonych w latach 1988 i 2002, wykazują, że w ciągu 13 lat ludność kraju wzrosła tylko o 333,9 tys. osób, tj. o 0,88% (*Sytuacja demograficzna Polski...*, 2006). Jak podaje A. Gawryszewski (2005), w okresie międzyspisowym (1989—2002) tempo rozwoju liczby ludności miejskiej drastycznie spadło do poziomu 0,1% rocznie.

Dla tego okresu charakterystyczne było systematyczne zmniejszanie się liczby ludności w miastach Polski. Na taką tendencję wpływ miały przede wszystkim emigracja i ujemny przyrost naturalny (Węclawowicz, Łotocka, Bącz, 2010). Depopulacja miast wynikała zatem z wysokiego odpływu ludności za granicę, który w okresie 1996—2004 wynosił –111 tys., oraz ujemnego przyrostu naturalnego (–76,8 tys. w okresie 1996—2004), w mniejszym zaś zakresie z migracji na wieś (–49,8 tys.).

Współcześnie na dalsze zmniejszanie się liczby ludności w Polsce największy wpływ będą miały głównie dwa zasadnicze czynniki: suburbanizacja, czyli przenoszenie się mieszkańców miast na ich bliższe lub dalsze obrzeża, oraz depopulacja kraju, głównie z powodu ujemnego salda przyrostu naturalnego (Czarnecki, 2011).

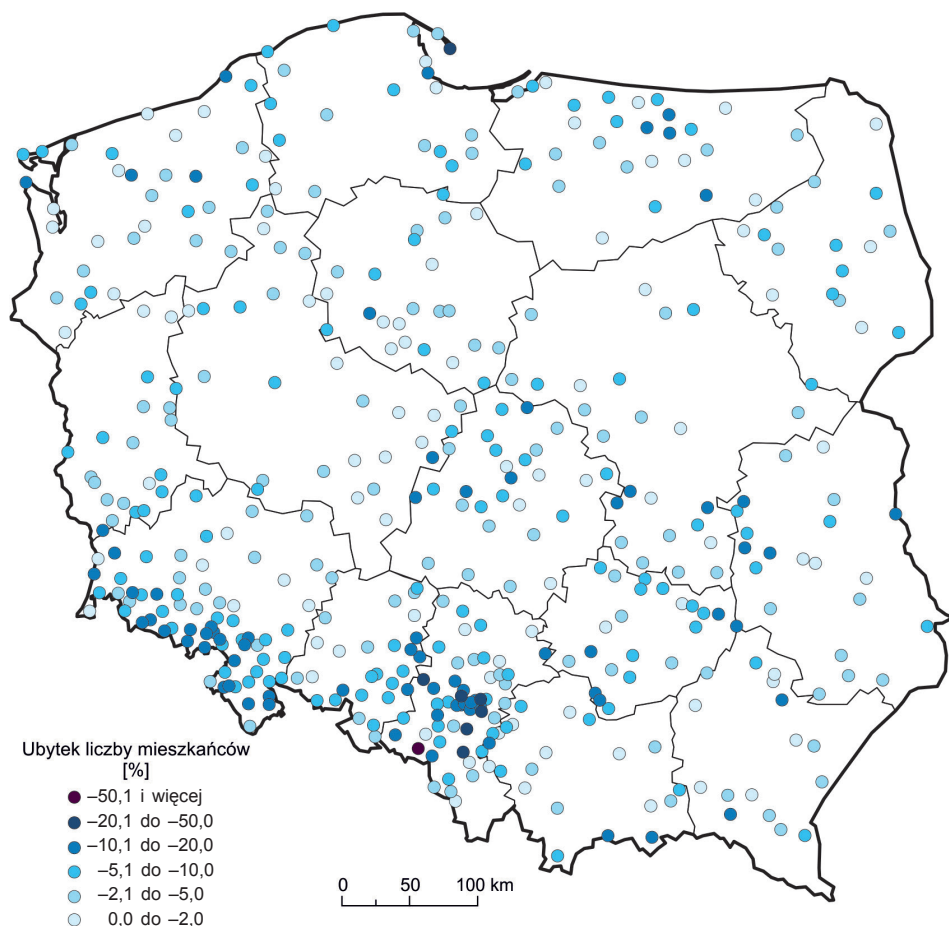
4.5.2. Zjawisko depopulacji miast w latach 1990—2010

Okres dziejów Polski, który rozpoczął się po transformacji systemowej 1989 r., stanowi najbardziej charakterystyczny etap w procesie wyludniania się miast na badanym obszarze. Bez względu na dwie najbardziej istotne cechy tego zjawiska to jego powszechność oraz w wielu przypadkach gwałtowność przemian.

Nigdy dotąd w dziejach Polski, poza okresami wojen, miasta nie odnotowywały tak dużych ubytków ludności i, co istotniejsze, zjawisko to miało miejsce na terytorium niemal całego kraju (ryc. 16). W latach 1990—2000 ubytek ludności zanotowano w 207 miastach Polski, a w następnej dekadzie — już w 650 ośrodkach miejskich (tabela 14).

Szukając analogii (ilościowych) w poprzednich okresach historycznych, podobną liczbę wyludniających się miast zanotowano tylko w okresach: 1910—

ubytek ludności związany był jednak z działaniami wojennymi oraz ich wieloaspektowymi konsekwencjami. Przypadek lat 1990—2010 paradoksalnie związany był z największą od dziesięcioleci stabilizacją polityczną i wzrostem poczucia politycznego bezpieczeństwa.

Ryc. 16. Ubytek ludności w miastach Polski w latach 1990—2010 (opracowanie własne na podstawie aneksu 2)

Fig. 16. Population decrease in towns of Poland, 1990—2010 (by author on the base of Annex 2)

Ubytek liczby ludności w miastach Polski po 1990 r. należy bezpośrednio utożsamiać ze zjawiskiem wieloaspektowego kurczenia się miast, w którym na plan pierwszy wysuwają się cztery podstawowe kwestie:

- zmiana modelu rodziny i współżycia społecznego wyjaśniana teorią przejścia demograficznego;
- transformacja ekonomiczna w gospodarce, uzewnętrzniająca się między innymi:
 - przejściem z gospodarki opartej na działalności produkcyjnej na gospodarkę opartą na usługach,

- przejściem gospodarki z systemu centralnie sterowanego na gospodarkę wolnorynkową,
- przejściem gospodarki cechującej się wysokimi wskaźnikami zatrudnienia w przedsiębiorstwach przemysłowych i usługowych na gospodarkę nowoczesną, zautomatyzowaną, ograniczającą zatrudnienie i związane z tym koszty;
- zmiana modelu zachowań przestrzennych ludności, wynikających z możliwości ekonomicznych i potrzeb psychospołecznych, a uzewnętrzniająca się zarówno w procesie silnie postępującej suburbanizacji, jak i migracji stałych — zagranicznych i krajowych;
- zmiany geopolityczne w Europie i ich konsekwencje — pośrednie (np. konkurencyjność gospodarki unijnej) i bezpośrednie (możliwość swobodnego osiedlania się i zatrudnienia w państwach Unii Europejskiej), (Gawryszewski, 2005; Parysek, 2005b).

Tabela 14. Liczba miast na obszarze współczesnej Polski notujących ubytek liczby ludności w latach 1990—2010 (wg podziału administracyjnego z 2012 r.), (opracowanie własne na podstawie aneksu 2)

Table 14. Number of towns on the area of contemporary Poland that noted population decrease, 1990—2010 (according to administrative division in 2012), (by author on the base of Annex 2)

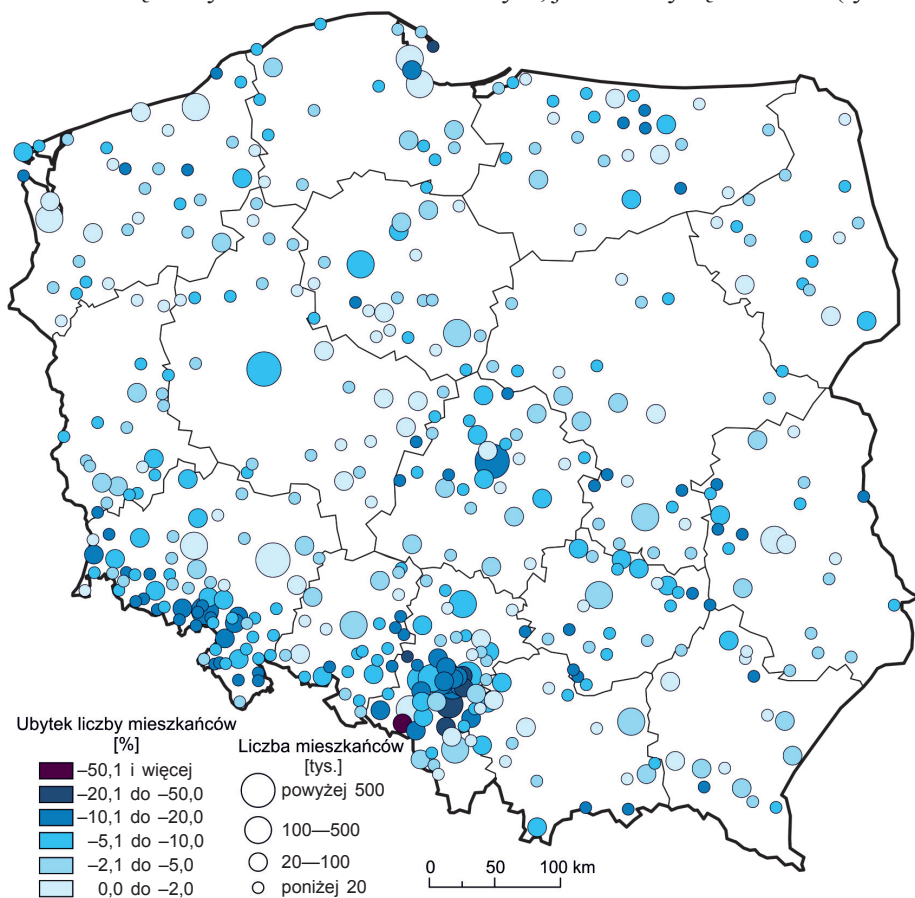
Województwo	1990—2000	2000—2010
Dolnośląskie	36	78
Kujawsko-pomorskie	9	38
Lubelskie	5	38
Lubuskie	12	31
Łódzkie	14	31
Małopolskie	11	32
Mazowieckie	8	46
Opolskie	12	34
Podkarpackie	6	28
Podlaskie	8	25
Pomorskie	8	29
Śląskie	37	65
Świętokrzyskie	9	29
Warmińsko-mazurskie	7	43
Wielkopolskie	14	54
Zachodniopomorskie	11	49
Polska	207	650

Oprócz wskazanych aspektów głównych, pojawiały się inne, mające jedynie lokalne lub regionalne podłoże genetyczne. Spośród nich należy wymienić:

- negatywną percepcję niektórych (szczególnie poprzemysłowych) ośrodków miejskich;
- kwestię związaną z zamieszkiwaniem mniejszości narodowych i etnicznych (między innymi część historycznego Górnego Śląska);
- stan zagrożenia wynikającego ze specyfiki komponentów środowiska przyrodniczego;

- regionalne trendy depopulacji, w które wpisane są ubytki liczby ludności zlokalizowanych tam miast (np. część Dolnego Śląska, niektóre powiaty w województwach wschodnich);
- problem wzrostu poziomu renty gruntowej w miastach i wynikające z tego przekształcenia przestrzenno-funkcjonalne, uwidaczniające się w procesie wypierania terenów mieszkaniowych poza obręb miasta;
- rozpad administracyjny niektórych miast (Kantor-Pietraga, Krzysztofik, Runge, 2012).

Miasta wyludniające się w Polsce stanowiły w 2010 r. istotny odsetek ogółu. Ponieważ zjawisko to ma charakter regionalny i funkcjonalny, obejmowało wszystkie kategorie wielkościowe miast. Ubytek ludności w latach 1990—2010 zanotowały zarówno liczące 1 tys. mieszkańców Działoszyce, jak i 700-tysięczna Łódź (ryc. 17).

Ryc. 17. Ubytek ludności w miastach Polski w latach 1990—2010 wg wielkości miast (opracowanie własne na podstawie aneksu 2)

Fig. 17. Population decrease in towns of Poland by demographic size, 1990—2010 (by author on the base of Annex 2)

Maksymalne wartości ubytku ludności w miastach Polski w latach 1990—2010 w ujęciu wartości bezwzględnych i procentowych prezentują tabele 15 i 16. **101**

Tabela 15. Miasta Polski w latach 1990—2010, które odnotowały największy ubytek demograficzny w wartościach bezwzględnych (ponad 2 tys.), (opracowanie własne na podstawie aneksu 2)

Table 15. Towns in Poland that noted the greatest population decrease (in absolute values) in the period of 1990—2010. Only towns with population decrease more than 2000 persons (by author on the base of Annex 2)

Miasta	Województwo	Liczba ludności		Ubytek ludności	
		1990	2010	w wartościach bezwzględnych	procent
1	2	3	4	5	6
Łódź	ŁO	848 258	742 387	105 871	–12,5
Wodzisław Śląski	SL	111 741	49 033	62 708	–56,1
Tychy	SL	191 723	129 449	62 274	–32,5
Katowice	SL	366 798	308 548	58 250	–15,9
Bytom	SL	231 206	182 749	48 457	–21,0
Sosnowiec	SL	259 353	219 300	40 053	–15,4
Poznań	WP	590 101	554 221	35 880	–6,1
Ruda Śląska	SL	171 034	143 394	27 640	–16,2
Bydgoszcz	KP	381 534	357 650	23 884	–6,3
Wałbrzych	DŚ	141 011	121 363	19 648	–13,9
Chorzów	SL	131 902	113 007	18 895	–14,3
Mysłowice	SL	93 748	74 893	18 855	–20,1
Częstochowa	SL	257 957	239 319	18 638	–7,2
Gliwice	SL	214 202	196 167	18 035	–8,4
Będzin	SL	76 222	58 706	17 516	–23,0
Zabrze	SL	205 029	187 674	17 355	–8,5
Pszczyna	SL	39 686	25 466	14 220	–35,8
Tarnowskie Góry	SL	74 059	60 746	13 313	–18,0
Wrocław	DŚ	643 218	632 146	11 072	–1,7
Jastrzębie-Zdrój	SL	103 734	92 988	10 746	–10,4
Siemianowice Śląskie	SL	81 123	70 712	10 411	–12,8
Piekary Śląskie	SL	68 502	58 519	9 983	–14,6
Kielce	SW	214 202	204 835	9 367	–4,4
Dąbrowa Górnicza	SL	136 862	127 686	9 176	–6,7
Jelenia Góra	DŚ	93 414	84 564	8 850	–9,5
Gdańsk	PM	465 143	456 591	8 552	–1,8
Sopot	PM	46 656	38 460	8 196	–17,6
Racibórz	SL	64 394	56 484	7 910	–12,3
Lubin	DŚ	82 300	74 552	7 748	–9,4
Szczecin	ZP	413 437	406 307	7 130	–1,7
Kędzierzyn-Koźle	OP	71 705	64 596	7 109	–9,9
Świętochłowice	SL	60 504	54 091	6 413	–10,6
Pabianice	ŁO	75 247	69 018	6 229	–8,3
Ostrowiec Świętokrzyski	SW	78 670	72 455	6 215	–7,9
Knurów	SL	45 378	39 207	6 171	–13,6
Stalowa Wola	PK	69 955	63 889	6 066	–8,7
Tarnów	MP	121 216	115 158	6 058	–5,0
Bielsko-Biała	SL	181 278	175 402	5 876	–3,2
Głogów	DŚ	73 266	67 899	5 367	–7,3
Radom	MZ	228 487	223 397	5 090	–2,2

1	2	3	4	5	6
Żory	SL	67 031	62 022	5 009	-7,5
Oświęcim	MP	45 113	40 156	4 957	-11,0
Włocławek	KP	122 144	117 402	4 742	-3,9
Starachowice	SW	56 569	51 875	4 694	-8,3
Zawiercie	SL	56 627	51 963	4 664	-8,2
Jaworzno	SL	99 547	95 036	4 511	-4,5
Tomaszów Mazowiecki	ŁO	69 925	65 586	4 339	-6,2
Zgorzelec	DŚ	36 103	31 793	4 310	-11,9
Słupsk	PM	101 237	97 087	4 150	-4,1
Bolesławiec	DŚ	44 124	40 021	4 103	-9,3
Czeladź	SL	37 597	33 559	4 038	-10,7
Olkusz	MP	41 030	37 015	4 015	-9,8
Dzierżoniów	DŚ	37 994	34 168	3 826	-10,1
Puławy	LU	52 702	48 898	3 804	-7,2
Kutno	ŁO	50 408	46 610	3 798	-7,5
Nowa Ruda	DŚ	27 481	23 714	3 767	-13,7
Gdynia	PM	251 498	247 859	3 639	-1,4
Świdnica	DŚ	63 231	59 620	3 611	-5,7
Chrzanów	MP	42 541	39 049	3 492	-8,2
Bielawa	DŚ	34 344	30 871	3 473	-10,1
Nowa Sól	LB	43 342	39 945	3 397	-7,8
Boguszów-Gorce	DŚ	19 474	16 187	3 287	-16,9
Grudziądz	KP	102 303	99 074	3 229	-3,2
Piotrków Trybunalski	ŁO	80 977	77 810	3 167	-3,9
Koźienice	MZ	21 077	17 997	3 080	-14,6
Skarżysko-Kamienna	SW	50 902	47 893	3 009	-5,9
Kamienna Góra	DŚ	23 552	20 627	2 925	-12,4
Kętrzyn	WM	30 354	27 672	2 682	-8,8
Pyskowice	SL	21 725	19 048	2 677	-12,3
Opole	OP	128 429	125 792	2 637	-2,1
Rybnik	SL	143 980	141 372	2 608	-1,8
Świnoujście	ZP	43 307	40 765	2 542	-5,9
Kłodzko	DŚ	30 449	27 941	2 508	-8,2
Szczecinek	ZP	41 373	39 081	2 292	-5,5
Hajnówka	PD	23 858	21 583	2 275	-9,5
Krosno	PK	49 676	47 534	2 142	-4,3
Lubań	DŚ	23 839	21 697	2 142	-9,0
Strzelce Opolskie	OP	21 783	19 657	2 126	-9,8
Szczytno	WM	27 143	25 082	2 061	-7,6
Czerwonka-Leszczyń	SL	30 222	28 199	2 023	-6,7
Pionki	MZ	21 315	19 301	2 014	-9,4
Prudnik	OP	24 671	22 663	2 008	-8,1

Objaśnienia (Explanations): Nazwy województw (the names of the voivodeships): **DŚ** — dolnośląskie, **KP** — kujawsko-pomorskie, **LU** — lubelskie, **LB** — lubuskie, **ŁO** — łódzkie, **MP** — małopolskie, **MZ** — mazowieckie, **OP** — opolskie, **PK** — podkarpackie, **PD** — podlaskie, **PM** — pomorskie, **SL** — śląskie, **SW** — świętokrzyskie, **WM** — warmińsko-mazurskie, **WP** — wielkopolskie, **ZP** — zachodniopomorskie; tekstem półgrubym wyróżniono miasta, w których w okresie 1990—2010 miało miejsce odłączenie się części terytorium (Towns where some part of their administrative territory have been separated (1990—2010) are marked in bold).

Tabela 16. Miasta Polski w latach 1990—2010, które odnotowały największy ubytek demograficzny w wartościach procentowych (od 10%), (opracowanie własne na podstawie aneksu 2)

Table 16. Towns in Poland that noted the greatest population decrease (in %) in the period of 1990—2010. Only towns with population decrease more than 10% (by author on the base Annex 2)

Miasta	Województwo	Liczba ludności		Ubytek ludności [%]
		1990	2010	
1	2	3	4	5
Wodzisław Śląski	SL	111 741	49 033	−56,1
Pszczyna	SL	39 686	25 466	−35,8
Tychy	SL	191 723	129 449	−32,5
Toszek	SL	5 076	3 492	−31,2
Będzin	SL	76 222	58 706	−23,0
Hel	PM	4 858	3 743	−23,0
Bytom	SL	231 206	182 749	−21,0
Mysłowice	SL	93 748	74 893	−20,1
Iwonicz-Zdrój	PK	2 195	1 780	−18,9
Nowe Warpno	ZP	1 518	1 236	−18,6
Kolonowskie	OP	4 103	3 341	−18,6
Tarnowskie Góry	SL	74 059	60 746	−18,0
Sopot	PM	46 656	38 460	−17,6
Działoszyce	SW	1 222	1 015	−16,9
Szklarska Poręba	DŚ	8 278	6 880	−16,9
Błaszki	ŁO	2 523	2 097	−16,9
Boguszów-Gorce	DŚ	19 474	16 187	−16,9
Skalbmierz	SW	1 562	1 299	−16,8
Nowe Miasto nad Pilicą	MZ	4 646	3 870	−16,7
Duszniki-Zdrój	DŚ	5 834	4 888	−16,2
Ruda Śląska	SL	171 034	143 394	−16,2
Katowice	SL	366 798	308 548	−15,9
Żychlin	ŁO	10 113	8 537	−15,6
Sosnowiec	SL	259 353	219 300	−15,4
Krynica-Zdrój	MP	12 854	10 879	−15,4
Stronie Śląskie	DŚ	7 186	6 082	−15,4
Ujazd	OP	1 956	1 662	−15,0
Szadek	ŁO	2 346	2 002	−14,7
Kozienice	MZ	21 077	17 997	−14,6
Piekary Śląskie	SL	68 502	58 519	−14,6
Chorzów	SL	131 902	113 007	−14,3
Wałbrzych	DŚ	141 011	121 363	−13,9
Nowa Ruda	DŚ	27 481	23 714	−13,7
Knurów	SL	45 378	39 207	−13,6
Bystrzyca Kłodzka	DŚ	11 957	10 375	−13,2
Mogielnica	MZ	2 768	2 411	−12,9
Karpacz	DŚ	5 713	4 979	−12,8
Siemianowice Śląskie	SL	81 123	70 712	−12,8
Piechowice	DŚ	7 452	6 497	−12,8
Ruciane-Nida	WM	5 344	4 674	−12,5

1	2	3	4	5
Łódź	ŁO	848 258	742 387	-12,5
Kamienna Góra	DŚ	23 552	20 627	-12,4
Łądek-Zdrój	DŚ	6 814	5 969	-12,4
Mieroszów	DŚ	5 095	4 466	-12,3
Pyskowie	SL	21 725	19 048	-12,3
Racibórz	SL	64 394	56 484	-12,3
Korsze	WM	5 086	4 469	-12,1
Szczekociny	SL	4 365	3 838	-12,1
Szczytna	DŚ	5 920	5 206	-12,1
Wleń	DŚ	2 108	1 854	-12,0
Zgorzelec	DŚ	36 103	31 793	-11,9
Nowa Sarzyna	PK	6 957	6 129	-11,9
Bisztynek	WM	2 767	2 438	-11,9
Biała	OP	2 906	2 563	-11,8
Dobrodzień	OP	4 505	3 975	-11,8
Zawichost	SW	2 054	1 813	-11,7
Szczawnica-Zdrój	MP	6 850	6 050	-11,7
Kazimierz Dolny	LU	3 892	3 438	-11,7
Ożarów	SW	5 289	4 679	-11,5
Włodawa	LU	15 264	13 508	-11,5
Ryki	LU	10 828	9 623	-11,1
Węgliniec	DŚ	3 328	2 961	-11,0
Zawadzkie	OP	8 922	7 940	-11,0
Szczawnio-Zdrój	DŚ	6 293	5 601	-11,0
Oświęcim	MP	45 113	40 156	-11,0
Resko	ZP	4 882	4 350	-10,9
Reszel	WM	5 539	4 937	-10,9
Nałęczów	LU	4 789	4 270	-10,8
Dobra	WP	1 625	1 450	-10,8
Czeladź	SL	37 597	33 559	-10,7
Lubawka	DŚ	7 058	6 301	-10,7
Świętochłowice	SL	60 504	54 091	-10,6
Gryfów Śląski	DŚ	7 634	6 832	-10,5
Jedlina-Zdrój	DŚ	5 656	5 062	-10,5
Jastrzębie-Zdrój	SL	103 734	92 988	-10,4
Darłowo	ZP	15 623	14 021	-10,3
Połczyn-Zdrój	ZP	9 428	8 463	-10,2
Jędrzejów	SW	18 116	16 275	-10,2
Gozdnica	LB	3 751	3 371	-10,1
Bielawa	DŚ	34 344	30 871	-10,1
Barcin	KP	8 586	7 718	-10,1
Dzierżoniów	DŚ	37 994	34 168	-10,1

Objaśnienia (Explanations): Nazwy województw (the names of the voivodeships): **DŚ** — dolnośląskie, **KP** — kujawsko-pomorskie, **LU** — lubelskie, **LB** — lubuskie, **ŁO** — łódzkie, **MP** — małopolskie, **MZ** — mazowieckie, **OP** — opolskie, **PK** — podkarpackie, **PM** — pomorskie, **SL** — śląskie, **SW** — świętokrzyskie, **WM** — warmińsko-mazurskie, **WP** — wielkopolskie, **ZP** — zachodniopomorskie; tekstem półgrubym zaznaczono miasta, w których w okresie 1990—2010 miało miejsce odłączenie się części terytorium (Towns where some part of their administrative territory have been separated (1990—2010) are marked in bold).

Analiza obu przytoczonych tabel wskazuje na wyraźne poligenetyczne tło depopulacji miast. Czynniki powodujące wyludnianie można podzielić na dwie podstawowe grupy elementów — geograficzne (przestrzenne) oraz funkcjonalne (gospodarcze).

W pierwszym przypadku wyludnianie się miast zależy od położenia w granicach Polski. Uwaga ta dotyczy zwłaszcza regionów Polski południowo-zachodniej, zachodniej i północnej, które do 1918 r. lub 1945 r. znajdowały się w granicach państwa niemieckiego. W tych regionach czynniki powodujące wyludnianie można określić jako geograficzno-historyczne.

W drugim przypadku podstawową determinantą omawianego procesu są uwarunkowania funkcjonalne. Dotyczy to zwłaszcza zmian bazy ekonomicznej poszczególnych miast oraz konsekwencji, jakie te zmiany przynoszą w odniesieniu do wybranych zjawisk społecznych, gospodarczych czy przestrzennych.

Problematyka tła geograficznego i funkcjonalnego w procesie kurczenia się miast była zagadnieniem rozważanym w odniesieniu do małych miast, zlokalizowanych w województwach południowej Polski (Kantor-Pietraga, Krzysztofik, Runge, 2012). Wskazano, że istnieją tam grupy miast szczególnie narażone na utratę liczby ludności. Zaliczono do nich miasta:

- zlokalizowane na obszarze historycznego Górnego Śląska,
- położone w lewobrzeżnej części zachodniej Małopolski,
- o rozwiniętych funkcjach komunikacyjnych,
- uzdrowiska i miasta wypoczynkowe,
- o funkcjach rolniczych i obsługi rolnictwa.

Uwzględniając efekty wspomnianych badań w odniesieniu do ogólnopolskiego zbioru miast, potwierdza się teza o wpływie dziedzictwa geograficzno-historycznego na ewolucję procesów depopulacyjnych. Specyficzną grupę miast wyludniających się tworzą ośrodki, które do 1918 r. lub 1945 r. zlokalizowane były na terytorium państwa niemieckiego. Szczególnie dotyczy to drugiej z wymienionych cezur czasowych.

Spośród 82 miast wymienionych w tabeli 15 aż 42 znajdują się na obszarze, który przed 1918 r. stanowił część państwa niemieckiego. Zerwanie trwałości rozwoju i kontynuacji społecznej oraz wymiana ludności po 1945 r. stanowią istotny element współdecydujący o ich wyludnianiu się. Część uwarunkowań powodujących depopulację miast jest zbieżna z tymi, które kreowały przed II wojną światową zjawisko *ostflucht*; jednak współczesne przyczyny są o wiele bardziej skomplikowane. Wyraźniej zaznaczają się tu współdecydujące czynniki społeczne. Z oczywistych względów inny też jest układ relacji czynnika ruchu naturalnego ludności do ruchu migracyjnego. Odmienna jest również geografia przemieszczeń ludności.

Analiza zestawień miast podlegających depopulacji w Polsce (aneks 2) potwierdza te uwagi w odniesieniu do pozostałych regionów kraju. Efektem badań nad małymi, wyludniającymi się miastami południowej Polski (Kantor-Pietraga, Krzysztofik, Runge, 2012) było z kolei dostrzeżenie stosunkowo ograniczonego wpływu funkcji przemysłowych miasta na odnotowywany ubytek demograficzny. Tej kon-

względnych, jak i procentowych znaczącą grupę miast odnotowujących silne spadki liczby ludności stanowiły duże ośrodki przemysłowe i poprzemysłowe. Uwaga ta dotyczy szczególnie miast, których rozwój opierał się na grupie tzw. przemysłów tradycyjnych (górnictwo węglowe, hutnictwo, przemysł włókienniczo-odzieżowy).

Wnioskować zatem należy, że zachodzi zależność między kurczeniem się miast pełniących funkcje przemysłowe a ich potencjałem demograficznym. Monofunkcyjność przemysłowa dużych ośrodków stanowi zatem jedną z istotniejszych determinant układu zależności: wielkość miasta — funkcje miasta — tendencje depopulacyjne.

Zależność tę należy wyjaśnić kilkoma powiązanymi z sobą faktami. Pierwsza kwestia to pytanie o rangę dużego miasta w regionalnym i lokalnym systemie osadniczym, w kontekście jego silnie wyspecjalizowanych funkcji. Efekt kurczenia się omawianej grupy miast wskazuje, że element specjalizacji stanowi widoczną destymulantę rozwoju demograficznego w czasie transformacji systemowej. Stosunkowo bowiem najlepiej z efektem kurczenia się radzą sobie miasta o ustabilizowanym poziomie tzw. funkcji centralnych, ze szczególnym uwzględnieniem funkcji usługowych, administracyjnych i zarządczych.

Drugim zagadnieniem jest bliskość geograficzna miast o stosunkowo podobnym potencjale demograficznym i randze w zhierarchizowanym systemie osadniczym. Skala depopulacji dużych miast jest niemal wprost proporcjonalna do nakładania się ich zapleczy, związanych z niektórymi oddziaływaniami i zasięgiem dóbr o charakterze społeczno-ekonomicznym. W sytuacji rodzącej się konkurencji, jaką wytwarzają w tym względzie między sobą blisko położone ośrodki miejskie, te tracące dotychczasowe, ekonomiczne podstawy swojego rozwoju próbują zastępować nowymi. Ten proces najlepiej widoczny jest w konurbacji katowickiej. Konkludując, jeśli miasto nie może zastąpić dotychczasowego potencjału ekonomicznego innymi formami aktywności gospodarczej, automatycznie stwarza pole do redukcji swojego potencjału demograficznego. W systemie osadniczym bowiem bez wyraźnej specjalizacji gospodarczej zorientowanej dodatkowo na dużą liczbę zatrudnionych w przemyśle bądź skrajnie wyspecjalizowanych usługach nie ma miejsca na zbyt dużą liczbę miast odgrywających lub próbujących odgrywać podobną rolę na pewnym ograniczonym obszarze. Zjawisko to dobrze widoczne jest także w dolinie Kamiennej, gdzie depopulacja ma wyraźne podłoże funkcjonalne.

Problem restrukturyzacji gospodarczej w branżach silnie wyspecjalizowanych dotyczy także działalności usługowych. Najbardziej widoczne jest to w przypadku miast uzdrowiskowych i wypoczynkowych (tabela 17). Procesowi kurczenia się podlegają niemal wszystkie uzdrowiska Polski.

Aspekt demograficzny wyludniania się miast w okresie współczesnym można rozpatrywać w rozróżnieniu na składowe przyrosty rzeczywistego — ruchu naturalnego i ruchu migracyjnego — wyznaczone za pomocą metody graficznej J. Webba (1963).

Przeprowadzona klasyfikacja Webba wykazała, że wystąpiły zmiany w zakresie procesów demograficznych. Dość zróżnicowana typologicznie struktura z 2000 r., w której odnotowano aż sześć typów Webba (A, B, D, F, G, H), zmieniła się w ten sposób, że w ogromnej przewadze pozostały typy G i H. **107**

Tabela 17. Dynamika ludności w miastach mających status uzdrowiska (2012 r.) w Polsce w latach 1990—2010 (opracowanie własne na podstawie aneksu 2)

Table 17. Dynamics of population in towns with the spa status (2012) in Poland, 1990—2010 (by author on the base of Annex 2)

Miasta	Liczba ludności		Dynamika zmian w latach 1990—2010 1990=100%	Ubytek/ przyrost liczby ludności [%]	Ubytek/ przyrost liczby ludności ogółem
	1990	2010			
Augustów	28 656	30 323	105,8	5,8	1 667
Busko-Zdrój	17 895	16 852	94,2	−5,8	−1 043
Ciechocinek	11 100	10 846	97,7	−2,3	−254
Duszniki-Zdrój	5 834	4 888	83,8	−16,2	−946
Gołdap	13 186	13 434	101,9	1,9	248
Inowrocław	77 688	76 137	98,0	−2,0	−1 551
Iwonicz-Zdrój	2 195	1 780	81,1	−18,9	−415
Jedlina-Zdrój	5 656	5 062	89,5	−10,5	−594
Kamień Pomorski	9 487	9 124	96,2	−3,8	−363
Kołobrzeg	45 432	44 991	99,0	−1,0	−441
Konstancin-Jeziorna	16 121	16 871	104,7	4,7	750
Krasnobród	•	3 104	•	•	•
Krynica-Zdrój	12 854	10 879	84,6	−15,4	−1 975
Kudowa-Zdrój	10 575	10 111	95,6	−4,4	−464
Lądek-Zdrój	6 814	5 969	87,6	−12,4	−845
Muszyna	4 860	4 965	102,2	2,2	105
Nałęczów	4 789	4 270	89,2	−10,8	−519
Piwniczna-Zdrój	5 426	5 836	107,6	7,6	410
Polanica-Zdrój	7 448	6 850	92,0	−8,0	−598
Połczyn-Zdrój	9 428	8 463	89,8	−10,2	−965
Rabka-Zdrój	13 465	13 071	97,1	−2,9	−394
Sopot	46 656	38 460	82,4	−17,6	−8 196
Supraśl	4 523	4 625	102,3	2,3	102
Szczawnica-Zdrój	6 850	6 050	88,3	−11,7	−800
Szczawno-Zdrój	6 293	5 601	89,0	−11,0	−692
Świeradów-Zdrój	4 915	4 462	90,8	−9,2	−453
Świnoujście	43 307	40 765	94,1	−5,9	−2 542
Uniejów	3 058	2 913	95,3	−4,7	−145
Ustka	17 206	16 043	93,2	−6,8	−1 163
Ustroń	15 890	15 492	97,5	−2,5	−398

Objaśnienie: Krasnobród — odzyskanie praw miejskich w 1994 r.

Explanation: Krasnobród — formal relocation of town in 1994.

Typ G oznacza przewagę ubytku migracyjnego nad ubytkiem naturalnym, typ H z kolei — przewagę ubytku migracyjnego nad przyrostem naturalnym. Oba te typy w 2010 r. świadczące o ubytku zaludnienia były reprezentatywne dla

108 zbiorów miast aż w 13 spośród 16 województw (tabela 18).

Tabela 18. Składowe przyrostu rzeczywistego miast oraz typy klasyfikacyjne Webba i ich zmienność w latach 2000—2010 na obszarze Polski wg województw (opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych, GUS)

Table 18. Elements of total population growth of towns as well as the Webb's classification types and also their changeability in the period of 2000—2010 on the area of Poland (by provinces), (by author on the base The Bank of Local Data, National Statistical Office)

Województwo	Saldo migracji		Przyrost naturalny		Typ Webba		Zmiany w latach 2000—2010
	2000	2010	2000	2010	2000	2010	
Dolnośląskie	–3 254	–3 822	–2 603	–982	G	G	PW
Kujawsko-pomorskie	–787	–3 911	–189	94	G	H	PW
Lubelskie	–842	–1 540	532	741	H	H	PW
Lubuskie	–741	–5 028	1 483	1 445	A	H	W
Łódzkie	–1 130	–5 079	–6 515	–3 987	F	G	PW
Małopolskie	–660	–1 881	552	2 143	H	A	Z
Mazowieckie	7 079	5 040	–4 245	6 021	D	B	PZ
Opolskie	–2 224	–1 754	–73	–281	G	G	PW
Podkarpackie	–1 649	–2 812	1 754	1 751	A	H	W
Podlaskie	651	–1 689	1 047	1 398	B	H	W
Pomorskie	–544	–1 697	968	2 639	A	A	PZ
Śląskie	–14 130	–9 891	–3 877	–817	G	G	PW
Świętokrzyskie	–1 482	–3 185	–174	–284	G	G	PW
Warmińsko-mazurskie	–472	–2 714	1 406	1 026	A	H	W
Wielkopolskie	141	–5 910	–24	3 807	D	H	W
Zachodniopomorskie	–527	–2 251	74	–246	H	G	PW

Objaśnienia: **PW** — permanentne wyludnianie, **PZ** — permanentne zaludnianie, **W** — wyludnianie, **Z** — zaludnianie.

Explanations: **PW** — permanent population decrease, **PZ** — permanent population increase, **W** — population decrease, **Z** — population increase.

Z kolei zmienność typów Webba można rozpatrywać, wydzielając cztery zasadnicze typy: I, II, III i IV (Długosz, 2000):

- I — Permanentne zaludnianie, które zachodzi wówczas, gdy w dwóch przekrojach czasowych mamy do czynienia ze wzrostem liczby ludności. Sytuacja taka występuje wtedy, gdy jednostka typu A, B, C lub D zachowuje oznaczenie typu z tego układu.
- II — Zaludnianie, które występuje wtedy, gdy spadek liczby ludności w pierwszym okresie zostaje zahamowany, a w drugim — zaznacza się jej wzrost. Sytuacja taka ma miejsce, gdy jednostka typu E, F, G lub H przechodzi w typ A, B, C lub D.
- III — Wyludnianie, które ma miejsce wówczas, gdy przyrost liczby ludności w pierwszym okresie zostaje zahamowany, a w drugim — zaznacza się jej spadek. Sytuacja taka zachodzi wtedy, gdy jednostka typu A, B, C lub D przechodzi w typ E, F, G lub H.
- IV — Permanentne wyludnianie, z którym mamy do czynienia, gdy w dwóch przekrojach czasowych występuje spadek liczby ludności. Sytuacja taka przejawia się tym, że jednostka typu E, F, G lub H zachowuje oznaczenia typu tego układu.

Analizując zmienność typów Webba w latach 2000—2010, uznano, że nastąpił proces długotrwałego wyludniania się miast na znacznie przeważającym terytorium Polski (tabela 19).

Tabela 19. Liczba miast wyludniających się długotrwanie w latach 2000—2010 na obszarze Polski wg województw (opracowanie własne)

Table 19. Number of towns with long-time population decrease in the period of 2000—2010 on the area of Poland (by provinces), (by author)

Województwo	Liczba miast w województwie	Liczba miast długotrwanie wyludniających się w województwie	Miasta ulegające długotrwałej depopulacji w danym województwie [%]
Dolnośląskie	91	52	57,1
Kujawsko-pomorskie	52	25	48,1
Lubelskie	42	20	47,6
Lubuskie	42	16	38,1
Łódzkie	43	22	51,2
Małopolskie	60	17	28,3
Mazowieckie	85	20	23,5
Opolskie	35	23	65,7
Podkarpackie	49	16	32,7
Podlaskie	39	13	33,3
Pomorskie	42	12	28,6
Śląskie	71	36	50,7
Świętokrzyskie	31	19	61,3
Warmińsko-mazurskie	49	22	44,9
Wielkopolskie	109	25	22,9
Zachodniopomorskie	63	36	57,1
Polska	903	374	43,2

Proces ciągłego zaludniania odnotowano tylko w przypadku dwóch województw — mazowieckiego i pomorskiego. Z kolei proces zaludniania dotyczył jedynie województwa małopolskiego. W sześciu województwach zbiór miast permanentnie wyludniających się objął ponad 50% ośrodków, a w kolejnych dwóch zbliżył się do tej wartości.

4.6. Depopulacja miast w prognozie demograficznej do 2035 r.

Proces depopulacji miast, którego nowy etap rozwoju rozpoczął się w latach 90. XX w., będzie miał swoją kontynuację w kolejnych dwóch nadchodzących
110 dekadach do 2035 r. Z prognozy demograficznej przedstawionej przez Główny

Urząd Statystyczny na lata 2007—2035 wynika, że w perspektywie 28 lat aż 90% przewidywanego spadku populacji będzie dotyczyła miast, a tempo tego spadku będzie coraz wyższe wraz z upływem czasu. W latach 2008—2020 średnie roczne zmiany stanów ludności zamieszkałej w miastach będą wahały się w przedziale 50—60 tys. Jednak po 2020 r. ubytki ludności znacznie wzrosną, osiągając w ciągu pięciu ostatnich lat (2030—2035) poziom ponad 110 tys. rocznie. Zatem średnie tempo zmian w miastach po 2020 r. będzie wynosić od $-0,69\%$ do $-0,27\%$. Oznacza to, że ubytek ludności będzie nadal dominującą cechą w odniesieniu do większości miast.

Proces depopulacji miast będzie zachodził na dwóch różnych poziomach — depopulacji względnej i depopulacji bezwzględnej. Elementem stałym w procesie wyludniania będzie aspekt względny, związany z przestrzenną redystrybucją ludności w obrębie aglomeracji miejskich lub w przypadku mniejszych miast — ich otoczenia. Przesunięcia te, jak należy oczekiwać, w efekcie procesów suburbanizacji będą powodować dalszą dekoncentrację ludności w rejonie dużych miast.

W prognozie zjawiska depopulacji względnej miast występują jednak dwie zmienne, które mogą ograniczać to zjawisko. Przede wszystkim w związku ze starzeniem się ludności w miastach będzie relatywnie malała tendencja do migracji nie tylko w odniesieniu do miejsc znacząco oddalonych od danego miasta, ale także w odniesieniu do jego obrzeży; szczególnie tych zlokalizowanych w gminach formalnie wiejskich i z utrudnioną dostępnością komunikacyjną.

W tym przypadku obserwowana będzie raczej tendencja do osiedlania się w granicach miasta (Beim, 2009).

Uciążliwości suburbanizacji będą też oddziaływać negatywnie na decyzje lokalizacyjne osób w wieku produkcyjnym, potencjalnie zakładających osiedlenie się w strefie podmiejskiej, w tym poza formalnymi granicami administracyjnymi danego miasta. Ten trend obserwuje się już np. w aglomeracji poznańskiej (Beim, 2009). Stąd też preferencje lokalizacyjne związane z zamieszkiwaniem w mieście lub jego otoczeniu będą wypadkową wielu zmiennych, których łącznikiem będzie między innymi wiek mieszkańców.

Drugi istotny aspekt, który może ograniczyć statystyczny ubytek ludności w miastach, to ich potencjalny rozwój terytorialno-administracyjny. W większości miast liczących ponad 50 tys. mieszkańców obserwuje się bowiem dążność do przyłączania w ich obręb sąsiednich miejscowości formalnie wiejskich. Wynika to między innymi z teoretycznych różnic potencjałów demograficznych sąsiadujących miejscowości oraz z coraz bardziej intensyfikujących się powiązań funkcjonalnych na osi: nowe osadnictwo w podmiejskiej gminie wiejskiej — rdzeniowe miasto aglomeracji.

Proces ten już się rozpoczął, szczególnie tam, gdzie pojawił się dodatkowy bodziec (prestż miasta w systemie miast wojewódzkich czy ośrodków miast metropolitalnych, bliskość ośrodków 100-tysięcznych czy ukryta formalnie rywalizacja o prymat regionalny). Dobrym przykładem tych tendencji jest Rzeszów, który od depopulacji względnej „ucieka”, stale przyłączając sąsiednie wsie podmiejskie lub ich części. Tylko w efekcie zmian terytorialnych w latach

2006—2012 miasto to zwiększyło liczbę mieszkańców o co najmniej 22 tys., przy wzroście powierzchni o ok. 60 km², która w 2012 r. wyniosła 116,4 km². Przed pierwszymi przyłączeniami terytorialnymi ludność Rzeszowa wynosiła 158,5 tys. (2005 r.) i od 2000 r. notowała stałą tendencję spadkową. W nowych granicach w 2011 r. liczba ludności wyniosła 180,0 tys. Proces rozwoju terytorialno-demograficznego nie jest tu zakończony. W ramach proponowanych koncepcji w przyszłości w skład miasta miałyby także wejść miasto Tyczyn. Mimo obserwowanego wzrostu ludności, GUS szacuje, że w granicach z 2010 r. Rzeszów w 2035 r. będzie i tak liczył 162,7 tys. mieszkańców, a więc ubytek wyniesie wtedy realnie –8,7%.

Kwestią o wiele poważniejszą niż omawiana depopulacja względna będzie w przyszłości depopulacja bezwzględna, rozumiana jako proces wieloaspektowego kurczenia się miast. W dalszym ciągu, jak wynika z prognozy GUS, będzie się ona odnosić do różnej wielkości tzw. miast poprzemysłowych, których rozwój w XX w. opierał się głównie na monofunkcyjnej działalności produkcyjnej, w znacznej części skoncentrowanej na jednym lub większej liczbie dużych zakładów przemysłowych. Ponieważ część tych miast nie mogła po 1990 r. odtworzyć lub przekształcić swojej bazy ekonomicznej, ich możliwości rozwojowe są ograniczone. Uwaga ta odnosi się zwłaszcza do liczby ludności. Szacuje się, że w 2035 r. zaludnienie w wielu miastach będzie podobne do tego, jakie odnotowywano w tych ośrodkach w latach 1920—1960 (tabela 20). Podkreślić jednak należy, że w tym okresie wszystkie miasta liczące powyżej 50 tys. mieszkańców i duża część ośrodków mniejszych, odnotowały także wzrost terytorialny. Oznacza to więc, że spadek ten w rzeczywistości będzie jeszcze większy, gdyż będzie się odnosić do innego — większego terytorium miasta.

Tabela 20. Prognoza demograficzna do 2035 r. dla miast na prawach powiatu w Polsce (opracowanie własne na podstawie: *Powierzchnia...*, 2010; *Prognoza...*, 2011)

Table 20. Demographic projection until 2035 for towns with county status in Poland (by author on the base of: *Powierzchnia...*, 2010; *Prognoza...*, 2011)

Miasta na prawach powiatu	Liczba ludności				Dynamika zmian w latach 2010—2035 [%]
	2010	2015	2025	2035	
1	2	3	4	5	6
Biała Podlaska	57 876	56 505	54 618	50 769	–12,3
Białystok	294 685	295 095	294 883	287 818	–2,3
Bielsko-Biała	175 402	171 241	165 411	156 632	–10,7
Bydgoszcz	357 650	340 649	315 305	284 303	–20,5
Bytom	182 749	173 309	159 607	143 671	–21,4
Chełm	67 650	65 274	62 003	56 754	–16,1
Chorzów	113 007	112 173	110 902	108 328	–4,1
Częstochowa	239 319	229 432	212 952	193 020	–19,3
Dąbrowa Górnicza	127 686	124 679	118 499	109 803	–14,0

1	2	3	4	5	6
Elbląg	126 419	123 665	118 616	110 519	-12,6
Gdańsk	456 591	450 488	444 571	432 034	-5,4
Gdynia	247 859	244 628	239 050	230 022	-7,2
Gliwice	196 167	189 999	179 748	167 938	-14,4
Gorzów Wielkopolski	125 383	124 623	122 859	118 263	-5,7
Grudziądz	99 074	96 604	93 872	89 263	-9,9
Jastrzębie-Zdrój	92 988	88 005	80 828	71 558	-23,0
Jaworzno	95 036	92 831	88 462	82 199	-13,5
Jelenia Góra	84 564	81 172	76 018	69 930	-17,3
Kalisz	107 019	104 726	99 838	92 892	-13,2
Katowice	308 548	293 946	273 050	248 455	-19,5
Kielce	204 835	193 725	177 744	157 856	-22,9
Konin	79 516	76 015	70 254	62 301	-21,6
Koszalin	107 986	104 239	100 274	94 424	-12,6
Kraków	755 000	765 669	773 593	769 095	1,9
Krosno	47 534	45 594	43 023	39 197	-17,5
Legnica	104 178	101 197	96 038	88 549	-15,0
Leszno	64 338	64 574	64 559	62 894	-2,2
Lublin	349 440	341 900	327 247	305 063	-12,7
Łomża	63 357	60 226	56 965	51 817	-18,2
Łódź	742 387	700 745	641 577	577 831	-22,2
Mysłowice	74 893	74 196	72 502	68 928	-8,0
Nowy Sącz	84 556	83 907	82 895	79 369	-6,1
Olsztyn	176 457	178 216	181 317	180 846	2,5
Opole	125 792	122 096	116 892	109 753	-12,8
Ostrołęka	53 837	53 252	51 943	48 764	-9,4
Piekary Śląskie	58 519	56 975	54 200	50 415	-13,8
Piotrków Trybunalski	77 810	75 040	69 984	63 581	-18,3
Płock	126 542	126 270	123 525	116 935	-7,6
Poznań	554 221	540 186	518 479	489 522	-11,7
Przemyśl	66 549	63 770	59 786	54 055	-18,8
Radom	223 397	221 795	214 660	201 180	-9,9
Ruda Śląska	143 394	139 149	131 847	121 944	-15,0
Rybnik	141 372	139 386	136 175	129 560	-8,4
Rzeszów	177 521	*	*	*	*
Siedlce	77 319	78 432	79 039	77 063	-0,3
Siemianowice Śląskie	70 712	67 900	62 981	56 879	-19,6
Skierniewice	48 958	48 404	46 996	4 284	-9,5
Słupsk	97 087	94 676	91 114	85 291	-12,1
Sopot	38 460	35 407	32 063	28 750	-25,2
Sosnowiec	219 300	206 649	185 517	160 809	-26,7

1	2	3	4	5	6
Suwałki	69 499	69 894	70 765	69 372	-0,2
Szczecin	406 307	403 070	396 155	383 917	-5,5
Świętochłowice	54 091	52 096	49 041	44 905	-17,0
Świnoujście	40 765	40 893	41 151	40 553	-0,5
Tarnobrzeg	49 419	48 972	47 877	45 298	-8,3
Tarnów	115 158	109 824	103 223	94 538	-17,9
Toruń	205 718	197 853	186 966	172 549	-16,1
Tychy	129 449	123 064	113 354	101 128	-21,9
Warszawa	1 714 446	1 766 784	1 834 283	1 880 621	9,7
Włocławek	117 402	112 115	103 940	93 292	-20,5
Wrocław	632 146	624 734	620 111	609 943	-3,5
Zabrze	187 674	178 687	166 164	150 736	-19,7
Zamość	66 557	63 776	60 465	55 114	-17,2
Zielona Góra	117 503	116 712	115 351	112 060	-4,6
Żory	62 022	57 724	51 782	44 093	-28,9

Oznaczenia: * Prognoza nie uwzględnia zmian w liczbie ludności dla Rzeszowa, które są wynikiem przedmeldowań ludności w związku ze zmianami administracyjnymi z dn. 1 stycznia 2008 r.

Signatures: * A projection do not considered population changes in city of Rzeszów, determined by administrative changes (spatial expansion) from 01.01.2008.

W niektórych przypadkach ogólny kryzys miast oraz ich depopulacja będą także oddziaływać na zmiany administracyjne miast. Zjawisko to można interpretować w trzech ujęciach:

1. Istnienia dotychczasowego miasta jako gminy miejskiej w ogóle (potencjalna utrata praw miejskich).
2. Wydzielenia się z obszaru miasta jego dotychczasowej dzielnicy i jej formalne umiastowienie lub utworzenie nowej gminy wiejskiej.
3. Odłączenia się z obszaru miasta jego dotychczasowej dzielnicy i włączenia w obręb gminy miejskiej, wiejskiej lub miejsko-wiejskiej już istniejącej.

Spśród wymienionych zjawisk w latach 90. XX w. i w XXI w. wystąpiły przytoczone w pkt. 2 i 3. Zjawiska omówione w pkt. 1 nie występowały tylko wyłącznie z powodów prestiżowych, politycznych, społecznych, tożsamościowych. Założyć jednak należy, że wskazane uwarunkowania mogą nie wystarczyć do utrzymania praw miejskich, szczególnie w sytuacji, gdy liczba ludności miasta spadnie poniżej 500 mieszkańców.

Jednak bardziej powszechne będą te zjawiska, które już zaistniały w latach 90. XX w. i później. Proces integracji przestrzennej dwóch oddzielnych dotąd miast miał miejsce na współczesnym terytorium Polski już w średniowieczu (Kantor-Pietraga, Krzysztofik, 2011). Analizując rozwój takich miast w przeszłości począwszy aż do końca XX w., należy zauważyć, że wiązał się on

wykazywały się relatywnymi wzrostami liczby ludności. Zjawiskiem nowym, którego należy oczekiwać szczególnie w konurbacjach miejskich, będzie takie, w którym integracja prawno-administracyjna będzie dotyczyła dwóch kurczących się miast, często dynamicznie. Należy oczekiwać, że w niektórych przypadkach dokonana integracja administracyjna dwóch miast będzie powodowana chęcią wyhamowania statystycznego ubytku demograficznego (jednego z nich lub obu). Podjęte działania będą miały wymiar społeczny i polityczny. Ich podłożem mogą być chociażby publiczne, emocjonalne dyskusje, jakie zawsze towarzyszą informacjom o tym, że w procesie depopulacji dany ośrodek miejski przekroczył (*in minus*) symboliczną granicę wielkościową, np. „nie jesteśmy już miastem 100-tysięcznym”, „miasto *X* ma już poniżej 50 tys. mieszkańców”.

W regionie województwa śląskiego, ale nie tylko, wystąpi druga fala zjawiska związanego z rozpadem administracyjnym miast. Apogeum pierwszej fali miało miejsce pod koniec lat 90. XX w. Na podstawie obserwowanych tendencji w miastach województwa śląskiego należy oczekiwać, że apogeum drugiej fali będzie miało miejsce ok. 2020 r. O ile w latach 90. XX w. odłączały się dzielnice (najczęściej dawne miasta) włączone w obręb większych sąsiadów w latach 70. i rzadziej 80. XX w., o tyle druga fala obejmie tereny włączone w latach 50.—70. XX w. Tendencje odśrodkowe skutkujące rozpadem administracyjnym miast w ramach jego drugiej fali, którą w tym miejscu się prognozuje, rozpoczęły się już w Bytomiu i Mysłowicach. W dużo mniejszym stopniu uwidoczniły się natomiast: w Gliwicach, Zabrze, Rudzie Śląskiej, Dąbrowie Górniczej czy Sosnowcu.

Wyludnianie się miast w Polsce od 20 lat jest ważnym i zauważalnym faktem. Analizując to zjawisko, należy stwierdzić, że próby przeciwdziałania mu są słabe i incydentalne. Można je podzielić na bezpośrednie i pośrednie. Pierwsze z nich koncentrują się na zdefiniowaniu problemu i określeniu jego ram, a następnie wdrażaniu polityki, którą można by nazwać „ukierunkowaną”, tzn. taką, która koncentruje się niemal wyłącznie na kurczeniu się miasta, chociaż nie zawsze jest ono tak określane (kryzys, problematyczność rozwoju, ubytek ludności i inne). Najdalej posunięty i jasno zdefiniowany jest na razie projekt tzw. Specjalnej Strefy Demograficznej, która miałaby objąć terytorium całego województwa opolskiego, w tym oczywiście zlokalizowane tam ośrodki miejskie. Celem tego projektu jest odbudowa potencjału ludnościowego przez tworzenie miejsc pracy oraz poprawę jakości życia mieszkańców. Zagadnienia kurczenia się miast będą także podejmowane w nowelizacjach zapisów strategicznych i planistycznych między innymi: Bytomia, Chorzowa, Raciborza czy Sosnowca.

Szerzej natomiast realizowana jest polityka działań pośrednich wobec kurczenia się miasta. W zasadzie zapisy antykryzysowe lub jeszcze częściej — prorozwojowe znajdują się we wszystkich dokumentach strategicznych przygotowywanych na rzecz samorządów terytorialnych różnego szczebla, reprezentujących jednostki doświadczające procesu kurczenia się. Można w nich

jednak zaobserwować dwa istotne uchybienia wobec realnej sytuacji istniejącej w danym mieście, gminie lub powiecie.

Po pierwsze, zapisy w dokumentach strategicznych koncentrują się na szeroko pojętym rozwoju, skupiającym się głównie na różnie definiowanej polityce inwestycyjnej, a nie na rozwiązywaniu występującego problemu. Niejednokrotnie głębiej osadzony problem stoi wręcz w sprzeczności z zakładanym wszechstronnym rozwojem danego miasta. Oczywiście, polityka silnie prorozwojowa jest jednym z instrumentów wyhamowywania procesu depopulacji miast, jednak tylko wtedy, gdy uwzględnia rzeczywistą sytuację miasta, jego realne możliwości oraz indywidualne dla danego ośrodka determinanty zewnętrzne, które niejednokrotnie mogą istotnie ograniczyć zakładane cele strategiczne.

Po drugie, istotny jest fakt, że kurczenie się miast (ubytek ludności) jest w strategiach samorządowych często najwyżej jedną z kilku równorzędnych kwestii do rozwiązania, niejednokrotnie traktowaną wręcz drugorzędnie, a nawet niedostrzeganą. Tymczasem w rzeczywistości zjawisko to stało się już nie tylko konsekwencją innych wcześniejszych procesów i zjawisk, ale weszło w etap realnie funkcjonującej destymulacji rozwoju miasta. Wyjaśnieniem tych opóźnień i marginalizacji omawianego zjawiska jest niemal zawsze ewolucyjny, stopniowy, powolny charakter procesu kurczenia się. Trudność ta w wielu przypadkach jest powodem odwrócenia uwagi od kwestii najpilniejszej, jaką stanowi kurczenie się miasta, kierując uwagę władz samorządowych w stronę innych celów.

5. Typy miast wyludniających się w nawiązaniu do ich potencjału demograficznego

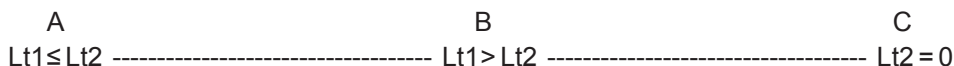
W niniejszym rozdziale przedstawiono typy miast wyludniających się według ich potencjału demograficznego. Ukazano zjawisko depopulacji z punktu widzenia trzech różnych przypadków. Rozważania odnoszą się z jednej strony do niejednoznaczności sformułowania pojęcia depopulacji, z drugiej zaś wskazują lub mogą wskazywać punkty graniczne dosłownego rozumienia tego pojęcia.

Pierwszym przypadkiem jest tzw. wyludnianie się pozorne (ryc. 18, pkt A), które jak wynika z podstawowej definicji depopulacji w zasadzie nią nie jest. Statystyczny ubytek ludności w tym przypadku jest jedynie efektem secesji części miasta, a nie rezultatem trwania zjawiska depopulacji, wyrażonej wzorem $L_{t1} > L_{t2}$ (liczba ludności w roku spisowym wcześniejszym przewyższa liczbę ludności w roku spisowym późniejszym), (ryc. 18). Dynamikę ludności w obrębie terytorium administracyjnego miasta w dwóch okresach spisowych wyraża natomiast wzór: $L_{t1} \leq L_{t2}$. Niejednokrotnie opisuje on specyfikę zmian demograficznych także w tej części miasta, która dokonała secesji prawno-administracyjnej.

Drugim przypadkiem (ryc. 18, pkt B) jest zarówno rzeczywisty, jak i definicyjny ubytek liczby ludności określony pojęciem depopulacji. Wartość procentowa tego spadku jest różna. Czasami nawet zbliża się do 100%. Kwestią podstawową i wspólną dla zbioru miast, które tu zostały zaklasyfikowane, jest to, że w obrębie tego samego terytorium w dwóch różnych latach spisowych zanotowały bezwzględny ubytek liczby ludności, który można przedstawić za pomocą wzoru: $L_{t1} > L_{t2}$ (ryc. 18).

Przypadek trzeci jest szczególny (ryc. 18, pkt C), określa bowiem moment graniczny trwającego procesu, tzn. że ludność miejska w przypadku rozważanego miasta osiągnęła wartość 0. Wartość tę należy jednak rozumieć dwojako. W pierwszym podstawowym ujęciu rzeczywiście miejscowość całkowicie się wyludniła i opustoszała (miasta zanikłe). W drugim przypadku miejscowość

istnieje nadal, jest zaludniona, ponieważ jednak straciła przywileje miejskie i została prawno-formalnie zdeurbanizowana, nie jest zaliczana w poczet miast (miasta zniesione). Stąd ludność formalnie miejska w tym przypadku również wynosi 0 (ryc. 18). Przypadek trzeci został szerzej opisany w rozdziale 7 (podrozdział 7.4) niniejszej pracy.

Ryc. 18. Zapis logiczny zjawisk rzeczywistych w proponowanym ilościowym ujęciu typologii depopulacji (pracowanie własne)

A — depopulacja pozorna, **B** — depopulacja miasta, **C** — miasta zanikłe lub „zniesione”; **Lt1** — liczba ludności w roku spisowym wcześniejszym, **Lt2** — liczba ludności w roku spisowym późniejszym

Fig. 18. Quantitative attempt of the population decrease typology. Logical pattern of real phenomena (by author)

A — apparent depopulation, **B** — urban depopulation, **C** — abandoned and degraded towns; **Lt1** — number of population in the first year of census, **Lt2** — number of population in some next year of census

Opisane wcześniej przykłady degradacji miast w XIX w. pokazują, że zjawisko to może dotyczyć nawet skali podregionu lub powiatu. Sytuację tę oddaje uogólniony wzór $Lt2=0$, przy założeniu logicznym, że w każdym przypadku $Lt1>0$. Określenie „w każdym przypadku” sugeruje, że jest ono opisem sytuacji mającej genezę polimorficzną, o czym była już mowa wcześniej. W odniesieniu do całkowitego wyludnienia danej miejscowości wzór $Lt2=0$ można rozpaść w następujący sposób: $Lt1>Lt2$, gdzie: $Lt2=0$.

5.1. Miasta wyludniające się pozornie

Zagadnienie miast pozornie wyludniających się zostało już sformułowane w rozdziale 2. Ośrodki, które zdefiniowano tym pojęciem, nie wykazują cech depopulacji. Ubytek liczby mieszkańców związany jest wyłącznie z faktem wyłączenia z granic administracyjnych takiego miasta jednej lub kilku dotychczasowych dzielnic. W każdym razie fakt ten, a nie wyludnianie się powodowane ruchem naturalnym lub (i) ruchem migracyjnym stanowi podstawowy czynnik statystycznego zmniejszania się liczby ludności. Jak istotny jest to element przemian demograficznych, wskazuje aneks 1. W niektórych przypadkach następuje wręcz rozpad miasta na kilka jednostek. W efekcie takiego rozpadu liczba ludności może spaść nawet o połowę (przypadek Wodzisławia Śląskiego w latach 90. XX w.). Jeśli chodzi o rozpad wieloośrodkowy, to może on nastąpić w ciągu jednego roku (przypadek Tychów), a może być też procesem kilku- bądź kilkunastoletnim (przypadek

Większość przypadków pozornej depopulacji wiąże się jednak z pojedynczymi odłączeniami terytorialnymi jednej z dzielnic (ryc. 19).

Rozpad administracyjny miasta może powodować wtórną formalną ruralizację przestrzeni dawnego miasta (np.: Łąka Wielka koło Pszczyny, Markłowice koło Wodzisławia Śląskiego, Bojszowy, Kobiór i Wyry koło Tychów, Jaworki koło Szczawnicy). Status administracyjny obszarów wyłączonych niemal zawsze uzależniony jest od tego, jaki charakter miała ta miejscowość w momencie włączenia jej w obręb granic miasta, z którego w rozważanym momencie się odłącza. W większości przypadków siły odśrodkowe powodują jednak odłączanie się miast. Najwięcej przypadków tego typu zanotowano w rejonie konurbacji katowickiej i aglomeracji rybnickiej (Krzysztofik, Szmytkie, 2011).

Ryc. 19. Przypadki „pozornej” depopulacji na obszarze Polski, której efektem było powstanie nowych miast (opracowanie własne)

Fig. 19. Cases of „the false depopulation” on the area of Poland, that an effect was new town emerging (by author)

Najbardziej interesującymi przypadkami dynamiki jednostek administracyjnych, których geneza wiąże się z depopulacją pozorną, są obecne miasto Imielin i sąsiednia gmina Chełm Śląski. Obie jednostki w 1975 r. zostały włączone do tzw. Wielkich Tychów. Jednak już dwa lata później (1977 r.) Tychy straciły obie dzielnice, które przyłączono do Mysłowic (Kantor-Pietraga, Runge, 1993). W granicach tego drugiego miasta obie miejscowości były do 1995 r., w którym to uzyskały formalną niezależność. Ten interesujący przykład pokazuje, że w zjawisku pozornej depopulacji obserwować można nawet pewną grę przestrzeni administracyjną oraz zamieszkującą ją — w tym wypadku ok. 10-tysięczną — populacją. Jej charakter generalnie należy uznać za pejoratywny.

W pozostałych województwach przypadki rozpadu terytorium administracyjnego miast i związanego z tym ubytku liczby ludności są sporadyczne. Pozorna depopulacja jest efektem przede wszystkim wcześniejszej słabo zakorzenionej integracji włączanych terenów z dotychczasowym obszarem miasta anektującego. Niektóre działania, jak włączenie na niespełna rok Nowych Skalmierzyc do Kalisza, były wręcz kuriozalne. Miasto anektowane przez cały czas bycia dzielnicą nie było jednostką równoważną wielkościami i funkcjonalnie. Niejednokrotnie obie miejscowości nie cechuje wyraźna spójność przestrzeni zainwestowanej, z uwagi na animozje lokalne, przeszłość historyczną, różny poziom rozwoju struktur społeczno-ekonomicznych czy przestrzennych. Modelowym przykładem zawierającym w sobie wszystkie wymienione kwestie była relacja Tychów i Bierunia. Z badań R. Krzysztofika i R. Szmytkiego (2011) wynika, że tylko w województwie śląskim łączna liczba ludności obszarów wyłączonych z miast dalej kontynuujących rozwój jako samodzielne miasto wyniosła w momencie ich secesji ok. 150 tys. (tabela 21). Z tej ogólnej wartości 2/3 przypada na ubytek odnotowany w miastach Tychy i Wodzisław Śląski.

Charakterystyczną cechą depopulacji pozornej jest towarzyszący jej wzrost gęstości zaludnienia, przy jednocześnie odnotowywanym bezwzględny ubytku ludności. Zjawisko to ma miejsce szczególnie wtedy, gdy podlegające secesji miejscowości mają stosunkowo dużą powierzchnię, a jednocześnie nie-dużą liczbę mieszkańców. Ujmując rzecz z innej strony — gęstość zaludnienia w mieście odłączającym się jest niższa niż w mieście, z którego dokonywana jest secesja. Dobry przykład stanowią tu Tarnowskie Góry i Miasteczko Śląskie. Po odłączeniu się w 1995 r. Miasteczka Śląskiego, gęstość zaludnienia w Tarnowskich Górach wzrosła z 491 os./km² do 802 os./km². Wzrost ten wynikał z faktu, że niespełna 8-tysięczne (1995 r.) Miasteczko Śląskie zajmuje obszar aż 68,3 km². W momencie secesji gęstość zaludnienia wynosiła tu tylko 111 os./km².

W przypadkach rozpadu miasta na większą liczbę jednostek administracyjnych (np. w Wodzisławiu Śląskim) część z nich miała większą gęstość zaludnienia niż miasto rdzeniowe, a część — mniejszą.

Procesy obserwowane głównie w regionie katowickim i rybnickim **120** w latach 80. i 90. XX w. nie były jednak pierwszymi na obszarze Pol-

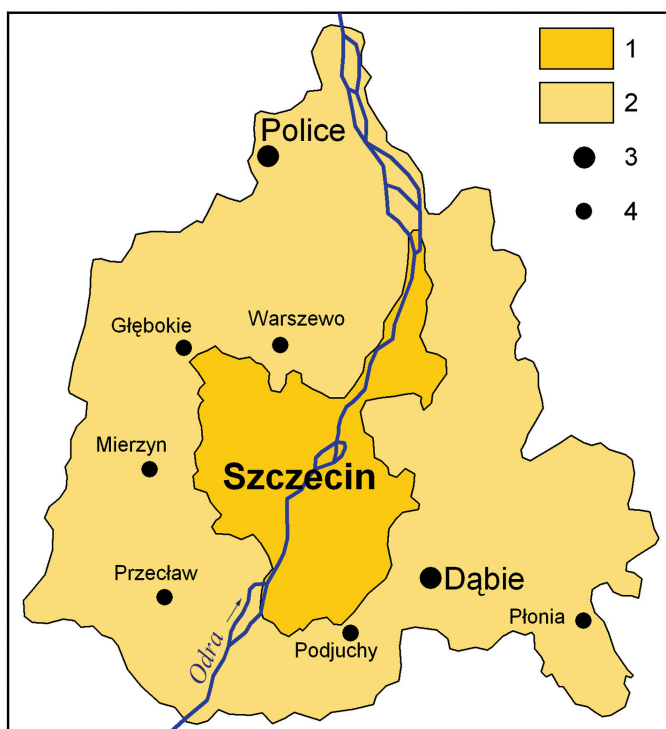
ski. Wspomnieć należy także o działaniach władz niemieckich w okresie II wojny światowej oraz późniejszym rozpadzie powstałych wówczas struktur. Najbardziej widoczne efekty tworzenia tzw. wielkich miast miały miejsce w Bielsku-Białej i Szczecinie. W 1939 r. połączono Bielsko i Białą, by w 1945 r. ponownie rozdzielić oba miasta na osobne jednostki. Podczas okupacji Biała była jedynie dzielnicą Bielska (*Bielitz-Ost*). Przez kilka lat połączone miejscowości formalnie stanowiły 50-tysięczny ośrodek, po czym po 1945 r. (do 1951 r.) funkcjonowały ponownie jako dwa miasta: Bielsko i Biała.

Tabela 21. Miasta województwa śląskiego powstałe w wyniku secesji w latach 1982—1998 (opracowanie własne na podstawie: Krzysztofik, Szmytkie, 2011, s. 168)

Table 21. Towns of the Silesian Province emerged as an effect of administrative secession, 1982—1998 (by author on the base of: Krzysztofik, Szmytkie, 2011, s. 168)

Miasta	Okres przynależności do innego miasta	Odzyskanie praw miejskich	Liczba ludności w roku odzyskania praw miejskich
Bieruń	1975—1991 Tychy	1991	21 200
Imielin	1975—1977 Tychy 1977—1994 Mysłowice	1994	7 495
Lędziny	1975—1991 Tychy	1991	16 200
Miasteczko Śląskie	1975—1994 Tarnowskie Góry	1995	7 571
Poręba	1975—1982 Zawiercie	1982	8 777
Pszów	1975—1994 Wodzisław Śląski	1994	14 934
Radlin	1975—1996 Wodzisław Śląski	1997	18 222
Radzionków	1975—1997 Bytom	1998	18 233
Rydułtowy	1975—1991 Wodzisław Śląski	1992	23 900
Sławków	1977—1984 Dąbrowa Górnicza	1984	7 500
Wojkowice	1977—1991 Będzin	1992	10 270

W okresie II wojny światowej powstało także tzw. Wielkie Miasto Szczecin (*Großstadt Stettin*). W jego obrębie znalazły się między innymi dwa XIII-wieczne miasta Dąbie i Police oraz kilkanaście innych miejscowości leżących wokół Szczecina (ryc. 20). Po II wojnie światowej Dąbie i Police odzyskały samodzielność, podobnie jak włączone miejscowości wiejskie. Umieszczenie wielkiego Szczecina w latach 1939—1946 spowodowało, że nieformalnie status miejski otrzymały także Podjuchy (do 1948 r.). Zarówno one, jak i duża część miejscowości, które wyłączono z miasta, w późniejszym okresie stały się ponownie jego dzielnicami (*Miasta polskie w Tysiącleciu*, T. 2, 1967, s. 411, 434).

Ryc. 20. „Wielkie Miasto Szczecin” w latach 1939—1945 (opracowanie własne na podstawie: Barran, 2005, s. 20)

1 — granice Szczecina w latach 1911—1939 i po 1945 r., 2 — granice „Wielkiego Miasta Szczecin” 1939—1945, 3 — miasta włączone do Szczecina w 1939 r., 4 — wsie włączone do Szczecina w 1939 r.

Fig. 20. „The Great City of Szczecin” in the period of 1939—1945 (by author on the base of: Barran, 2005, s. 20)

1 — city limits of Szczecin in period 1911—1939 and after 1945, 2 — city limits of “The Great City of Szczecin” in the period of 1939—1945, 3 — towns integrated with city of Szczecin in 1939, 4 — villages integrated with city of Szczecin in 1939

Analiza opisanych zjawisk tzw. pozornej depopulacji, zarówno w odniesieniu do współczesności, jak i przeszłości, potwierdza fakt, że rozwój ludnościowy i depopulacja mogą być w pewnych sytuacjach aspektami wykreowanymi administracyjnie, a nie realnymi zjawiskami demograficznymi, rozumianymi jako wzrost lub spadek liczby ludności na ściśle określonym terytorium w kolejnych analizowanych przedziałach czasowych.

5.2. Miasta wyludniające się rzeczywiście

Drugą grupą miast odnotowujących ubytek liczby ludności są miasta wyludniające się *sensu stricto*. Jak już wspomniano we wstępie niniejszego roz-

działu, w każdym przypadku miasta takie wykazują rzeczywisty ubytek liczby ludności. Spadek ten dotyczy tego samego terytorium w dwóch analizowanych latach badawczych. Charakterystyczną konsekwencją wyludniania się miast, w dosłownym tego słowa znaczeniu, jest między innymi spadek gęstości zaludnienia obliczony dla całego miasta.

Podstawową kwestią w rozważaniach o depopulacji miast jest określenie jej stopnia czy wielkości. Najczęściej ubytek ludności podawany jest w wartościach bezwzględnych lub wartościach procentowych. Ubytek procentowy jest bardziej uniwersalny i częściej stosowany. Podawanie skali depopulacji, opierając się na bezwzględnych wartościach liczbowych, ma głównie podkreślić istotność zjawiska przez:

- uwypuklenie konsekwencji procesów, które miały miejsce do tej pory,
- podkreślenie efektów depopulacji w najbliższej przyszłości, szczególnie zagrożeń wiążących się z dalszym trwaniem procesu.

Kwestią wymagającą całkowicie osobnego rozpatrzenia jest wielkość miast wyludniających się. Jak już zwrócono uwagę w innym miejscu (Kantor-Pietraga, Krzysztofik, Runge, 2012), w przypadku niektórych miast małych skala depopulacji o wielkości 1 tys. osób może nawet zagrozić ich rzeczywistej czy prawno-formalnej egzystencji. W przypadku miast średnich, a tym bardziej dużych ubytek ten ma bardzo ograniczony wpływ na rozwój miasta.

Opisany wcześniej przypadek w zasadzie dobrze ilustruje dwie kwestie: wielkości miast wyludniających się i stosowania wartości bezwzględnych jako określników natężenia depopulacji. Podobne ujęcia można odnaleźć w odniesieniu do miast dużych i bardzo dużych. Tu elementem wyróżniającym się nie jest zagrożenie bytu miasta, a raczej widowiskowe porównanie, mające uzmysłowić odbiorcy, że w danym okresie w tym konkretnym mieście ubyło tylu mieszkańców, ilu liczy inne znane, chociaż mieszczące się w skali hierarchicznej jedną lub dwie pozycje niżej. Na przykład w latach 1990—2010 Łódź straciła 106 tys. mieszkańców, tj. mniej więcej tylu mieszkańców, ilu w 2010 r. liczyła dolnośląska Legnica. Porównania tego typu częściej stosowane są w publikacjach popularnych i popularnonaukowych.

Ubytek ludności miast w wymiarze ilościowym powinien być rozważany w co najmniej kilkuletnich odstępach czasowych. Kwestia ta jest szczególnie ważna w badaniach obejmujących więcej niż jedno stulecie.

Ważnym elementem jest też ewentualne rozpoznanie uwarunkowań i mechanizmów depopulacji. W przypadku uwarunkowań systemowych oddziałujących długookresowo okresy 5-letnie wydają się co najmniej minimalne. Z praktycznego punktu widzenia przy długotrwałości zjawiska wskazane są jednak okresy analityczne trwające minimum 10 lat.

W przypadku uwarunkowań systemowych oddziałujących krótkookresowo oraz uwarunkowań incydentalnych, z uwagi na ich krótkotrwałość, teoretycznie istotna jest analiza każdego roku trwania procesu.

Przyjęte okresy analityczne są podstawą określenia wielkości zjawiska. Jednak definiując skalę depopulacji, należy też wziąć pod uwagę wspomniana-

ne wcześniej uwarunkowania. Na przykład w rozważaniach o depopulacji danego miasta wywołanej działaniami wojennymi ubytek w skali 5 lat na poziomie 5%, jakkolwiek wyraźny, nie jest duży. W przypadku wyludniania się miejscowości uzdrowskiej w latach 90. XX w. i w XXI w. jest już jednak znaczący.

Innym zagadnieniem jest ubytek procentowy ludności miast w danym okresie wyznaczony dla całego okresu spadkowego (metodą jednej podstawy — tabela 22) wobec wskazań liczonych na zasadzie: rok do roku lub okres do okresu (metodą łańcuchową — tabela 23). Uzyskane w ten sposób wyniki mogą pokazywać to samo zjawisko w dwóch różnych ujęciach. W pierwszym nacisk położony jest na porównanie rozwoju zjawiska w analizowanym zbiorze miast, w drugim — na wskazanie momentów nasilonego rozwoju zjawiska.

Dobór określić wielkości spadku liczby ludności także tutaj powinien uwzględniać indywidualne cechy rozwoju zjawiska w danym okresie oraz jego uwarunkowania przyczynowe.

Tabela 22. Dynamika ludności w miastach GZM liczona metodą jednej podstawy (opracowanie własne na podstawie: „Rocznik Demograficzny”, 2001; *Powierzchnia...*, 2010; Krzysztofik, Runge, Kantor-Pietraga, 2011, s. 77)

Table 22. Dynamics of population in the GZM towns (“one basis method”), (by author on the base of: „Rocznik Demograficzny”, 2001; *Powierzchnia...*, 2010; Krzysztofik, Runge, Kantor-Pietraga, 2011, s. 77)

Miasta	Wzrost bezwzględny (metoda jednej podstawy)					
	1960	1970	1980	1990	2000	2010
Katowice	100,0	112,8	131,4	135,7	126,0	114,1
Sosnowiec	100,0	110,1	186,9	197,0	183,1	166,5
Gliwice	100,0	114,5	131,5	142,6	139,4	130,6
Zabrze	100,0	103,2	102,7	107,4	103,7	98,3
Bytom	100,0	102,7	128,3	126,6	110,6	100,1
Ruda Śląska	100,0	108,6	120,8	129,8	117,1	108,9
Tychy	100,0	143,3	333,9	284,2	262,1	259,3
Dąbrowa Górnicza	100,0	111,2	254,8	246,7	234,8	230,1
Chorzów	100,0	103,6	102,4	83,9	82,2	77,1
Jaworzno	100,0	119,8	168,2	187,4	183,4	178,9
Mysłowice	100,0	111,2	198,5	233,3	196,5	186,3
Siemianowice Śląskie	100,0	108,5	123,6	129,9	122,6	113,3
Piekary Śląskie	100,0	113,0	192,7	212,7	202,8	181,7
Świętochłowice	100,0	100,7	102,3	105,4	102,3	94,3
Region GZM ogółem	100,0	109,7	142,5	148,7	135,3	126,1

Tabela 23. Dynamika ludności w miastach GZM liczona metodą łańcuchową (opracowanie własne na podstawie: „Rocznik Demograficzny”, 2001; *Powierzchnia...*, 2010; Krzysztofik, Runge, Kantor-Pietraga, 2011, s. 78)

Table 23. Dynamics of population in the GZM towns (“the chain method”), (by author on the base of: „Rocznik Demograficzny”, 2001; *Powierzchnia...*, 2010; Krzysztofik, Runge, Kantor-Pietraga, 2011, s. 78)

Miasta	Wzrost bezwzględny (metoda łańcuchowa)					
	1960	1970	1980	1990	2000	2010
Katowice	—	12,8	16,4	3,3	−7,2	−9,4
Sosnowiec	—	10,1	69,7	5,4	−7,0	−9,0
Gliwice	—	14,5	14,8	8,4	−2,3	−6,3
Zabrze	—	3,2	−0,5	4,6	−3,5	−5,2
Bytom	—	2,7	24,9	−1,2	−12,7	−9,5
Ruda Śląska	—	8,6	11,2	7,5	−9,8	−7,0
Tychy	—	43,3	133,0	15,1	−31,8	−1,1
Dąbrowa Górnicza	—	11,2	129,2	−3,2	−4,8	−2,0
Chorzów	—	3,6	−1,2	−12,1	−8,7	−6,2
Jaworzno	—	19,8	40,4	11,4	−2,2	−2,4
Mysłowice	—	11,2	78,5	17,5	−15,8	−5,2
Siemianowice Śląskie	—	8,5	23,5	5,2	−5,7	−7,6
Piekary Śląskie	—	13,0	76,6	6,5	−4,7	−10,4
Świętochłowice	—	0,7	1,5	3,1	−3,1	−7,8
Region GZM ogółem	—	9,7	29,9	4,3	−9,0	−6,8

Niezależnie od wieloaspektowych rozbieżności można przyjąć pewne wymierne przedziały, wskazujące na nasilenie zjawiska depopulacji. W niniejszej rozprawie dla przedziałów 10-letnich proponuje się przyjąć skalę depopulacji w zależności od procentowego ubytku ich liczby ludności (tabela 24). Liczbę miast odnotowujących ubytek demograficzny w latach 1950—2010 w Polsce wg skali depopulacji prezentuje tabela 25.

Tabela 24. Określenia wymiaru ilościowego depopulacji na podstawie procentowego ubytku liczby ludności (opracowanie własne)

Table 24. Names for quantitative dimension of depopulation on the base of percentage population decrease (by author)

Skala depopulacji w przedziale 10-letnim	Bardzo mała	Mała	Średnia	Duża	Bardzo duża
Przedział wartości procentowych	0,0—2,0	2,1—5,0	5,1—10,0	10,1—20,0	20,1 i więcej

Tabela 25. Liczba miast Polski odnotowujących ubytek demograficzny w latach 1950—2010 wg skali depopulacji (opracowanie własne na podstawie aneksu 2)

Table 25. Number of towns in Poland that noted population decrease in period 1950—2010 according to range of depopulation (by author on the base of Annex 2)

Skala depopulacji	Miasta notujące ubytek ludności w wyszczególnionych latach					
	1950—1960	1960—1970	1970—1980	1980—1990	1990—2000	2000—2010
Bardzo mała	13	16	34	19	100	111
Mała	4	20	32	16	65	216
Średnia	4	15	26	16	28	263
Duża	10	9	14	1	10	57
Bardzo duża	0	4	2	1	4	3
Razem	31	64	108	53	207	650

Tabela 25 ukazuje, że w ostatnim analizowanym 10-leciu (lata 2000—2010) odnotowano nasilenie zjawiska depopulacji. Skala depopulacji osiągnęła wartości średnie w 40% miast wykazujących ubytek liczby ludności.

6. Typy miast wyludniających się z punktu widzenia relacji ośrodek miejski — region

Przedstawione w poprzednim rozdziale typy miast wyludniających się wyróżniono z uwagi na ich potencjał demograficzny. W niniejszym rozdziale zaprezentowano typy miast depopulujących się wydzielone w kontekście ich roli i relacji wobec otoczenia geograficznego. Z tego też względu proponuje się następujące miasta:

- wyludniające się bezwzględnie,
- wyludniające się względnie.

Miasta wyludniające się można rozpatrywać w kilku aspektach. Jednym z nich jest ujęcie wartościujące. W celu doprecyzowania kwestii oceny zjawiska bez uwzględniania wartości liczbowych wprowadzono pojęcie wyludnienia bezwzględnego i względnego.

Zagadnienie względności odnosi się do skutków przestrzennych procesu wyludniania się. W tej kwestii należy nawiązać do pojęcia pola miejskiego, tzn. miasta i jego najbliższego otoczenia, które jest ściśle powiązane z nim funkcjonalnie, oraz koncepcji falowego rozwoju miast zaprezentowanej przez P. Korcellego (1969). Granice administracyjne miasta w tym przypadku mają charakter wyłącznie prawnorganizacyjny. Istotniejszy jest pulsacyjny rozwój miasta, którego efekty widoczne są w strukturach społeczno-ekonomicznych i przestrzennych miast zarówno w obrębie formalnego terytorium miejskiego, jak i w jego strefie podmiejskiej.

Precyzując, należy odpowiedzieć na pytanie, czy ogół procesów społeczno-ekonomicznych i przestrzennych spowodował, że miasto i jego najbliższe otoczenie przestało być atrakcyjne i przyciągać mieszkańców, czy może zmienił się jedynie układ ich lokalnej redystrybucji w relacji miasto — otoczenie. Jeżeli odpowiedź będzie nawiązywała do pierwszej części pytania, to należy mówić o depopulacji bezwzględnej.

Jeśli natomiast depopulacja miasta jest jedynie efektem przemieszczeń ludności w obrębie miasta i jego najbliższego otoczenia, to należy raczej mówić o depopulacji względnej. Z punktu widzenia kształtowania się lokalnego układu

osadniczego zjawisko to nie musi mieć negatywnego charakteru. Może być także oceniane pozytywnie. Szczególnie wtedy, gdy odnosi się do zaplanowanej suburbanizacji. Wydzźwięk generalnie negatywny ma z kolei swobodne „rozlewanie się miasta”, tzw. *urban sprawl*.

W przypadku depopulacji bezwzględnej zarówno miasto, jak i jego otoczenie tracą mieszkańców. Zjawisko to, jeśli trwa dłuższy czas, jest niekorzystne dla lokalnego systemu osadniczego. Depopulacja miasta i jego regionu świadczyć też może o silnej destabilizacji podstaw rozwojowych lokalnego podsystemu osadniczego. Ma on charakter wyraźnie regresywny, w dosłownym — negatywnym tego słowa znaczeniu. Należy jednak pamiętać, że przyczyny tego stanu mogą mieć bardzo różny charakter: polityczny, ekonomiczny czy społeczny.

W przypadku depopulacji względnej bardzo często terytorium miasta głównego wyludnia się tylko na określonej części doby. Suburbanizacja ma oczywiście wiele negatywnych konotacji, takich jak:

- nierównomierność i dualizm zagospodarowania przestrzennego;
- koszty: ekonomiczne, ekologiczne czy infrastrukturalne, związane z utrzymaniem tej samej populacji w dwóch różnych strefach zamieszkania;
- czasochłonność dojazdów i jej skutki ekonomiczne, społeczne i inne.

Jednak z punktu widzenia lokalnego układu osadniczego miasto wciąż jest przestrzenią użytkowaną przez tę samą, niejednokrotnie wzrastającą liczbę mieszkańców. Sytuacja, w której depopulacja w obrębie miasta głównego ma stosunkowo niski poziom, a zauważalny jest wyraźny przyrost liczby mieszkańców w gminach ościennych, mimo wspomnianych mankamentów, jest generalnie pozytywna. Region miejski w tym przypadku nie wyludnia się. Następuje jedynie redystrybucja mieszkańców. Odpowiedzią na suburbanizację jest prawie zawsze rozwój terytorialno-administracyjny miasta głównego albo powstawanie w jego sąsiedztwie tzw. nowych miast.

Szczególnie w pierwszym przypadku następująca po pewnym czasie aneksja terytorialna świadczy o prężności i rozwoju takiego miasta. Jest też częściowym lub komplementarnym efektem suburbanizacji. Etapowość rozwoju terytorialno-administracyjnego (fazy rozszerzania terytorium i fazy jego stabilizacji) większych miast jest zjawiskiem stałym i nienowym. W większych miastach współczesnej Polski znane było już pod koniec XVIII w., szerzej rozpowszechniło się w XIX i połowie XX w. (*Miasta polskie w Tysiącleciu*, T. 1—2, 1965, 1967; Nietyksza, 1985, 1986a, 1986b).

Zjawiskiem szczególnie niekorzystnym jest depopulacja bezwzględna. Następuje tu wyraźny ubytek ludności zarówno w mieście głównym, jak i jego otoczeniu, mimo zauważalnych tendencji rozwoju suburbanizacji. Bilans netto w dynamice zaludnienia dla danego okresu jest ujemny w trzech składowych: mieście głównym, otoczeniu miasta oraz w całym regionie miejskim.

Reasumując, depopulacja względna jest zjawiskiem przejściowym, w ramach którego próbuje się zdefiniować ten moment rozwoju przestrzenno-administracyjnego miasta, w którym zmiany przestrzenno-demograficzne nie nadążają za prawno-administracyjnymi, wyznaczającymi nowe granice dużego miasta.

Oznacza to, że miasto w takim przypadku warunkuje rozwój demograficzny poza swoimi granicami administracyjnymi, jednocześnie doświadczając stagnacji lub ubytku demograficznego w obrębie terytorium wyznaczonego prawnie. Depopulacja względna trwa do momentu inkorporacji terytorialnej obszaru podmiejskiego. Założyć jednak należy, że liczba mieszkańców przyłączonych terenów jest większa od wartości ubytku demograficznego w okresie, którego dotyczy analizowany etap.

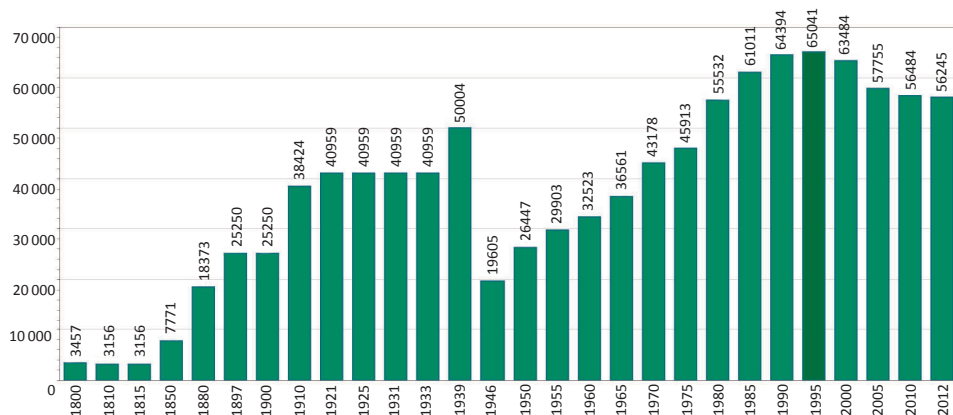
Depopulacja względna jest także lub może być utożsamiana z modelem cyklicznego rozwoju miasta i jego strefy podmiejskiej P. Korcellego. W tym przypadku falę malejącą należy identyfikować z depopulującym się miastem, a falę wzrastającą — z odnotowującą przyrost ludności strefą podmiejską.

Depopulacja bezwzględna jest zjawiskiem niekorzystnym, prowadzącym do wyludnienia miasta i jego bezpośredniego zaplecza. Wskazuje na fakt rzeczywistego odpływu mieszkańców z danego ośrodka i jego najbliższej okolicy, a nie tylko ich przestrzennej redystrybucji w granicach pola oddziaływania miasta.

6.1. Miasta wyludniające się bezwzględnie

Przykładem miasta wyludniającego się bezwzględnie jest Racibórz w województwie śląskim. Depopulacja tego miasta miała w XX i XXI w. charakter etapowy, tzn. w dwóch okresach: 1900—1939 i 1946—1995, w Raciborzu odnotowany został wzrost ludności, a w dwóch kolejnych: 1939—1945 i po 1995 r. — spadek liczby ludności (ryc. 21).

Symbolicznym punktem rozważań nad problemem spadku liczby ludności w tym mieście jest status ośrodka 50-tysięcznego. Po raz pierwszy Racibórz stał się nim w latach 30. XX w., po raz drugi zaś — w II połowie lat 70. XX w.

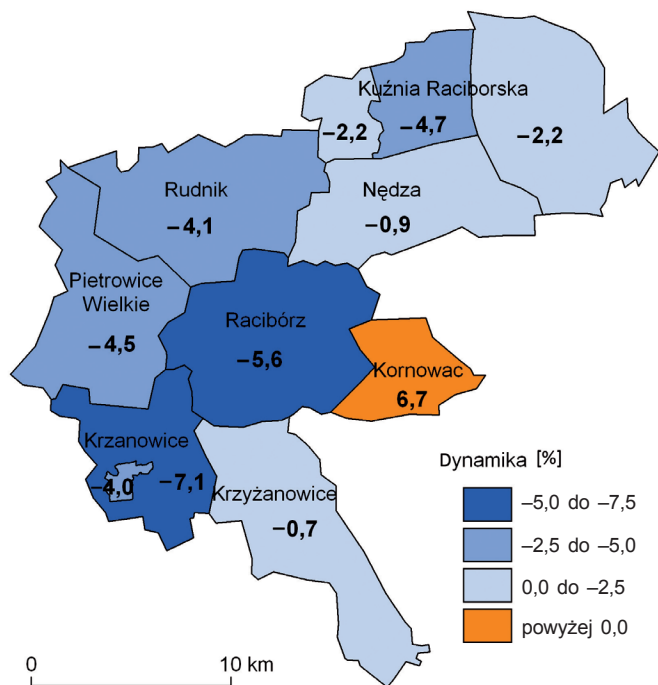
Ryc. 21. Liczba ludności miasta Racibórz w latach 1800—2012 (opracowanie własne)

Fig. 21. Number of population in Racibórz, 1800—2012 (by author)

w powiększonych granicach. Od lat 90. XX w. status ten ponownie jest zagrożony. W 2010 r. miasto liczyło 56,5 tys. mieszkańców, a ich liczba nadal spada.

Pod względem depopulacji w skali Polski Racibórz jest miastem nietypowym. Współwystępują tu bowiem powszechne w kraju czynniki związane z wyludnianiem miast, takie jak: restrukturyzacja przemysłu, suburbanizacja i spadek dzietności kobiet. Wskazanym determinantom regresu demograficznego towarzyszą jednak czynniki o charakterze regionalnym i lokalnym:

- wieloletnie migracje zagraniczne do Niemiec ludności dwunarodowościowej oraz Ślązaków;
- trauma popowodziowa (1997 r.) w psychice społecznej mieszkańców miasta;
- bliskość obszaru metropolitalnego Katowic, aglomeracji rybnickiej oraz aglomeracji opolskiej, stanowiących pewną konkurencję w decyzjach lokalizacji życiowych młodych ludzi;
- peryferyjne położenie na granicy obszarów rolniczych i uprzemysłowionych.

Ryc. 22. Dynamika zaludnienia gmin powiatu raciborskiego w latach 2001—2011 (opracowanie własne)

Fig. 22. Dynamics of population in Racibórz county gminas, 2001—2011 (by author)

Ogół tych czynników, których istotność w większości należy odnieść także do sąsiednich gmin wiejskich, powoduje, że wyludnia się cały region miejski Raciborza (powiat raciborski). W okresie 2001—2011 w powiecie raciborskim zanotowano ogółem 4% ubytek ludności. Spośród dziewięciu jednostek administracyjnych powiatu nieznaczny wzrost warunkowany głównie suburbanizacją zanotowała jedynie gmina Kornowac (por. ryc. 22, tabela 26).

Należy jednak wziąć pod uwagę, że gmina Kornowac jest zlokalizowana w sąsiedztwie dużego miasta Rybnik oraz zgrupowania miast tworzących niegdyś 100-tysięczny Wodzisław Śląski (Wodzisław Śląski, Pszów, Radlin, Rydułtowy). Wpływ na wzrost ludności w tej gminie miała więc także bliskość tych miast. Pozostałe gminy w latach 2001—2011 zanotowały ubytek ludności, przy czym dwie: Krzanowice i sam Racibórz, straciły więcej niż 5% populacji (tabela 26).

Tabela 26. Dynamika ludności w Raciborzu i gminach powiatu raciborskiego w latach 2001—2011 (opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych, GUS)

Table 26. Dynamics of population in Racibórz and Racibórz county gminas, 2001—2011 (by author on the base of: Bank Danych Lokalnych, GUS)

Wyszczególnienie	Liczba ludności		Dynamika zaludnienia [%]	
	2001	2011	2001—2011	ubytek/przyrost
Racibórz	59 612	56 245	94,4	–5,6
Powiat raciborski	114 628	110 085	96,0	–4,0
Kornowac	4 656	4 970	106,7	6,7
Krzanowice (obszar miejski)	2 328	2 235	96,0	–4,0
Krzanowice (obszar wiejski)	3 962	3 679	92,9	–7,1
Krzyżanowice	11 528	11 450	99,3	–0,7
Kuźnia Raciborska (obszar miejski)	5 835	5 560	95,3	–4,7
Kuźnia Raciborska (obszar wiejski)	6 666	6 519	97,8	–2,2
Nędza	7 354	7 291	99,1	–0,9
Pietrowice Wielkie	7 300	6 971	95,5	–4,5
Rudnik	5 387	5 165	95,9	–4,1

Wskaźnikiem depopulacji powiatu raciborskiego, w tym także miasta Racibórz, jest między innymi wartość salda migracji. Z wyjątkiem wspomnianej gminy Kornowac, wszędzie było ono ujemne. Z badań A. Runge (2010) dotyczących przemian demograficznych województwa śląskiego wynika, że większość gmin regionu raciborskiego cechuje typ G i H. W typie G zachodzi ubytek rzeczywisty na skutek odpływu migracyjnego pogłębianego ubytkiem naturalnym, w typie H z kolei — ubytek rzeczywisty na skutek odpływu migracyjnego przewyższającego przyrost naturalny. W tej kategorii znalazł się także Racibórz. Natomiast wzrost liczby ludności występujący w gminie Kornowac (typ D) został uwarunkowany przyrostem rzeczywistym na skutek napływu migracyjnego pokrywającego straty z ubytku naturalnego (zjawisko suburbanizacji).

Reasumując, można zauważyć, że miasto Racibórz jest klasycznym ośrodkiem cechującym się depopulacją bezwzględną, co wynika zarówno z ubytku mieszkańców w mieście i jego otoczeniu, jak i z niekorzystnej specyfiki zjawisk demograficznych opisanych metodą Webba w niemal wszystkich jednostkach administracyjnych analizowanego regionu miejskiego, w tym także w głównym mieście regionu — Raciborzu.

6.2. Miasta wyludniające się względnie

Przykładem miasta wyludniającego się w sposób względny jest Toruń wraz z otoczeniem miejskim (powiat toruński). W latach 2001—2011 liczba ludności Torunia spadła z 211,3 tys. do 204,9 tys. i nadal utrzymuje się trend depopulacyjny. Jednocześnie liczba ludności powiatu toruńskiego w analogicznym okresie wzrosła z 82,5 tys. do 98,7 tys. mieszkańców, tj. o 19,7% (tabela 27). Podstawową przyczyną rozwoju demograficznego Torunia i jego otoczenia był dość zrównoważony rozwój funkcji usługowych i produkcyjnych w mieście oraz jego regionie. Nie bez znaczenia jest też stosunkowo wysoka ranga Torunia w hierarchii centralności instytucji i dóbr w systemie ogólnokrajowym. Istotną determinantą rozwoju są również funkcje i powiązania metropolitalne niższego rzędu Torunia.

Tabela 27. Dynamika ludności w Toruniu i gminach powiatu toruńskiego w latach 2001—2011 (opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych, GUS)

Table 27. Population dynamics in city of Toruń and Toruń county gminas, 2001—2011 (by author on the base of Bank Danych Lokalnych, GUS)

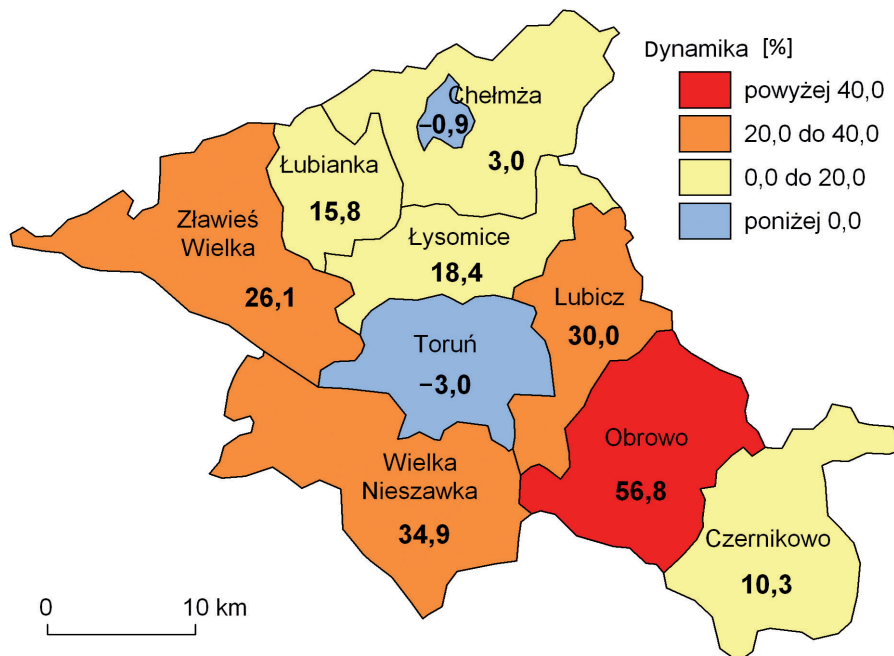
Wyszczególnienie	Liczba ludności		Dynamika zaludnienia [%]	
	2001	2011	2001—2011	ubytek/przyrost
Toruń	211 269	204 921	97,0	–3,0
Powiat toruński	82 469	98 698	119,7	19,7
Chełmża (obszar miejski)	15 322	15 189	99,1	–0,9
Chełmża (obszar wiejski)	9 394	9 674	103,0	3,0
Czernikowo	8 061	8 894	110,3	10,3
Lubicz	14 348	18 656	130,0	30,0
Lubianka	5 515	6 385	115,8	15,8
Łysomice	7 792	9 223	118,4	18,4
Obrowo	8 418	13 197	156,8	56,8
Wielka Nieszawka	3 500	4 722	134,9	34,9
Zławieś Wielka	10 119	12 758	126,1	26,1

Niezależnie od dość dobrych uwarunkowań ekonomicznych i przestrzennych rozwoju miasta pojawiły się powszechne elementy warunkujące depopulację większych miast polskich, jak zmiana modelu rodziny czy dążność do osiedlenia się w strefie podmiejskiej. Należy podkreślić, że ten ostatni proces zbadano dla obszaru współczesnego powiatu toruńskiego już na przełomie lat 70. i 80. XX w. (Czetwertyński-Sytnik, 1981).

Starzenie się ludności Torunia, mniejsza liczba dzieci w rodzinach czy odpływ ludności na tereny podmiejskie nie zostały w badanym okresie zrównoważone napływem migracyjnym.

Stało się to głównym powodem przestrzennej redystrybucji ludności w obrębie regionu miejskiego Torunia, co odzwierciedla jego dualizm rozwoju demograficznego:

- depopulacja samego Torunia,
- wzrost demograficzny gmin zlokalizowanych wokół granic miasta (ryc. 23).

Ryc. 23. Dynamika zaludnienia gmin powiatu toruńskiego w latach 2001—2011 (opracowanie własne)

Fig. 23. Dynamics of population in gminas of the Toruń county, 2001—2011 (by author)

Elementy systemu miejskiego, takie jak: fizjonomia nowego osadnictwa, procesy i struktury demograficzne, funkcje ekonomiczne i pozaekonomiczne czy układy powiązań miasta Torunia z otoczeniem, dość wyraźnie wskazują, że niemal wszystkie miejscowości podtoruńskie są w rzeczywistości nieformalnym „przedłużeniem” miasta poza jego granice administracyjne. Zjawiska te najbardziej czytelnie są we wsiach: Lubicz, Mała Nieszawka, Grębocin, Przysiek, Złоторia czy Łysomice.

Jakkolwiek w ciągu ostatnich 20 lat nie zaszły żadne istotne zmiany terytorialne Torunia, należy założyć, że będą one miały miejsce w najbliższej przyszłości. W coraz większym stopniu bowiem odpływ ludności, szczególnie lepiej sytuowanych ekonomicznie mieszkańców, powoduje potencjalny spadek w przychodach budżetu Torunia. Zjawisko to jest zresztą typowe dla wszystkich miast, wokół których rozprzestrzeniają się strefy suburbanizacji. W coraz większym stopniu widać konflikt między „połowicznym” korzystaniem z przestrzeni miasta a jednoczesnym brakiem finansowania jego podstaw rozwojowych, szczególnie tych o charakterze fiskalnym i komunalnym.

7. Depopulacja a kurczenie się miasta

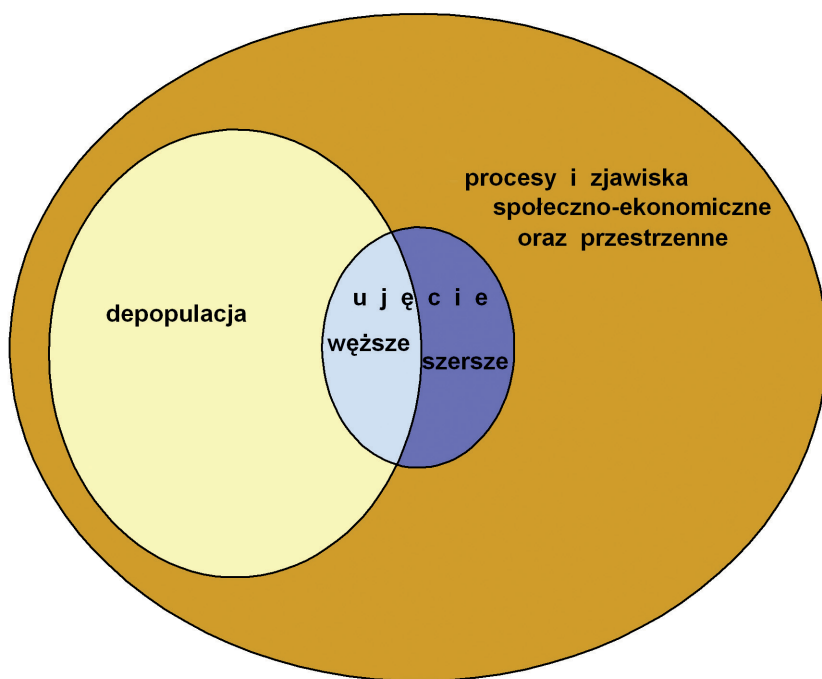
Pojęcie „miasta kurczące się” po raz pierwszy pojawiło się w niemieckich opracowaniach naukowych pod koniec lat 80. XX w. (Häußermann, Siebel, 1988) jako naukowa próba wyjaśnienia zjawisk, mających miejsce w wielu dużych i średnich ośrodkach miejskich we wschodniej części byłej Niemieckiej Republiki Demokratycznej. Termin ten w literaturze światowej upowszechnił się już w 2000 r., stając się współcześnie kanonem rozumienia pewnej grupy miast, cechującej się ubytkiem demograficznym (Bontje, 2004; Oswalt, Rieniets, 2006; *Shrinking Cities...*, 2006a, 2006b; Pallagst, 2008; Bontje, Musterd, 2012; Fol, 2012; Martinez-Fernandez i in., 2012b, 2012c). Należy podkreślić, że pojęcie kurczenia się miast z uwagi na nowe przymioty wyjaśniające stało się alternatywną dla takich anglojęzycznych określeń, jak: *urban decay*, *urban decline* czy *population loss* (Lowenthal, Comitas, 1962; Clark, 1969; Keyfitz, Flieger, 1972; Berg i in., 1982; Reed, 1986; Logan, Molotch, 1987; Beauregard, 2001, 2008; Booza, Metzger, 2001; Skifter, 2003; Brennan, Hackler, Hoene, 2005; Buzar i in., 2007; Rieniets, 2009; Audirac i in., 2012; Galjaard, van Wissen, van Dam, 2012; Bernt i in., 2013). Rozszerzony, w nawiązaniu do przedstawionego powyżej, przegląd badań wskazuje, że obserwowane zjawiska w kurczących się miastach wschodnich Niemiec to: bezwzględna depopulacja demograficzna miast, regres gospodarczy, znacząca skala migracji z landów wschodnich do zachodnich, wyburzenia zabudowy mieszkaniowej z lat 70. i 80. XX w., wyraźny przyrost pustostanów w zabudowie śródmiejskiej, likwidacja obiektów infrastruktury społecznej i komunalnej, likwidacja infrastruktury technicznej i transportowej, wzrost bezrobocia czy rosnące problemy z wykluczeniem społecznym.

Czynnikiem, który zdynamizował ogół wspomnianych zjawisk, było zjednoczenie Niemiec oraz charakterystyczna ogólnopaństwowa konwergencja ekonomiczno-społeczna i przestrzenno-infrastrukturalna. Jednak jak się uważa prawdziwe przyczyny kurczenia się miast we wschodnich landach były tożsame z tymi, które wkrótce zaczęto obserwować w całej Europie, szczególnie w Europie Środkowo-Wschodniej. Ich kluczowym elementem była próba dopasowania istniejącej (regresywnej) bazy ekonomicznej miast do ich potencjału demograficznego.

Przypadek wschodnich Niemiec był o tyle szczególny, że nagłe połączenie obu państw niemieckich, przy jednoczesnej bardzo dużej różnicy potencjałów gospodarczych, nadało temu zjawisku gwałtownej dynamiki.

Wskazane fakty będące konsekwencją lub (i) następstwem kurczenia się miast niemieckich w większości wyczerpują składowe definicji omawianego zjawiska. Podkreślić należy jednak, że nie ma jednej definicji kurczenia się miast w Europie. Jak podaje A. Radzimski (2009, s. 25), „termin »miasto kurczące się« jest jak na naukowe standardy bardzo świeży i nie ma jednej powszechnie obowiązującej definicji. Jednak sam proces kurczenia się miast zachodził w różnych miejscach świata od zarania dziejów. Jedne miasta zanikały, w ich miejsce rozwijały się inne. We współczesnych czasach liczba miast kurczących się bardzo wzrosła, zmieniły się też uwarunkowania tego procesu. Kurczenie się miast uwarunkowane demograficznie stało się zjawiskiem bardzo powszechnym”.

Po pierwsze, kurczenie się miasta pojawia się jako synonimiczne określenie depopulacji statystycznej. W zasadzie tak jest też odbierane przez opinię publiczną. Po 2010 r. określenie „kurczenie się miasta” weszło również jako kanon do słownictwa dziennikarskiego¹. Zakres rozumienia terminu „kurczenie się miast” w niniejszym opracowaniu obrazuje ryc. 24.

Ryc. 24. Społeczno-ekonomiczne tło kurczenia się miast (opracowanie własne)

Fig. 24. A social-economic background of the urban shrinkage (by author)

¹ Tak wynika ze współautorskich badań prowadzonych w latach 2010—2012 w ramach projektu *Shrink Smart. Governance of Shrinkage within an European Context* (Krzysztofik, Runge, Kantor-Pietraga, 2009—2012).

Dotychczasowe publikacje oraz wypracowany w ramach projektu *Shrink Smart. Governance of Shrinkage within an European Context* (Krzysztofik, Runge, Kantor-Pietraga, 2009—2012) zakres pojęciowy kurczenia się miast definiuje to zjawisko w następujący sposób: Pod pojęciem kurczenia się miast należy rozumieć wieloaspektowy zespół czynników i konsekwencji, które bezpośrednio wpływają lub są efektem zanotowanego w danym mieście ubytku ludności.

W podobny sposób kurczenie się miast definiuje K. Kowala-Stamm (2006, s. 539). Autorka ta za kurczące się miasta uznaje „ośrodki miejskie cechujące się znacznym spadkiem liczby ludności oraz redukcją bazy ekonomicznej, przy równoczesnym wzroście pustostanów i nieużytków oraz nasilaniu się innych tendencji, które prowadzą do pogorszenia warunków życia w mieście. Spadek atrakcyjności miast centralnych jako miejsc zamieszkania i pracy jest przejawem nowej strukturyzacji regionów miejskich pod wpływem modernizacji systemów gospodarczych”.

Natomiast T. Rieniets (2009) uważa, że kurczenie się miast to ubytek ludności na określonym terytorium miejskim, spowodowany czynnikami zewnętrznymi (wojna, epidemia, katastrofy naturalne) albo czynnikami społeczno-demograficznymi (deficyt urodzeń, migracje zarobkowe, spadek oczekiwanej długości trwania życia).

Ogólnie kurczenie się miast uznawane jest za zjawisko negatywne. Niemniej jednak niektóre zjawiska związane z omawianym procesem mogą mieć częściowo charakter pozytywny. Przykładem może być tu malejąca stopa bezrobocia w kurczącym się mieście przemysłowym, co wiąże się ze stałymi migracjami części ludności w wieku produkcyjnym do innych miast (lub regionów).

Część opisanych zjawisk pojawiła się na terytorium Polski już w latach 80. XX w. Przyrost liczby miast kurczących się oraz pogłębianie się zjawisk opisujących sam proces kurczenia się miały miejsce przez całe lata 90. ubiegłego wieku oraz w 2000 r. Zarówno prognozy demograficzne GUS szacujące zmiany zaludnienia do 2035 r., jak i prowadzone badania współautorskie (Krzysztofik, Runge, Kantor-Pietraga, 2011, 2012a, 2012b) wskazują, że w przypadku wielu miast Polski proces kurczenia się będzie stałym elementem towarzyszącym ich rozwojowi w ciągu najbliższych dekad.

W nawiązaniu do specyfiki kurczenia się miast niemieckich czy brytyjskich należy stwierdzić, że współcześnie w Polsce proces ten, poza nielicznymi wyjątkami, nie obejmuje działań związanych z wyburzeniami zabudowy mieszkalnej. Znane przypadki wyburzeń zabudowy mieszkaniowej powodowane są w głównej mierze złą kondycją techniczną budynków lub lokalnie (Górny Śląsk) szkodami górniczymi. W przypadku miast wschodniemieckich czy brytyjskich podstawową determinantą wyburzeń jest natomiast wyludnienie budynków lub osiedli mieszkaniowych. Znaczco mniejsza jest także w Polsce skala pustostanów. Pod tym względem najmniej korzystna sytuacja występuje w Bytomiu, głównie zaś w jego dzielnicy śródmiejskiej. W prowadzonych

w 2011 r. badaniach odnotowano ponad 2 tys. mieszkań będących pustostanami (Kantor-Pietraga, Machowski, red. 2012).

W niniejszym rozdziale wskazane zostaną przykłady czterech różnych wielkościowo typów miast kurczących się. Zaproponowana typologia obejmuje kurczące się:

- bardzo duże miasto metropolitalne Łódź;
- duże miasto, umiejscowione w konurbacji górnośląskiej, Sosnowiec;
- średnie miasto Ostrowiec Świętokrzyski;
- małe miasta na wybranych przykładach.

Scharakteryzowano w nim także miasta zdegradowane, miasta funkcjonalnie „już niepotrzebne” oraz miasta „zanikłe”.

Zakres pojęciowy określenia miast funkcjonalnie „już niepotrzebnych” jest podobny do zakresu terminu „miasta kurczące się”. Stanowi typ osadniczo-demograficzny umocowany definicyjnie pomiędzy miastem kurczącym się a miastem zdegradowanym. Problemy miast funkcjonalnie „już niepotrzebnych” omawiają opracowania poświęcone kurczeniu się miast oraz ich prawno-administracyjnej degradacji.

Przyjęto, że omówione przypadki z uwagi na swoje zróżnicowanie tworzą w miarę pełny zarys najważniejszych zagadnień związanych z problemem kurczenia się miast.

W uzupełnieniu należy stwierdzić, że pejoratywność zagadnienia kurczenia się miasta przejawia się w dwóch różnych ujęciach:

- jako zjawisko niekorzystne (jego uwarunkowania, przebieg i konsekwencje);
- jako zjawisko negatywne w niektórych aspektach związanych z tym procesem (głównie uwarunkowania).

Ujęcie drugie odwołuje się do niepublikowanych opinii przedstawicieli różnych środowisk, które zebrano w ramach projektu *Shrink Smart. Governance of Shrinkage within an European Context* (Krzysztofik, Runge, Kantor-Pietraga, 2009—2012). Według tych opinii, kurczenie się miast jest procesem naturalnym i nie można go określać wyłącznie lub w ogóle jako zjawisko negatywne, gdyż takie mogą być tylko niektóre jego składowe.

7.1. Miasta kurczące się według wielkości ośrodka miejskiego

Kurczące się bardzo duże miasto metropolitalne

Łódź ma status miasta metropolitalnego od co najmniej połowy XX w. Podkreśla się jednak, że metropolitalność Łodzi jest na niższym poziomie hierarchicznym niż metropolitalność innych podobnych pod względem zaludnienia ośrodków miejskich, takich jak: Kraków, Wrocław, Poznań czy Trój-

Polski. Obecnie jest nim Kraków. Nadal jednak jest jednym z większych miast środkowoeuropejskich, które w 2012 r. liczyło 728,9 tys. mieszkańców (tabela 28).

Tabela 28. Liczba ludności Łodzi w latach 1810—2012 oraz w prognozie demograficznej do 2035 r. (opracowanie własne na podstawie aneksu 2 oraz Banku Danych Lokalnych, GUS)

Table 28. Number of population in city of Łódź in the period of 1810—2012 and also in population projection 2015—2035 (by author on the base of Annex 2 and The Bank of Local Data, National Statistics Office)

Lata	Liczba ludności	Lata	Liczba ludności
1810/1815	514	1975	798 263
1850	24 655	1980	835 658
1880	112 000	1985	847 864
1897/1900	314 020	1990	848 258
1910	423 727	1995	823 215
1921/1925	451 974	2000	793 217
1931/1933	605 467	2005	767 628
1939	672 000	2010	742 387
1946	496 929	2012	728 892
1950	620 183	2015	700 745
1955	674 172	2020	671 151
1960	709 698	2025	641 577
1965	744 086	2030	610 171
1970	762 699	2035	577 831

Kwestią podstawową współczesnego rozwoju demograficznego Łodzi jest największy spośród wszystkich miast Polski ubytek liczby ludności, liczony w wartościach bezwzględnych. W latach 1990—2012 ubytek ten wyniósł 119,4 tys. mieszkańców. Depopulacja Łodzi jest poligenetyczna. Zwraca się uwagę na rolę procesu suburbanizacji oraz kryzysu ekonomicznego. Niemniej podstawową determinantą ubytku demograficznego miasta jest grupa niekorzystnych zjawisk społecznych i demograficznych wyrażających się takimi zmiennymi, jak: współczynnik starzenia się populacji miasta, wskaźnik feminizacji czy wysoki wskaźnik odpływu migracyjnego i mały napływu migracyjnego. Część z tych zjawisk zaznaczyła się już w latach 70., a szczególnie 80. XX w., co odróżniało to miasto od wielu innych dużych ośrodków przemysłowych Polski, które wykazywały wzrost liczby ludności jeszcze do początków lat 90. XX w. (Liszewski, red., 2009; Michalski, Nowakowska, 2002).

Model kurczenia się Łodzi jest przypadkiem w dużym stopniu nawiązującym do trajektorii tego procesu w wielkich, liczących ponad 500 tys. mieszkańców miastach europejskich (jak Lipsk czy Liverpool). W odniesieniu do większości poprzemysłowych dużych i średnich kurczących się miast Polski zjawisko depopulacji tego miasta cechuje odmienność, związana z okresem jej

zaistnienia (przed 1990 r.) oraz uwarunkowaniami. O ile w większości polskich miast rolę dominującą w genetycznej fazie procesu kurczenia się miały czynniki ekonomiczne, o tyle w Łodzi były to także czynniki społeczno-ekonomiczne. Uwarunkowania ekonomiczne miały charakter równorzędny. Ich skala sprawiła, że od lat 90. XX w. odnotowywany jest tu ubytek liczby ludności (Michalski, Nowakowska, 2002; Obraniak, 2007; Dzieciuchowicz, 2009; Liszewski, red., 2009; Jakóbczyk-Gryszkiewicz, 2010).

Problemy restrukturyzacji, a w znacznej części likwidacji monofunkcyjnego układu gospodarki opartej na przemyśle włókienniczym i odzieżowym są drugim aspektem wymagającym wyjaśnienia. Rozwój Łodzi od XIX w. opierał się właśnie na tej branży przemysłu. Oprócz angielskiego Manchester, Łódź była drugim największym wyspecjalizowanym ośrodkiem przemysłu włókienniczego i odzieżowego w XIX- i XX-wiecznej Europie (*A comparative study of Łódź and Manchester*, 1997). Rola wymienionych przemysłów oraz uzupełniająco przemysłu chemicznego miała charakter kluczowy. Stanowiła podstawę bazy ekonomicznej miasta. Restrukturyzacja tego układu, w efekcie której zamknięto przeważającą część dużych zakładów przemysłu, spowodowała gwałtowne zachwianie podstaw rozwojowych miasta.

Liczba pracujących w latach 1988—1997 zmalała z 311 tys. do ok. 250 tys. Jednak szczególnie dramatyczna sytuacja miała miejsce w przemyśle, gdzie w analogicznym okresie ubyło łącznie 87 tys. miejsc pracy. W najtrudniejszym, z punktu widzenia rynku pracy, 1993 r. stopa bezrobocia wzrosła do 19%, a bez pracy było 86,3 tys. mieszkańców Łodzi (Liszewski, red., 2009, s. 401).

Punktem zwrotnym w postępie jednostajnego regresu ekonomicznego Łodzi było uaktywnienie się szerokiego rynku endogenicznego, związanego z dużym zaludnieniem miasta i jego aglomeracji, a także powstanie Łódzkiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej (ŁSSE). Powstanie ŁSSE zmieniło także charakter specjalizacji przemysłowej, która odąd opierała się na przemyśle elektrotechnicznym, ze szczególną rolą zakładów produkujących sprzęt AGD i elektroniczny (Bosch-Siemens Group, Dell, Indesit, ABB). Pojawienie się nowoczesnego przemysłu elektrotechnicznego zmieniło wyraźnie wizerunek gospodarczy Łodzi, w skali liczby zatrudnionych nie mogło jednak wypełnić luki po kurczącym się przemyśle włókienniczo-odzieżowym, który w 2005 r. zatrudniał w mieście ok. 30 tys. osób (Jakóbczyk-Gryszkiewicz, Marcińczak, 2009; Liszewski, red., 2009; Jakóbczyk-Gryszkiewicz, 2010).

Kolejnym problemem, niewątpliwie istotniejszym niż zmiana struktury przemysłu, była i jest bliskość Warszawy oraz naturalnie rodząca się w tej sytuacji konkurencja obu ośrodków metropolitalnych o zaplecze centralnej Polski.

W tym bipolarnym układzie rola Warszawy — nie tylko jako stolicy kraju — jest z oczywistych względów priorytetowa wobec Łodzi (Kuciński, 2003). Problem tkwi nie tylko w tym, że oba miasta rywalizują o dostępność do potencjału tych samych regionów. Sprawą istotniejszą jest lepiej rozwinięty rynek

pracy w Warszawie, generujący nie tylko migracje stałe do tego miasta, ale także codzienne migracje wahadłowe. Szczególnie niepokojący jest drenaż osób dobrze wykształconych i mających wysokie kwalifikacje zawodowe. Zjawisko selektywnej penetracji rynku pracy Łodzi prowadzi ostatecznie do niekorzystnego zjawiska dualnego rozwoju zespołu Warszawa — Łódź.

Innym problemem, znanym z wcześniej omówionych miast pogórnich, jest także percepcja Łodzi zarówno przez mieszkańców, jak i przyjezdnych, generalnie raczej niekorzystna (Szkurlat, 2000, 2004), chociaż na mniejszą skalę niż w przypadku Bytomia czy Wałbrzycha. Do innych bezpośrednich czynników zaliczyć należy odpływ migracyjny oraz zjawisko suburbanizacji (Jakóbczyk-Gryszkiewicz, 2011).

Kurczące się duże miasto

Sosnowiec jest jednym z klasycznych przykładów dużego kurczącego się miasta. Proces ten zaczął się tu już w połowie lat 80. XX w., a związany był początkowo z ograniczeniem napływu migracyjnego do miasta, wkrótce potem zaś z cyklem nakładających się na siebie zjawisk zainicjowanych pierwotnie upadkiem miejscowej bazy ekonomicznej. W latach 1985—2011 liczba ludności Sosnowca zmniejszyła się o 40 tys. i w 2011 r. wynosiła 216,4 tys. mieszkańców. Z prognozy GUS wynika, że do 2035 r. zmniejszy się o kolejne 55 tys. i wyniesie 160,8 tys. mieszkańców.

Podstawową determinantą, która warunkowała ubytek ludności, był wieloaspektowy kryzys gospodarczo-społeczny i przestrzenny, jaki objął miasto już na początku lat 90. XX w. (Szajnowska-Wysocka, 2005; Kantor-Pietraga, Szajnowska-Wysocka, 2007; Szajnowska-Wysocka, Kulesza, 2007). Do końca tej dekady zamknięto lub zrestrukturyzowano niemal cały dotychczasowy sektor przemysłu tradycyjnego (górnictwo, hutnictwo, przemysł metalowy, maszynowy i elektrotechniczny oraz włókienniczo-odzieżowy). Likwidacji uległo tu ponad 80% dotychczasowych miejsc pracy.

Gwałtowny spadek miejsc pracy w przemyśle tylko częściowo zrekomensowano rozwojem handlu i usług. Na przełomie lat 90. XX w. i 2000 r. dramatycznie wzrosła skala bezrobocia. W 2002 r. zarejestrowanych bezrobotnych było aż 22 tys., a wskaźnik bezrobocia wyniósł 23,5%. W żadnym innym dużym mieście Polski, które wówczas liczyły 100—500 tys. mieszkańców, nie było licznie tak wielu bezrobotnych (Krzysztofik, Runge, Kantor-Pietraga, 2011).

Wstrząs wywołany załamaniem lokalnego rynku pracy i gwałtownym wzrostem bezrobocia miał swoje konsekwencje w innych sferach życia miejskiego. Po pierwsze, znacząco pogorszyła się sytuacja społeczna miasta i kondycja ekonomiczna gospodarstw domowych. Jeszcze w 2008 r., z kwotą 1978 zł, Sosnowiec był pod względem PKB *per capita* trzecim od końca miastem na prawach powiatu w Polsce. Zła kondycja gospodarstw

domowych oraz ubytek finansowy w budżecie miasta doprowadziły do zaniechań inwestycyjnych w sferze rewitalizacji i zmiany wizerunku zabudowy mieszkaniowej. W przeciwieństwie do wielu dużych miast Polski, Sosnowiec współcześnie (2012 r.) ma bardzo duże opóźnienia w zakresie estetyzacji i termomodernizacji zabudowy blokowej, która w znacznym stopniu zdominowała przestrzeń urbanistyczną miasta. Ten fakt sprawia, że percepcja miasta jest generalnie negatywna, zarówno wśród mieszkańców, jak i przede wszystkim przyjezdnych.

Destrukcja systemu podatkowego opartego na istniejących do początku lat 90. XX w. zakładach przemysłowych odbiła się niekorzystnie także na budżecie miasta. Jego szczupłość ograniczała możliwości inwestycyjne i rewitalizacyjne inicjowane na poziomie komunalnym. Dotyczy to w równym stopniu infrastruktury (drogowej, technicznej), co zabudowy mieszkaniowej i mieszkaniowo-usługowej.

Niezwykle istotną kwestią, podkreślającą przestrzenny aspekt kurczenia się Sosnowca, był wzrost liczebny i powierzchniowy terenów typu *brownfields*. Oprócz niezrewitalizowanej substancji mieszkaniowej, stanowiły one drugi krytyczny element determinujący negatywną percepcję miasta. Zdevastowane przestrzenie przemysłowe oddziaływały głównie w dwóch negatywnych ujęciach jako tereny:

- zlokalizowane wewnątrz terenów silnie zainwestowanych (między innymi: Śródmieście, Pogoń, Stary Sosnowiec, Sielec);
- zdominowane przez porzuconą, poprzemysłową względnie usługową zabudowę wysoką (np.: Śródmieście, Dębowa Góra, Dańdówka).

Kryzys demograficzny, społeczny, a przede wszystkim gospodarczy i wizerunkowy warunkował także uzewnętrznienie się sił dekoncentracji w mieście. Ich bezpośrednim następstwem były próby oderwania się od miasta dzielnicy Kazimierz Górniczy, w której jako w jedynej zresztą działła ostatnia w Zagłębiu Dąbrowskim kopalnia węgla kamiennego. Ostatecznie dzielnica pozostała w granicach miasta, jednak tendencje odśrodkowe widoczne są także współcześnie (Krzysztofik, Runge, Kantor-Pietraga, 2011, 2012a).

Bardzo gwałtowne, wieloaspektowe kurczenie się miasta wywołało działania władz miejskich, które miały na celu co najmniej wyhamowanie tego procesu. Jednym z elementów polityki miasta na rzecz przeciwdziałania zjawisku kurczenia się była reaktywacja funkcji przemysłowych i usługowych na terenach poprzemysłowych i pogórnich. Większa część tych działań prowadzona była w ramach współdziałania z Katowicką Specjalną Strefą Ekonomiczną. Ostatecznie w latach 1999–2012 na terenach typu *brownfields* powstało 28 wielkopowierzchniowych obiektów przemysłowych i usługowych, a zatrudnienie znalazło tu ponad 4 tys. osób. W żadnym innym mieście Polski, w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców, na terenach poprzemysłowych nie powstało tak wiele zupełnie nowych wielkopowierzchniowych obiektów przemysłowych i usługowych (Krzysztofik, Runge, Kantor-Pietraga, 2012a).

Polityka inwestycyjna miała na celu w równym stopniu:

- zwiększyć liczbę miejsc pracy i zmniejszyć bezrobocie,
- zwiększyć dochodowość miasta,
- zlikwidować część obszarów typu *brownfields*,
- wzmocnić wizerunek miasta na gospodarczej mapie regionu.

Wszystkie te zamierzenia zostały zrealizowane, niestety, jedynie wyhamowały proces kurczenia się (Kantor-Pietraga, Krzysztofik, 2011; Krzysztofik, Runge, Kantor-Pietraga, 2012b).

Kurczące się miasto średnie

Przykładem miasta kurczącego się średniej wielkości jest Ostrowiec Świętokrzyski w województwie świętokrzyskim. W 1991 r. liczba mieszkańców osiągnęła tu 79,6 tys. osób i była najwyższa w dziejach tego miasta. W 2013 r. liczba mieszkańców Ostrowca Świętokrzyskiego wyniosła 71,9 tys. Ubytek demograficzny w tym okresie wyniósł zatem 9,7%. Zakładana przez GUS prognoza demograficzna dla tego miasta wskazuje dalszy ubytek demograficzny. Według niej, w 2020 r. miasto będzie liczyć 65,9 tys. mieszkańców, a w 2030 r. już 58,9 tys. osób. O ile w okresie 2013—2030 spadek wyniesie więc 18,1%, o tyle dla lat 1991—2030 sumaryczny ubytek ludności będzie miał wartość 26%. Ponieważ szacuje się jednocześnie, że faktyczna liczba ludności jest od tej podawanej przez GUS niższa o 5—10 tys., należy zakładać, że będzie to miało także istotny wpływ na rzeczywistą skalę zaludnienia w kolejnych latach. Tym bardziej, że ludność faktycznie niezamieszkała w mieście, a z różnych powodów zameldowana w nim w znacznej części należy do grupy wiekowej 18—45 lat, a więc jest w grupie ludności w wieku prokreacyjnym.

Wyludnianie się Ostrowca Świętokrzyskiego należy bezwzględnie utożsamiać z procesem kurczenia się miast. W tym przypadku ma ono złożoną genezę, tzn. na czynniki powszechnie oddziałujące nakładają się czynniki o charakterze regionalnym i lokalnym.

Przede wszystkim miasto cechuje się zarówno ubytkiem naturalnym, jak i ujemnym saldem migracyjnym. W 2011 r. nadwyżka liczby zgonów (671) nad liczbą urodzeń (397) wynosiła 274 osoby i stanowiła niemal 40%. Tak wysoki wskaźnik w relacji urodzeń do zgonów jest też potwierdzeniem faktu znacząco mniejszej populacji miasta niż ta wskazywana przez oficjalną statystykę. Równie niekorzystna była relacja napływu migracyjnego (439) do odpływu migracyjnego (808). W 2011 r. saldo migracji wynosiło 369 osób (dane statystyczne za: demografia.stat.gov.pl/bazademografia/Downloader.aspx).

Bezpośrednim czynnikiem warunkującym ubytek demograficzny w Ostrowcu Świętokrzyskim była transformacja miejscowej bazy ekonomicznej oraz jej konsekwencje na lokalnym rynku pracy. Rozwój demograficzny tego miasta w latach 70. i 80. XX w. (1970 r. — 50,1 tys. mieszkańców, 1990 r. — 78,7 tys. mieszkańców) stanowił efekt gwałtownej rozbudowy miejscowej huty (Huta

im. M. Nowotki, później Huta Ostrowiec). W latach 1970—1980 liczba pracowników zwiększyła się w tym zakładzie z 10,6 osób do 24,0 osób. W 1975 r. spośród 21,7 tys. zatrudnionych w przemyśle (bez budownictwa) aż 14,7 tys. (68%) pracowało w miejscowych zakładach metalurgicznych (*Ostrowiec Świętokrzyski...*, 1979, s. 72). W 2012 r. zakład ten zatrudniał bezpośrednio już tylko ponad 1000 pracowników. Obecnie jest jedynym podmiotem gospodarczym Ostrowca Świętokrzyskiego zatrudniającym ponad 1000 osób. Restrukturyzacja miała miejsce także w innych gałęziach przemysłu — spożywczym i metalowym. Jak dramatyczny był jej przebieg, może świadczyć fakt, że tylko w latach 2001—2002 liczba zatrudnionych w przemyśle i budownictwie zmniejszyła się w omawianym mieście z 8,4 tys. do 7,4 tys. osób. Liczba zatrudnionych ogółem w mieście spadła zaś z 17,4 tys. do 16,8 tys. osób (*Miasta w liczbach*, 2001—2002, 2004, s. 310). Wzrost liczebny podmiotów gospodarczych z lat 90. i początku 2000 r. wyraźnie się załamał po 2008 r. W latach 2009—2013 liczba podmiotów gospodarczych ogółem spadła z 8,3 tys. do 7,8 tys. (dane Urzędu Miasta w Ostrowcu Świętokrzyskim). Sytuacja ta ma wpływ na skalę bezrobocia, która w 2013 r. wynosiła ponad 21% i jest jedną z największych w województwie świętokrzyskim.

Czynniki społeczno-demograficzne oraz gospodarcze miały bezpośredni wpływ na ubytek liczby ludności Ostrowca Świętokrzyskiego i stanowią podstawowe determinanty jego wieloaspektowego kurczenia się. Do ważnych elementów współdecydujących o kurczeniu się miasta należy zagadnienie jego postrzegania oraz problem lokalizacji geograficznej.

Według badań BAV Consulting z 2008 r. dotyczących tzw. magnetyzmu polskich miast, Ostrowiec Świętokrzyski nie reprezentował grupy ośrodków miejskich, które mają „zdolność przyciągania” i tworzenia pozytywnego wizerunku. Sąsiednie Starachowice, które również stanowią ośrodek kurczący się, pod tym względem znalazły się nawet w czołówce najbardziej „odpychających” miast Polski. Problemem postrzegania Ostrowca Świętokrzyskiego jako miasta są niewątpliwie: mało atrakcyjne dzielnice, przytłoczenie miasta zabudową wielokondygnacyjną oraz dość znaczący jeszcze udział zabudowy sprzed II wojny światowej o charakterze substandardowym, niezrewitalizowanym czy postindustrialnym.

Kolejnym zagadnieniem oddziałującym na ogólną kondycję miasta jest jego rola w regionalnym układzie osadniczym. Jak na drugie pod względem liczby ludności miasto województwa świętokrzyskiego stopień rozwinięcia funkcji i usług centralnych Ostrowca Świętokrzyskiego, stanowiących o możliwościach regionotwórczych miasta, jest stosunkowo niski.

Pod względem rozwinięcia funkcji centralnych miasto znajduje się dopiero w 6. kategorii ośrodków miejskich w Polsce (Sokołowski, 2006). Wynik ten jest niewątpliwie efektem konkurencji międzymiejskiej o prymat w dolinie rzeki Kamienna i znaczenie subregionalne na obszarze między Kielcami a Radomiem. Pozostałe dwa miasta — Starachowice i Skarżysko-Kamienna

atrybuty przestrzenne czy gospodarcze wyraźnie ograniczające rolę Ostrowca Świętokrzyskiego (węzeł kolejowy i rozwój przemysłu tradycyjnego w Skarżysku-Kamiennej, napływ nowych inwestycji produkcyjnych do Starachowic). Funkcjonowanie tego charakterystycznego „trójmiasta” nad rzeką Kamienna wyraźnie ogranicza możliwości rozwojowe każdego ze zlokalizowanych w nim ośrodków miejskich. Nie bez znaczenia jest także konkurencja ze strony Kielc i Radomia oraz fakt, że pogranicze województw mazowieckiego i świętokrzyskiego stanowi współcześnie jeden z najbardziej pod względem ekonomiczno-społecznym problemowych regionów Polski. Interesujące jest natomiast to, że w sąsiedztwie Ostrowca Świętokrzyskiego w ciągu ostatnich 10 lat w niezwykle kreatywny sposób rozwija się gmina wiejska Bałtów. Jej atrakcje, a także zlokalizowane w sąsiedztwie Krzemionki Opatowskie nie stały się jeszcze bardzo ważnymi elementami wsparcia omawianego miasta w procesie wyhamowywania jego kurczenia się.

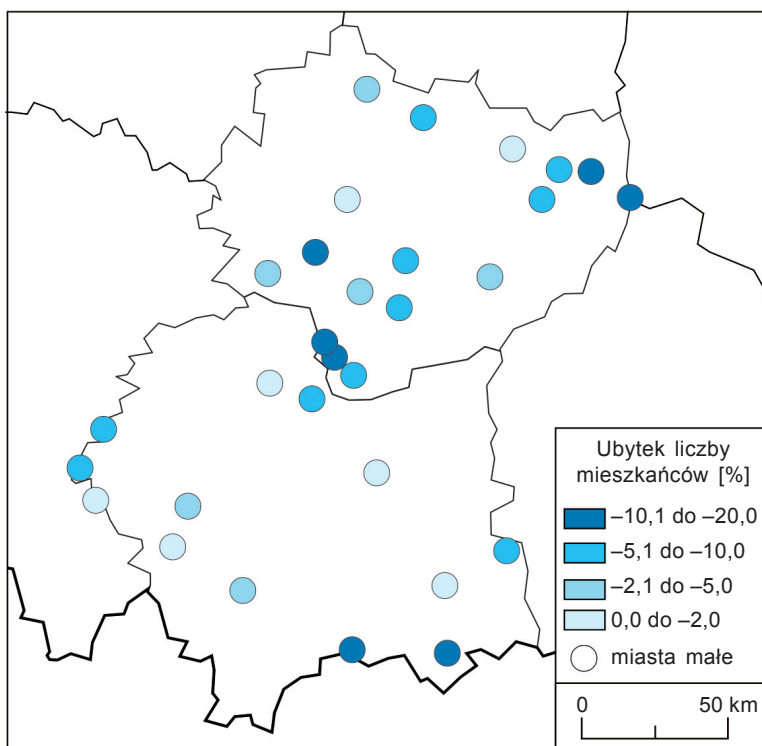
Kurczące się miasto małe

Regionem, w którym w ciągu ostatnich 20 lat zaznaczyła się depopulacja małych miast, jest obszar województw małopolskiego i świętokrzyskiego. Depopulacja w dużej części ośrodków miejskich województwa świętokrzyskiego zachodziła w ramach procesu kurczenia się miast (ryc. 25). Tak było między innymi w przypadku omówionego w dalszej części opracowania miasta Działoszyc. Zróżnicowane uwarunkowania ludnościowe i społeczno-ekonomiczne rozwoju małych miast województwa małopolskiego i świętokrzyskiego (zachodnia Małopolska) doczekały się już wielu interesujących opracowań indywidualnych i prac zbiorowych (Kwiatk-Soltys, 2004; Mularczyk, 2006; Kantor-Pietraga, Krzysztofik, Runge, 2012).

Uwarunkowania geograficzne wyludniania się miast na badanym obszarze są dość zróżnicowane. Wynikają zarówno z przeszłości historycznej Małopolski w XIX i na początku XX w., jak i zjawisk mających miejsce współcześnie.

W procesie kurczenia się małych miast województwa świętokrzyskiego, w tym także wspomnianych Działoszyc, elementem podstawowym były zagadnienia związane z dopasowywaniem się miejscowej bazy ekonomicznej małych miast do zmieniających się realiów. Uwaga ta dotyczy zarówno pierwszej fazy kurczenia się małych miast zachodniomałopolskich w XIX w., związanej z okresem wpływu zmiany stosunków feudalnych na wsi i w małych miastach na gospodarkę kapitalistyczną, jak również fazy współczesnej, związanej z przejściem od gospodarki centralnie planowanej do wolnorynkowej.

Drugim istotnym czynnikiem stale oddziałującym na Działoszycę i niektóre inne małe miasta regionu jest i była konkurencja silnych ośrodków oraz okręgów przemysłowych — krakowskiego, górnośląskiego i staropolskiego. **145**

Ryc. 25. Wyludniające się małe miasta w województwach małopolskim i świętokrzyskim w latach 1990—2010 (opracowanie własne na podstawie aneksu 2)

Fig. 25. Population decrease in small towns in The Small Poland Province and The Holy Cross Province, 1990—2010 (by author on the base of Annex 2)

Konkurencja prężnych miast z rozwiniętym sektorem przemysłowym powodowała stagnację wielu miejscowości w sensie możliwości wykształcenia ich własnych funkcji egzogenicznych. Pośrednim elementem, który przyczyniał się do tego stanu, była bardzo rzadka sieć normalnotorowych linii kolejowych obsługujących ruch pasażerski, które co najmniej do II połowy XX w. miały silne oddziaływania miastotwórcze. Miasta oddalone od szlaków komunikacji kolejowej w większości przypadków popadały w stagnację gospodarczą, a część się całkowicie zruralizowała (wybór monografii miast województwa małopolskiego i świętokrzyskiego; *Miasta polskie w Tysiącleciu*, T. 1—2, 1965, 1967). Przebiegająca w pobliżu Działoszyc linia wąskotorowa nie była nigdy znaczącym czynnikiem miastotwórczym.

Brak dostępu do linii kolejowych oraz przede wszystkim brak wyspecjalizowanych funkcji przemysłowych był również przyczyną stagnacji i kurczenia się małych miast po II wojnie światowej. Brak tych potencjalnych stymulant rozwojowych był w tym okresie o tyle dotkliwy, że istotnym ograniczeniem poddana została sfera działalności handlowej oraz usług, szczególnie usług

Działoszyce, mimo że wykazywały stosunkowo wysoki przyrost naturalny, cechowały się niedużym wzrostem demograficznym, a w niektórych przypadkach także ubytkiem demograficznym.

Inny aspekt stanowią uwarunkowania, które można określić jako lokalizacyjne. Sformułowanie „uwarunkowania lokalizacyjne” można rozpatrywać w dwóch kategoriach: współczesnej i historycznej. W pierwszej analizujemy determinanty współczesnego rozwoju, podczas gdy w drugiej — te wydarzenia lub zjawiska z przeszłości. Te drugie w pewnych sytuacjach mogą współcześnie stanowić jednak destymulanty rozwoju demograficznego.

Konkretyzując, należy stwierdzić, że lokalizacja niektórych miast w ekonomiczno-społecznie stagnujących regionach bezpośrednio wpływa na depopulację zlokalizowanych w nich ośrodków lokalnych. Przykładem, który potwierdza przytoczoną uwagę, są Działoszyce — jeden z ośrodków miejskich położonych w południowej części województwa świętokrzyskiego.

Zarówno Działoszyce, jak i sąsiednie miejscowości zlokalizowane są „w cieniu” Krakowa. Jednocześnie są bardzo słabo uprzemysłowione. Oba wymienione czynniki w wyraźny sposób oddziałują na wyludnianie tych miast. Dodatkowo (aspekt historyczny) Działoszyce i inne miasta tego regionu w ogromnej większości zaludnione były przed II wojną światową przez ludność żydowską, której ubytek po okresie wojennym znacząco zaciążył na ich rozwoju demograficznym.

Przed II wojną światową Działoszyce stanowiły lokalny ośrodek usługowo-handlowy, demograficznie zdominowany przez ludność żydowską. W 1921 r. w mieście mieszkało 6,7 tys. mieszkańców, z czego 83% stanowiła ludność żydowska. W czasie II wojny światowej cała populacja żydowska uległa zagładzie lub została wysiedlona. Po II wojnie światowej (1945 r.) w Działoszycach mieszkało tylko 2,5 tys. osób. W okresie powojennym, z uwagi na nieudane ostatecznie próby industrializacji miasta, a także brak wyspecjalizowanych usług, miasto pogrążało się w regresie. Depopulacji sprzyjała też bliska lokalizacja innych miast: Miechowa, Kazimierzy Wielkiej czy Skalbmierza. Szczególnie te dwa pierwsze ośrodki z uwagi na swój rozwój gospodarczy stanowiły dużą konkurencję dla Działoszyc. W 1960 r. liczba mieszkańców miasta wynosiła 1,8 tys. osób (Dane z Urzędu Miasta i Gminy w Działoszycach, 2011).

W okresie 1988—2009 liczba mieszkańców tego małego miasta spadła o 16,7% i w 2009 r. wynosiła tylko 1,0 tys. mieszkańców (1,2 tys. w 1988 r.). Z uwagi na obowiązujące w Polsce demograficzne kryterium miejskości (liczba mieszkańców powyżej 2 tys.) oraz przede wszystkim kontynuowany trend wyludniania się tego miasta jego status formalno-prawny jest wyraźnie zagrożony. Wymienione fakty predestynują Działoszyce do kategorii miast „już niepotrzebnych”.

Na rozwój miast małych regionu mogą mieć także wpływ ograniczenia natury fizjograficznej. Większość małych miast ma nieduży obszar administracyjny. Częściowo wykorzystane zostały możliwości rozbudowy terenów inwe-

stycyjnych. Dużym problemem wielu ośrodków jest też specyficzne, niekorzystne ukształtowanie terenu, występowanie obszarów zalewowych oraz duży udział lasów.

Powrót do gospodarki wolnorynkowej po 1989 r. tylko częściowo poprawił sytuację. Potencjalne lepsze możliwości rozwoju usług skonfrontowane zostały z upadkiem lub restrukturyzacją przestarzałego przemysłu lokalnego, przedsiębiorstw rolniczych, a często również większych przedsiębiorstw, które w poprzednich dekadach powołały dane miasto do życia (przykład Suchedniowa). Niezwykle interesujący jest także fakt bardzo gwałtownej depopulacji większości ośrodków o funkcjach uzdrowiskowych i wypoczynkowych (Kantor-Pietraga, Krzysztófik, Runge, 2012).

W całej historycznej Małopolsce najbardziej interesującą grupę małych miast wyludniających się stanowią miejscowości o funkcjach uzdrowiskowych i wypoczynkowych. Ich klasyfikacja we wskazanym podzbiórze jest jednak — co należy podkreślić — dyskusyjna. Wynika to z faktu, że w rzeczywistości w większości przypadków odniosły one w ostatnich dekadach sukces gospodarczy. W porównaniu z małymi miastami przemysłowymi, potrafiły utrzymać trzon swojej dotychczasowej bazy ekonomicznej, a w wielu przypadkach nawet ją znacząco rozwinąć.

Jednak sukcesowi gospodarczemu towarzyszył regres demograficzny. Jak pokazują dane z tabeli 29, z wyjątkiem Muszyny i Piwnicznej-Zdroju wszystkie pozostałe miejscowości historycznej Małopolski (wyjątkowo ujęto także województwo podkarpackie) w latach 1988—2009 cechował ubytek demograficzny.

Tabela 29. Liczba ludności miast uzdrowiskowych i turystycznych w regionie historycznej Małopolski w latach 1988—2009 (opracowanie własne na podstawie: NSP 1988, NSP 2002; *Powierzchnia i ludność...*, 2009)

Table 29. Number of population in spa-towns and tourist towns in region of historical The Small Poland, 1988—2009 (by author on the base of: NSP 1988, NSP 2002; *Powierzchnia i ludność...*, 2009)

Miasta	Liczba ludności			Dynamika zmian zaludnienia [%]		
	1988	2002	2009	1988—2002	2002—2009	1988—2009
Krynica-Zdrój	12 682	11 820	11 085	−6,8	−6,2	−12,6
Muszyna	4 806	5 028	5 018	4,6	−0,2	4,4
Piwniczna-Zdrój	5 388	5 769	5 793	7,1	0,4	7,5
Rabka-Zdrój	13 387	13 128	13 048	−1,9	−0,6	−2,5
Szczawnica-Zdrój	6 702	7 341	6 184	9,5	−15,8	−7,7
Busko-Zdrój	17 486	17 686	17 024	1,1	−3,7	−2,6
Iwonicz-Zdrój*	2 156	1 997	1 797	−7,4	−10,0	−16,7

* Dla porównania miasto uzdrowiskowe województwa podkarpackiego (To compare one town from Podkarpace Province).

Analogiczna sytuacja miała także miejsce w regionie historycznego Śląska (tabela 30). Na podstawie analizy danych z tabeli 29 i 30 należy stwierdzić, że proces kurczenia się demograficznego jest znaczący. W latach 1988—2009 w uzdrowiskowych miastach małopolskich ubytek wyniósł przeciętnie –4,1%, podczas gdy w uzdrowiskowych miastach śląskich –7,8%.

Tabela 30. Liczba ludności miast uzdrowiskowych i turystycznych w regionie historycznego Śląska w latach 1988—2009 (opracowanie własne na podstawie: NSP 1988, NSP 2002; *Powierzchnia i ludność...*, 2009)

Table 30. Number of population in spa-towns and tourist towns in region of historical Silesia, 1988—2009 (by author on the base of: NSP 1988, NSP 2002; *Powierzchnia i ludność...*, 2009)

Miasta	Liczba ludności			Dynamika zmian załudnienia [%]		
	1988	2002	2009	1988—2002	2002—2009	1988—2009
Duszniki-Zdrój	5 897	5 252	4 975	–10,9	–5,3	–15,6
Jedlina-Zdrój	5 747	5 270	5 085	–8,3	–3,5	–11,5
Kudowa-Zdrój	10 308	10 384	10 137	0,7	–2,4	–1,7
Lądek-Zdrój	6 785	6 449	6 014	–5,0	–6,7	–11,4
Polanica-Zdrój	7 451	7 024	6 891	–5,7	–1,9	–7,5
Szczawno-Zdrój	6 348	5 762	5 586	–9,2	–3,1	–12,0
Szklarska Poręba	8 184	7 348	6 970	–10,2	–5,1	–14,8
Świeradów-Zdrój	4 900	4 658	4 492	–4,9	–3,6	–8,3
Ustroń	15 531	15 322	15 469	–1,3	1,0	–0,4

Z indywidualnych badań autorki, prowadzonych w latach 2009—2012 w uzdrowiskach karpackich (Iwonicz-Zdrój, Krynica-Zdrój) oraz sudeckich (Lądek-Zdrój, Polanica-Zdrój), wynika, że za wyludnianiem się tych miejscowości stoi charakterystyczny ciąg przyczynowo-skutkowy, w podobnej postaci obserwowany w dużych, rozwijających się miastach metropolitalnych. Punktem wyjścia jest fakt, że są to miejscowości, w obrębie których wydzielona jest specyficzna strefa funkcjonalna związana z działalnością uzdrowiskową. Stanowi ona czynnik przyciągający przyjezdnych, a z geograficznego punktu widzenia — przestrzeń kreującą funkcje egzogogeniczne w analizowanej tu grupie miast.

Cechą tej przestrzeni jest między innymi specyficzny układ uwarunkowań i ograniczeń rozwojowych, wynikających z obostrzeń stosowanych w rozwoju i działalności uzdrowiskowej. Powoduje to bądź częściowe wyłączenie tego obszaru z możliwości rozwoju funkcji mieszkaniowych, bądź wręcz je uniemożliwia.

Jak podaje G. Lasak (2010, s. 107), „istniejący rygoryzm we wprowadzaniu różnego rodzaju ograniczeń w funkcjonowaniu i rozwoju uzdrowisk, wynikający nie tylko ze stref ochronnych regulowanych w ustawie, ale również z innych regulacji dotyczących obszarów chronionych (parki, obszary górnicze, rezerваты przyrody, strefy chronionego krajobrazu, obszary Natura 2000), często nie pozwala na lokowanie w uzdrowiskach niezbędnych inwestycji, wynikających

z potrzeb społeczeństwa oraz europejskich i światowych trendów. Skutkiem takich ograniczeń jest fakt, iż oferta, jaką prezentują polskie uzdrowiska, jest uboższa od tych ofert, z jakimi spotykamy się w uzdrowiskach czeskich, niemieckich, słowackich czy węgierskich, przechodzących również okres transformacji”.

Strefy te dodatkowo są przestrzenią ekspansji funkcji gospodarczych związanych z obsługą kuracjuszy, pacjentów i turystów. Komercyjny charakter nieruchomości otaczających strefę uzdrowiskową sprawia, że znacząco wzrasta na tym obszarze poziom renty gruntowej, co w dużym stopniu może odstręczać od zainteresowania tymi terenami potencjalnych nowych mieszkańców². Ci skłonni są szukać miejsc do zamieszkania w pewnym oddaleniu od strefy uzdrowiskowej, często także poza samym miastem, chociażby w jego najbliższym sąsiedztwie.

W tej części opracowania analizowane są miasta małe, dlatego należy stwierdzić, że oddalenia innej zabudowy rzędu 3—5 km od ścisłej strefy uzdrowiskowej powodują w większości przypadku automatyczny rozwój poza granicami administracyjnymi miasta. Dla wielu mieszkańców miast uzdrowiskowych niezwiązanych bezpośrednio z podstawową funkcją omawianych tu miejscowości zamieszkiwanie w nich jest zbyt kosztowne. Ceny usług i towarów są wyższe od tych świadczonych w okolicznych miejscowościach.

Opisane zjawiska sprawiają, że w przypadku wielu miejscowości mamy do czynienia z charakterystycznymi procesami suburbanizacji, znanymi na większą skalę z otoczenia miast dużych. Procesy suburbanizacji przy jednoczesnym kurczeniu się miast centralnych, wymuszone poziomem renty gruntowej znane są także w otoczeniu wielu miast o funkcjach turystycznych, zarówno w Karpatach (Zakopane), jak i Sudetach (Szklarska Poręba).

Dodatkowymi czynnikami powodującymi demograficzne kurczenie się miast uzdrowiskowych były:

- restrukturyzacja w sektorze lecznictwa uzdrowiskowego, która dokonała się w szerszym zakresie po 1989 r.;
- migracje młodych wykształconych osób do innych dużych miast regionu, Polski i za granicę;
- utrudnienia w prowadzeniu niektórych form działalności gospodarczej, stojącej w konflikcie z podstawowymi funkcjami omawianej grupy miast (Kantor-Pietraga, Krzysztofik, Runge, 2012).

Interesującym przykładem depopulacji w aspekcie prawno-administracyjnym była z kolei Szczawnica-Zdrój w województwie małopolskim. Na przestrzeni ostatnich 25 lat miasto to 2-krotnie (1983, 2009) skurczyło się przede wszystkim terytorialnie, a związku z tym także ludnościowo, do pewnego stopnia gospodarczo i infrastrukturalnie. Podkreślić jednak należy, że odłączeniu w latach 80. XX w. Krościenka, a ostatnio Jaworek i Szlachtowej towarzyszył

² Z badań ankietowych przeprowadzonych przez autorkę w 4 miastach uzdrowiskowych wynika, że dotyczy to zabudowy indywidualnej oraz wielorodzinnej, zarówno na rynku pierwotnym, jak i wtórnym.

jednoczesny wzrost demograficzny samej Szczawnicy w granicach z 2010 r. (Kantor-Pietraga, Krzysztofik, Runge, 2012).

Na skutek przemian administracyjnych liczba ludności tego miasta spadła z 7,3 tys. w 2002 r. do 5,9 tys. w 2012, tj. o ok. 19%. Jednocześnie jednak gęstość zaludnienia w tym samym okresie wzrosła z 83 os./km² do 178 os./km².

7.2. Miasta zdegradowane

Elementem typologii wartościującej proces depopulacji jest kategoria miast zdegradowanych lub „zniesionych”. Należy przypomnieć, że prawne pozbawienie miejscowości statusu miejskiego powoduje, że liczba ludności miejskiej formalnie równa jest 0. W niemal wszystkich przypadkach degradacji miasta fakt ten nie jest związany jednak z rzeczywistym wyludnieniem się miasta. Niektóre miejscowości w momencie utraty praw miejskich liczyły kilka tysięcy mieszkańców, inne zaś pełniły funkcje ośrodka powiatowego (Jędrzejów, Janów Podlaski). Należy zauważyć, że w XIX i XX w. duża część miast zdegradowanych w momencie odebrania im przywilejów miejskich wykazywała wzrost lub co najwyżej stagnację demograficzną.

Degradację prawną miasta należy w związku z tym uznać przede wszystkim za formę „teoretycznej depopulacji zbioru miast”. W części przypadków pokrywa się ona z rzeczywistym ubytkiem liczby mieszkańców.

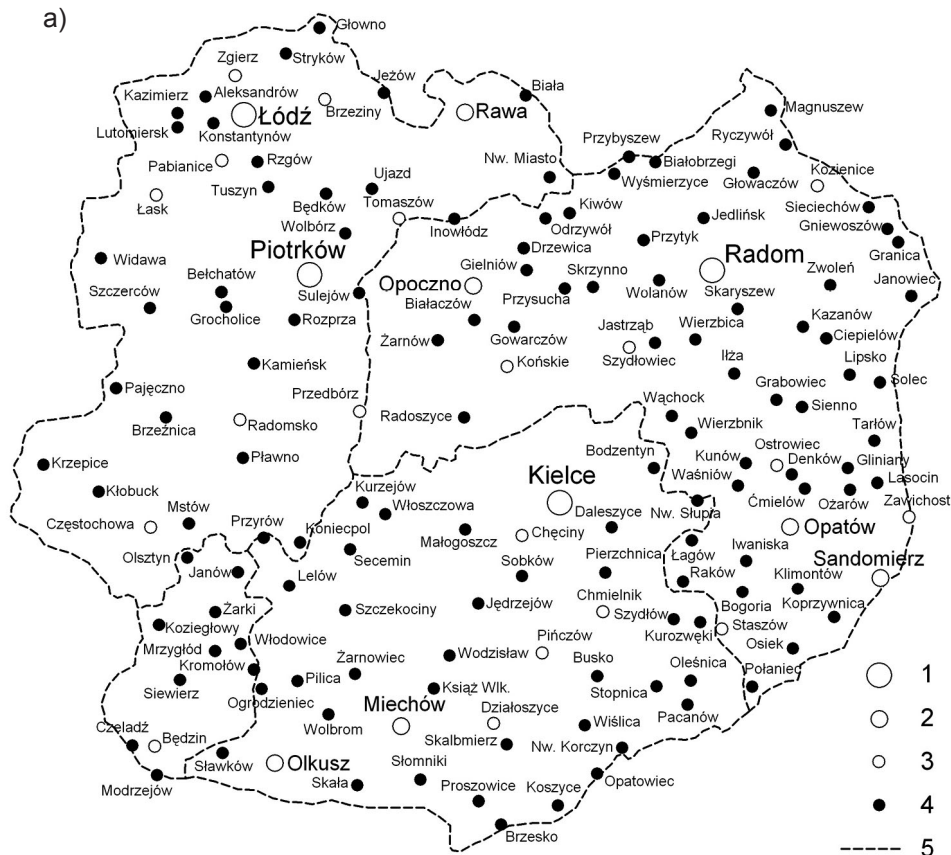
Problem miast zdegradowanych został rozpoznany w polskiej literaturze geograficznej (Drobek, 1991, 1999; Siemiński, 1991; Łojko, 1994; Krzysztofik, 2007). Należy stwierdzić, że degradacja prawno-administracyjna miast ma co najmniej 800-letnie dziedzictwo. W ogromnej większości przypadków zjawisko to należy utożsamiać:

- z wieloaspektowym wcześniejszym kurczeniem się miasta,
- ze zmianami administracyjnymi,
- ze zdarzeniami losowymi destabilizującymi dotychczasowe ścieżki rozwojowe miasta,
- z decyzjami politycznymi.

Z badań R. Krzysztofika (2007) wynika, że spośród ponad 1 730 miejscowości, które kiedykolwiek otrzymały prawa miejskie, aż 3/5 przynajmniej raz w swej historii zostały zdegradowane z prawno-administracyjnego punktu widzenia. Fakt ten świadczy o wrażliwości systemu osadniczego Polski na różne zmiany w ramach procesów dziejowych.

Z punktu widzenia rozważanej pracy ma on też istotne znaczenie, jeśli chodzi o badania nad liczbą ludności miejskiej. Problem ten najczytelniej naświetliła M. Nietyksza (1986a, 1986b) w studium poświęconym urbanizacji XIX-wiecznego Królestwa Polskiego. W odniesieniu do tego okresu interesująca jest również praca J. Mazurkiewicza (1967).

a)

Dylemat, na który uwagę zwróciła M. Nietyksza polegał na tym, że o ile jeszcze w 1867 r. do ludności miejskiej Królestwa Polskiego można było zaliczyć:

- mieszkańców prężnych miast — lokalnych i regionalnych ośrodków centrotwórczych,
- mieszkańców większych osad fabrycznych i górniczych oraz innych wyspecjalizowanych,
- mieszkańców karłowatych miasteczek, których populacja często nie przekraczała 500 osób,

o tyle już na początku lat 70. XIX w. ludność tę stanowić mogły jedynie osoby zamieszkujące w dwóch pierwszych wymienionych typach osiedli.

Formalnie w latach 1869—1870 na terenie Królestwa Polskiego prawa miejskie straciło 338 miast, z tego niemal cała grupa wspomnianych małych, często na wpół rolniczych miast, a także część ośrodków centrotwórczych i dopiero co lokowanych osad fabrycznych (Kołodziejczyk, 1979). W związku z wymienionym problemem badawczym w odniesieniu do miast Królestwa Polskiego po 1870 r. celem było ustalenie faktycznej liczby ludności zurbanizowanej.

Ryc. 26. Sieć miast zdegradowanych w latach 1869—1870 zlokalizowanych w guberni kieleckiej i radomskiej (opracowanie własne na podstawie: Dumała, 1974 [mapa I — załącznik])

a — sieć miast przed 1869 r.: 1 — miasta gubernialne, 2 — miasta powiatowe, 3 — inne miasta, 4 — miasta zdegradowane, 5 — granice guberni

b — sieć miast po 1870 r.: 1 — miasta gubernialne, 2 — miasta powiatowe, 3 — inne miasta, 4 — granice guberni

Fig. 26. Network of degraded towns in 1869—1870 localized in Kielce Province and Radom Province (by author on the base of: Dumała, 1974 [map I — in separately appendix])

a — urban network before 1869: 1 — provincial towns, 2 — county towns, 3 — other towns, 4 — degraded towns, 5 — borders of provinces

b — urban network after 1870: 1 — provincial towns, 2 — county towns, 3 — other towns, 4 — borders of provinces

Z jednej strony poza grupą ludności miejskiej wciąż znajdowali się mieszkańcy wielu osiedli przemysłowych bez formalnego statusu miejskiego, z drugiej natomiast po 1870 r. do ludności miast w Polsce przestano wliczać ponad pół miliona osób zamieszkujących dopiero co zdegradowane ośrodki miejskie.

Statystyczny wymiar rozpatrywanego problemu podaje M. Nietyksza (1986b, s. 115). W miastach, których formalnie nie zdegradowano, w latach **153**

1869—1870 zamieszkiwało 894,8 tys. osób. W tych, które utraciły prawa miejskie, łączne zaludnienie wynosiło 526,3 tys., co stanowiło 37% ogółu (1421,1 tys.). Tym samym formalny ubytek wyniósł ponad 1/3 dotychczasowej ludności miast Królestwa Polskiego. Jeszcze wyraźniej problem ten widać w skali regionalnej. Na przykład w guberni kieleckiej ludność miejska zmniejszyła się o 2/3, w lubelskiej, łomżyńskiej czy radomskiej zaś — o połowę (ryc. 26).

Problem degradacji miast na Śląsku omówił natomiast W. Drobek (1999). Autor ten wskazał na szczególną kategorię ośrodków zdegradowanych, którymi od I połowy XVIII w. były wsie targowe, tzw. *maktflecken*. Jakkolwiek na Górnym Śląsku licznie stanowiły one dość dużą grupę ośrodków o charakterze miejskim, z uwagi na niewielki potencjał demograficzny, a często zanikające funkcje miejskie ich rola w regionalnym systemie osadniczym była nieduża. Weryfikacją ich zdolności rozwojowych była natomiast XIX-wieczna industrializacja. Po 1850 r. część osad typu *marktflecken* odzyskała swoje przywileje, a niektóre z nich, jak Mysłowice, stały się nawet znaczącymi ośrodkami miejskimi i gospodarczymi.

Ubytki ludności miejskiej spowodowane formalną degradacją prawną miast w okresach późniejszych były mniej dotkliwe. Dotyczyły terenu dzisiejszych województw: małopolskiego, podkarpackiego i wielkopolskiego, w latach 1919—1934.

Jeszcze inny wymiar miało pozbawienie praw miejskich niektórych miast w Polsce północnej i zachodniej, związane z przyłączeniem tych terenów do Polski w 1945 r. Utrata praw miejskich w 1945 r. przez miasta tego regionu w większości przypadków wiązała się ze znaczącym ich wyludnieniem, co spowodowane było bezpośrednimi, częściej pośrednimi (emigracja i deportacje ludności niemieckiej), konsekwencjami II wojny światowej. Pojedyncze przypadki podobnego zjawiska miały miejsce na terenie dzisiejszych województw wschodnich: lubelskiego, podlaskiego i podkarpackiego.

Innym rodzajem degradacji prawno-administracyjnej miasta jest włączenie go w obręb innego ośrodka miejskiego. Z tego punktu widzenia akt ten stwarza sytuację, w której przy tym samym poziomie urbanizacji w regionie maleje liczba miast. Działaniem administracyjnym, które ma natomiast realny wpływ na depopulację miast w ujęciu statystycznym, jest zjawisko wyłączania z granic miast ich dotychczasowych dzielnic i nadawanie im statusu jednostek formalnie wiejskich. Działania te należy określić jako prawno-formalną dezurbanizację części miasta. Opisane zjawiska w ciągu ostatnich 20 lat miały miejsce między innymi w przypadku powstania „wiejskich” części gmin miejsko-wiejskich, jak Szczawnica-Zdrój czy Pszczyna, a także formalnie wiejskich gmin: Chełm Śląski koło Mysłowic, Bojszowy, Kobiór i Wiry koło Tychów czy Marklowice koło Wodzisławia Śląskiego.

Ogromna większość przypadków tego typu działań jest efektem albo słabo-

154 ści ekonomicznej, a częściej kurczenia się miasta głównego (Mysłowice, Wodzi-

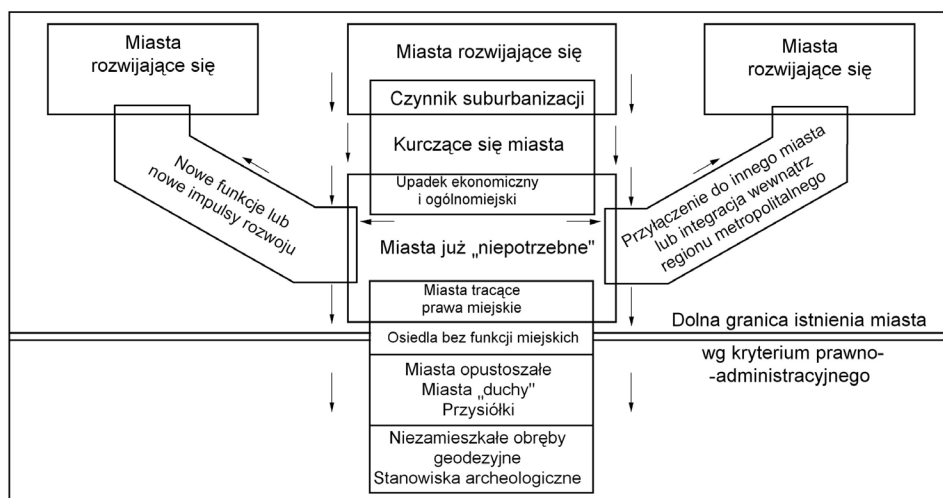
ślów Śląski), albo dokonanej nieco „na wyrost” wcześniejszej aneksji terytorialnej (Pszczyna, Szczawnica, Tychy).

7.3. Miasta „już niepotrzebne”

Procesy rozwojowe w systemie osadniczym oraz zmiany uwarunkowań funkcjonalnych powodują, że niektóre ośrodki miejskie z tego punktu widzenia stają się „już niepotrzebne” lub wręcz „zbędne”. Ostatecznym efektem „zbędności” funkcjonalnej danego miasta w sieci osadniczej mogą być przypadki:

- agraryzacji miasta,
- utraty dotychczasowych funkcji egzogenicznych,
- utraty praw miejskich,
- wyludnienia się miasta.

Wyraźny spadek potencjału, znaczenia i roli miasta w kontekście zmian systemów miejskich czy ekonomiczno-społecznych przyjęto rozumieć jako cechę miast funkcjonalnie *już niepotrzebnych*. Ich pozycję w ujęciu dynamicznym prezentuje ryc. 27. To wysoce pejoratywne określenie wskazuje bezpośrednio na stan miasta, które w ujęciu badawczym znajduje się między dotychczasową jego pozycją w systemie osadniczym i rolą funkcjonalną w systemie gospodarczo-społecznym państwa a niesprecyzowaną pozycją oraz rolą w najbliższej przyszłości. W przypadku mniejszych miast przejawiać się to może we wspomnianych czterech elementach określających „zbędność”.

Ryc. 27. Miasta „już niepotrzebne” na tle miast regresywnych i wyludniających się (opracowanie własne)

W odróżnieniu od miast funkcjonalnie „już niepotrzebnych” należy wyróżnić także *miasta jeszcze niepotrzebne*. W tej grupie znajdują się miejscowości, w których nowo powstała przestrzeń miejska nie została w pełni, a często w ogóle zasiedlona. Istnieje silny kontrast między proporcjonalnie dużą liczbą budynków mieszkalnych z dostępnymi, niezasiedlonymi mieszkaniami oraz towarzyszącą im infrastrukturą miejską a niewspółmiernie małą liczbą mieszkańców.

Częściej — podobnie jak w przypadku przestrzeni *już niepotrzebnych* — zjawisko to odnosi się do dzielnic dużych miast lub suburbiów niż indywidualnych, samodzielnych administracyjnie miast (np. Yebeś w Hiszpanii czy Zhengzhou New District w Chinach). Jednak przykład chińskiego Ordos pokazuje, że proces ten może dotyczyć nawet potencjalnego miasta dużego.

Zmian rangi i znaczenia miast w każdym kraju europejskim w jego przeszłości było oczywiście wiele i miały różne konsekwencje. Uwaga ta odnosi się także do terytorium Polski. Jednak problemem szczególnym związanym z tym zjawiskiem jest z jednej strony zbędność miast dużych rozpatrywana z punktu widzenia ich funkcji w systemie ekonomiczno-społecznym kraju.

Zbędność niektórych miast jest jednym z fundamentalnych problemów dotyczących nie tylko polskiej, lecz całej europejskiej sieci miast. Aktualnie termin *miasta zbędne* z reguły jest utożsamiany z pojęciem *miasta kurczące się*. Jednak nie wszystkie miasta kurczące się są *miastami zbędnymi*. Część z nich w istocie zmierza do obniżenia liczby mieszkańców. Miasta te mają jednak czytelną i istotną rolę w krajowym systemie miejskim. Ich depopulacja wiąże się z okresowymi problemami któregoś z elementów miejscowej bazy ekonomicznej. Czynnikiem powszechnym jest także model społeczny związany z brakiem zastępowalności pokoleniowej — starzeniem się populacji danego miasta.

Inne miasta kurczą się jedynie statystycznie, a wynika to z tego, że w rzeczywistości jedynie redystrybuują swój potencjał demograficzny w skali lokalnej, czego efektem końcowym jest suburbanizacja.

Pod pojęciem dużych miast funkcjonalnie „już niepotrzebnych” proponuje się rozumieć te ośrodki, wobec których znajduje potwierdzenie 16 lub więcej spośród 24 wymienionych procesów, zjawisk bądź faktów (tabela 31), które świadczą o kurczeniu się miasta, a nastąpiły w ciągu ostatnich 20 lat.

Cechy miast funkcjonalnie „już niepotrzebnych” w systemie osadniczym wyraźnie zarysowują się w konurbacji katowickiej. Region ten problemu „zbędności” doświadczył najbardziej po 1989 r. Rozpad podstawowej struktury bazy ekonomicznej opartej na górnictwie węgla kamiennego i przemyśle ciężkim sprawił, że wiele miast znalazło się w wyjątkowo trudnej sytuacji ekonomicznej i społecznej. Niemal wszystkie duże i średnie miasta regionu należą do grona miast kurczących się demograficznie. To cecha wspólna rdzenia konurbacji katowickiej.

Jednak w niektórych miastach, jak: Katowice, Gliwice, częściowo Tychy, proces kurczenia się łągodzą różne czynniki endogeniczne i egzogeniczne. Wynika to

Tabela 31. Ważniejsze procesy, fakty i zjawiska świadczące o „zbędności” funkcjonalnej miasta (opracowanie własne)

Table 31. Important processes, facts and phenomena underline the functional “needless” of towns (by author)

Lp.	Ważniejsze procesy, fakty i zjawiska świadczące o „zbędności” funkcjonalnej miasta
1.	Lokalizacja w aglomeracji policentrycznej lub konurbacji miejskiej (konkurencyjność między miastami)
2.	Spadek rangi w regionalnej hierarchii wielkościowej miast (kategorie wg wielkości zaludnienia miast)
3.	Utrata funkcji administracyjnych
4.	Ubytek terytorium miejskiego
5.	Funkcjonujące tendencje odśrodkowe niezakończone ubytkiem terytorium miejskiego
6.	Zagrożenie utratą praw miejskich
7.	Ubytek rzeczywisty liczby ludności w okresie 20 lat
8.	Dalszy prognozowany ubytek liczby ludności (do 2035 r.)
9.	Pogarszający się współczynnik obciążenia demograficznego (<i>age dependency ratio</i>)*
10.	Ubytek ludności w wieku przedprodukcyjnym
11.	Wzrost procentowego udziału ludności w wieku poprodukcyjnym
12.	Ujemne saldo migracji w okresie 20 lat
13.	Wskaźnik bezrobocia większy niż średnia w danej grupie wielkościowej miast
14.	Wskaźnik bezrobocia wyższy niż w województwie, regionie
15.	Ubytek rzeczywisty zatrudnionych
16.	Przewaga liczby wyjeżdżających do pracy nad liczbą przyjeżdżających do pracy do miasta
17.	Ubytek liczby dużych zakładów przemysłowych lub instytucji usługowych (zatrudniających ponad 500 osób)
18.	Niski wskaźnik PKB na mieszkańca w grupie miast wg przedziału wielkościowego
19.	Ubytek lub zmniejszenie rangi instytucji definiujących pozycję miasta w hierarchii centralności bądź metropolitalności
20.	Krytyczny wizerunek miasta jako przestrzeni niekorzystnej do zamieszkania (potwierdzony badaniami lub wiarygodnymi sondażami)
21.	Ubytek sieci komunikacji miejskiej (liczba i długość linii)
22.	Ubytek w sieci instytucji szkolnictwa publicznego (przedszkola, szkoły podstawowe, szkoły ponadpodstawowe)
23.	Istnienie realnych zagrożeń środowiskowych (<i>environmental hazards</i>) dla terenów zainwestowanych, np. zagrożenia negatywnym oddziaływaniem górnictwa, często występujące katastrofy naturalne
24.	Przyrost nowych terenów wyłączonych z użytkowania (<i>brownfields</i> , nieużytki, pusto-
	stany)

* Stosunek liczby osób w wieku, w którym są one nieaktywne lub bierne zawodowo, czyli w wieku nieprodukcyjnym (liczba dzieci w wieku 0—14 lat, liczba osób w wieku 60 lub 65 lat i więcej) do liczby osób będących w wieku produkcyjnym (liczba osób w wieku 15—59 lub 64 lata).

w głównej mierze z korzystnej lokalizacji geograficznej. W przypadku Katowic ważną determinantą były także regionalne funkcje administracyjno-polityczne i metropolitalne. Pozostałe średnie, a szczególnie duże miasta przeszły gwałtowny regres ekonomiczny i zmianę funkcjonalną albo wciąż utrwalają swój rozwój oparty na górnictwie i hutnictwie, co w dłuższej perspektywie również nie jest korzystne. Pewne miasta (Będzin, Bytom, Dąbrowa Górnicza, Mysłowice, Tarnowskie Góry, Tychy) straciły część swojego terytorium. Niektóre dzielnice tych miast usamodzielniały się jako osobne gminy, odrywając się od ośrodków przeżywających kryzys ekonomiczny. Część z nich (Imielin) znalazła nowe możliwości rozwoju i jako osobne miasta odniosła sukces w skali regionalnej. Procesy odśrodkowe związane z dalszym rozpadem administracyjnym są wciąż aktualne (Bytom, Mysłowice, Ruda Śląska).

Innym problemem konurbacji katowickiej jest bliskie sąsiedztwo Krakowa, jednego z najbardziej dynamicznie rozwijających się ośrodków metropolitalnych Europy Środkowo-Wschodniej, a przede wszystkim Polski. Bliskość obu zespołów miejskich — krakowskiego i katowickiego — powoduje pewne ograniczenia rozwojowe w skali regionalnej oraz naturalną konkurencję w różnych przedsięwzięciach, głównie dotyczących nowych technologii i usług oraz tzw. gospodarki opartej na wiedzy. Pozytywne efekty synergii metropolii krakowskiej i katowickiej zdecydowanie większe korzyści przynoszą tej pierwszej.

Spośród łącznie ponad 200 jednostek miejskich, dla których umownie należy przyjąć nazwę dzielnic, zlokalizowanych w 17 miastach rdzenia konurbacji katowickiej tendencje rozwojowe (nowe działalności ekonomiczne, nowe przestrzenie mieszkaniowe, wzrost liczby ludności) można zaobserwować w nie więcej niż 20—25 (ok. 10%). Pozostałe trwają w stagnacji lub depresji.

Spośród większych miast konurbacji katowickiej pojęcie miasta „już niepotrzebnego” należałoby odnieść do Bytomia. Ośrodek ten spełnia 21 spośród 24 kryteriów kurczącego się „już niepotrzebnego” miasta, które zostały zestawione w tabeli 31. W dużej mierze przyjętą tu definicję oraz kryteria wyróżniające spełnia także kilka innych, co najmniej 50-tysięcznych miast regionu.

Wielka skala problemów Bytomia wynika z eksploatacji górniczej węgla kamiennego, która szczególnie w XX w. poczyniła wiele szkód w zabudowie miasta i jego infrastrukturze. Szkody górnicze nadal oddziałują na miasto. W 1982 r. uszkodzeniu uległo ponad 600 mieszkań w zabytkowym centrum miasta (Dra-bina, 2010). W 2011 r. na skutek uszkodzeń budynków dzielnicy Karb wykwaterowano ok. 600 osób (Krzysztofik, Runge, Kantor-Pietraga, 2012a). Budynki, w których znajdowały się te mieszkania, zostały w 2012 r. ostatecznie wyburzone. W wielu miejscach, także w centrum miasta, skala osiadania terenu w okresie jednego roku przekroczyła 5 m, w wielu innych przewyższa nawet 15 m. Destrukcyjnie na budynki i infrastrukturę oddziałują także wstrząsy tektoniczne wywołane działalnością górniczą. Ogół tych niekorzystnych zjawisk występuje,

158 je, mimo że likwidacji uległy 4 z 5 kopalń. Prowadząca urobek pod miastem

KWK „Bobrek-Centrum” planuje dalszą działalność górniczą, skoncentrowaną pod trzema dzielnicami, w tym również pod Śródmieściem.

Z uwagi na dotychczasowe doświadczenia działań kopalni w ostatnich latach (eksploatacja bez podziemnych zabezpieczeń osiadań gruntu) należy oczekiwać, że dewastacji ulegnie więcej niż połowa zwartej, wielokondygnacyjnej zabudowy dzielnic Karb i Miechowice oraz co najmniej 20% w Śródmieściu (część zachodnia i północna).

Procesy degradacji technicznej zabudowy mają także niekorzystny wpływ na percepcję miasta oraz pozyskiwanie nowych, dużych inwestorów. W rankingu firmy BAV Consulting z 2009 r. Bytom został ogłoszony „najbardziej odpychającym” miastem Polski. Wielkim problemem tego miasta są także kwestie demograficzne i społeczne: starzejące się społeczeństwo, najwyższe w regionie bezrobocie (20% w grudniu 2012 r.), duża skala problemów z ubóstwem i wykluczeniem społecznym (Krzysztofik, Runge, Kantor-Pietraga, 2012a).

Opinia na temat Bytomia jako miasta „już niepotrzebnego” pojawiła się w okresie międzywojennym, kiedy planowano „przenieść” go 20 km na północny zachód. Ówczesne plany zakładały, że przestrzeń dotychczasowego miasta zostanie wykorzystana wyłącznie jako obszar eksploatacyjny cennych zasobów węgla kamiennego (Szczypka-Gwiazda, 2003). Z różnych powodów planu nie zrealizowano, kontynuując eksploatację między innymi pod zwartą zabudową rozległej dzielnicy śródmiejskiej. Współcześnie na miasto niekorzystnie oddziałuje zarówno jego przeszłość gospodarcza, jak i uwarunkowania gospodarcze. Istniejąca tu kopalnia węgla kamiennego, będąca jedynym dużym zakładem w mieście, jednocześnie bardzo negatywnie oddziałuje na jego przestrzeń i infrastrukturę. Jej zamknięcie spowodowałoby z jednej strony ograniczenie degradacji miasta, z drugiej zaś — pozbawiłoby pracy ponad 4 tys. osób, a lokalne władze miejskie — przychodu z tytułu płaconych przez kopalnię podatków. Sytuacja taka stwarza wiele problemów w zarządzaniu miastem (Kantor-Pietraga i in., 2014).

Skomplikowana sytuacja Bytomia jako miasta silnie i wieloaspektowo kurczącego się oraz fakt spełniania przez nie większości kryteriów wskazanych w tabeli 31 upoważnia do traktowania go jako ośrodka funkcjonalnie „już niepotrzebnego”.

7.4. Miasta „zanikłe”

Ostatnim elementem określającym statystyczny wymiar depopulacji miast jest zagadnienie ich zanikania. Pojęcie to ma dwa aspekty. Przede wszystkim zanikanie jako efekt rzeczywistego ubytku liczby ludności w danej miejscowości i jej ostateczna kompletna depopulacja (całkowita depopulacja).

W drugim ujęciu „zanik” miast ma jedynie charakter formalny, tzn. dana miejscowość przestaje być miastem tylko formalnie. Pod każdym innym wzglę-

dem funkcjonuje nadal. „Zanika” jedynie jako element zbioru miast w sieci osadniczej. Z reguły zjawisku temu towarzyszą tendencje depopulacyjne, ale nie jest to zasadą.

W zagranicznej literaturze naukowej funkcjonuje pojęcie tzw. miast opuszczonych (*abandoned towns*), (McLeman 2011). W opracowaniach popularnonaukowych i częściowo naukowych (Florin, 1961; Brown, 2000; Steinhilber, 2003) określa się je jako *ghost cities* lub *ghost towns* (Varosha na Cyprze, Quineitra w Syrii, Prypeć na Ukrainie, Belchite w Hiszpanii, Casilis w Australii). Niektóre stanowią nawet atrakcję turystyczną (Barkerville w Kanadzie czy Real de Catorce w Meksyku). Część z nich jest wyludniona, część zamieszkała przez populację nieprzekraczającą 100 osób. Pojęcie miast opuszczonych lub *ghost towns* najlepiej oddaje polskie tłumaczenie „miasta zanikłe” (nie zawsze całkowicie wyludnione).

W tej części opracowania uwagę skupiono na rzeczywistym zjawisku „zanikania” miast i ich dążeniu do całkowitej depopulacji. Pod pojęciem „miasta zanikłe” w węższym — statystyczno-demograficznym — wymiarze rozumie się więc w niniejszej pracy miejscowości, które posiadając indywidualnie prawa miejskie, stanowią:

- niezaludnione obręby geodezyjne;
- przestrzenie niezagospodarowane lub zagospodarowane w niewielkim stopniu, które są fragmentami innych miejscowości;
- niewielkie przysiółki lub wsie, których ludność nie przekracza 100 mieszkańców.

Przytoczone rozróżnienie wynika z niejednoznaczności pojęcia „zanikłe”, tzn. traktowania go jako dosłowne lub względne. Jakkolwiek w tym drugim ujęciu zanikowi w wymiarze ilościowym podlegają niemal wszystkie struktury miejskie, z uwagi na fakt, że niejednokrotnie miejscowość ta jest jeszcze zamieszkała, nie można uznawać jej za zanikłą w dosłownym tego słowa znaczeniu.

Miasta „zanikłe”, które nie są w ogóle zamieszkałe, określić należy pojęciem wyludnione. W sformułowaniu tym podkreśla się demograficzny aspekt ubytku ludności.

Całkowite wyludnienie się miasta na terytorium Polski było zjawiskiem niezwykle rzadkim. Przyczyny kompletnego ubytku ludności mają charakter raczej incydentalny, a proces wyludniania się jest gwałtowny.

Uwarunkowania zanikania miast na obszarze Polski wynikały:

- ze zjawisk przyrodniczych (Stara Łeba),
- ze zjawisk politycznych (Zimin, Stary Terespol),
- ze zjawisk gospodarczych (Miedzianka),
- z ogólnogeograficznych (Drohiczyn Ruska Strona),
- ze społeczno-demograficznych (Zygmuntów),
- z działań zbrojnych (Stary Sandomierz)
- z translokacji miast (Stare Szamotuły),
- 160 — z planowych działań związanych z rozbiórką zabudowy miasta (Zasieki).

Przykładem szczególnym miast wyludnionych i „zanikłych” są miasta efemerydy, które tuż po powstaniu przestały istnieć, kompletnie lub w znacznej części się wyludniając. Przykładem jest tu Radzimin, który niedługo po swoim powstaniu w 1786 r. zniknął całkowicie. Przyczyną tego stanu była geneza miasta, które po pierwszym zaborze miało „zastąpić” w przestrzeni geograficznej sąsiednią Kcynię (współcześnie województwo kujawsko-pomorskie). Ponieważ to ostatnie znalazło się po stronie zaboru pruskiego, właściciel miasta Radzimin uznał, że wypełni ono „lukę” w tej części zachodniej Wielkopolski (Najgrakowski, 2008, s. 280). Po ostatecznym włączeniu całej północno-zachodniej Wielkopolski do państwa pruskiego zaniknęły uwarunkowania rozwoju Radzimina, w związku z tym już w XIX w. samo miasto kompletnie się wyludniło i zniknęło. Dziś stanowi niezamieszkały fragment wsi Żurawia w gminie Kcynia.

Antonimem opisanego rozwoju jest wyludnienie okresowe. W większości przypadków ma ono swoją genezę albo w działaniach zbrojnych (i ich konsekwencjach), albo w katastrofach przyrodniczych. Na wyludnienie periodyczne najbardziej narażone były miasta małe. W 1945 r. w Policach odnotowano formalnie tylko 40 mieszkańców.

Interesującym przykładem odmiany wyludniania periodycznego jest przypadek kompletnej wymiany ludności. Zjawisko to na szerszą skalę miało miejsce na terenach zachodniej i północnej Polski, a także w rejonie Ustrzyk Dolnych (czynniki polityczno-narodowościowe), w Warszawie oraz w niektórych małych miastach zlokalizowanych przed II wojną światową na terytorium Polski (zagłada przedwojennej społeczności, w przypadku mniejszych miast głównie narodowości żydowskiej). Największym miastem Polski i Europy, które doświadczyło tego zjawiska w XX w., był Wrocław. Stolica Dolnego Śląska „wymieniła” po II wojnie światowej ponad 600 tys. swoich mieszkańców. Inne duże miasta to: Szczecin, Zielona Góra, Wałbrzych, Gorzów Wielkopolski, Koszalin. W żadnym z tych miast udział ludności autochtonicznej w 1955 r. nie przekraczał 1%. Nieco większe wskaźniki dotyczyły miast górnośląskich (w tym Opola) oraz Gdańska. Należy jednak podkreślić, że zamiana ludności autochtonicznej na napływową na terenach włączonych do Polski w 1945 r. nie zawsze odbywała się na podstawie etapu kompletnego wyludnienia miasta.

Do tej grupy zjawisk należy również włączyć działania okupacyjnych władz niemieckich na tzw. Zamojszczyźnie i na Pomorzu w 1943 r. Jakkolwiek wysiedlenia dotyczyły miejscowości formalnie wiejskich, w tej grupie znalazło się także kilka zdegradowanych miast regionu. Najbardziej znanym przykładem był Skierbieszów.

Zakończenie (synteza badawcza)

Proces depopulacji miast stanowi stały komponent dynamiki procesu urbanizacji. W badanym okresie (XIX—XXI w.) odnotowano go dla wszystkich wyróżnionych podokresów i w odniesieniu do terytorium całego kraju. W związku z tym depopulacja stanowiła stały komponent w rozumieniu ciągłości procesów rozwojowych miast oraz kształtowania ich struktur wewnętrznych (demograficznych, gospodarczych, społecznych, przestrzennych). Dotyczy to zarówno miast Polski jako zbioru, jak i miast rozważanych w ramach indywidualnych trajektorii rozwojowych.

Wyludnianie się miast ma charakter silnie zdeterminowany, dlatego postęp tego zjawiska zależny był od określonych warunków: politycznych, gospodarczych, społecznych, demograficznych, przestrzennych. Tylko część determinant miała charakter długotrwały lub obejmowały one obszar całej dzisiejszej Polski. To zaś warunkowało dość zróżnicowany czas trwania depopulacji oraz jej zasięg przestrzenny w ujęciu regionalnym.

Zjawisko depopulacji miast, jeśli chodzi o ośrodki zlokalizowane na obszarze Polski, należy odnosić do dwóch składowych przyrostu rzeczywistego ludności — przyrostu naturalnego i salda migracji. Brak szczegółowych źródeł dla I połowy XIX w. nie pozwala na kategoryczność wnioskowania dla tego podokresu, niemniej jednak należy stwierdzić, że podstawowym czynnikiem determinującym rozwój demograficzny miast Polski od XIX do końca XX w. był przyrost rzeczywisty warunkowany składową przyrostu naturalnego. Czynnikiem determinującym rozumie się w tym przypadku jako warunek trwania miasta, tzn. odnotowywanego przyrostu naturalnego bądź jego stagnacji. Elementem różnicującym potencjał ludnościowy miast był natomiast czynnik migracyjny. Ta składowa warunkowana była specyfiką gospodarczą miast, w związku z czym w naturalny sposób różnicowała ich wielkość demograficzną.

Czynnik ekonomiczny w rozwoju miast stymulujący ich indywidualne trajektorie rozwoju demograficznego do końca XX w. stanowił jednocześnie element pośrednio wpływający na depopulację miast, głównie tych z nich, które cechowały się opóźnieniem w rozwoju ogólnych struktur społeczno-ekonomicz-

nych, a przede wszystkim brakiem transformacji bazy ekonomicznej z rolniczo-usługowej czy usługowo-handlowej na przemysłową lub przemysłowo-usługową. Wyraźnie na zależność tę wskazują stagnacja demograficzna, depopulacja czy w końcu skrajne przypadki miast zanikłych w XIX w. i I połowie XX w., które pozostały „obok” procesów intensywnej industrializacji. Przemysłowe podstawy bytu miasta mogły nie być istotne tylko w przypadku ośrodków lokalnych o funkcjach administracyjnych (głównie powiatowych) lub innych usługowo-handlowych wymuszonych specyficzną lokalizacją danego ośrodka jako centrum dyspozycyjnego większego rejonu. Jak ważny był to element, pokazały problemy małych nieuprzemysłowionych i niewyspecjalizowanych miast Polski po 1945 r., kiedy to w ramach gospodarki centralnie planowanej zdegradowano instytucjonalne podstawy rozwoju funkcji handlowo-usługowych.

Reasumując, czynnikiem warunkującym permanentną depopulację niektórych miast na obszarze Polski do końca XX w. był czynnik ekonomiczny, związany z brakiem funkcji przemysłowych stymulujących z kolei potencjalny napływ migracyjny. Czynnikiem ograniczającym depopulację miast były urodzenia, które równoważyły odpływ migracyjny w ośrodkach miejskich, niestanowiących celów migracyjnych wynikających z ich potencjału ekonomicznego.

Effektem tej sytuacji było trwanie w sieci osadniczej dwóch zbiorów miast: odnotowujących przyrost naturalny i napływ migracyjny oraz tych, których stabilizatorem bytu był jedynie przyrost naturalny. Wewnątrz tego drugiego zbioru można wyróżnić podzbiór miast cechujących się okresowym lub incydentalnym procesem wyludniania. Długotrwałe wyludnianie się małych miast powodowało natomiast ostateczne pozbawienie ich praw miejskich.

Od lat 80. XX w., a na większą skalę od lat 90. XX w. zjawiskiem obserwowalnym w skali zbioru wszystkich miast w kraju stało się równoczesne zmniejszanie składnika przyrostu naturalnego i napływu migracyjnego. Wyjątek stanowiła malejąca grupa większych miast Polski o funkcjach metropolitalnych, gdzie napływ migracyjny stanowił podstawowy element kształtujący poziom przyrostu rzeczywistego. Wskaźnik przyrostu naturalnego obniżył się dość równomiernie w większości miast Polski. Różnice regionalne w tym względzie są nieduże.

Problemem okresu po 1990 r. jest jednak to, że we wzrastającej systematycznie liczbie miast odnotowywany jest ubytek naturalny ludności, co przy ujemnym lub zrównoważonym saldzie migracji powoduje stały ubytek rzeczywistej ludności. Obowiązująca prognoza demograficzna GUS do 2035 r. wskazuje, że trend ten będzie się pogłębiał, a liczba miast wyludniających się będzie wzrastała.

Z innego punktu widzenia należy stwierdzić, że ok. 1990 r. nastąpiło charakterystyczne „rozwarcie nożyc”, w którym rolę podstawową w procesach depopulacyjnych miast zaczął odgrywać czynnik społeczny, bo w tym pierwotnym kontekście należy interpretować nadwyżkę liczby zgonów nad liczbą urodzeń. Opisywane zjawisko zaczęło się pogłębiać w XXI w.

Depopulację współczesnych miast polskich należy zatem interpretować, w porównaniu z dekadami i stuleciami wcześniejszymi, jako zjawisko podwójnie zdeterminowane w kontekście składowych przyrostu demograficznego. Miasto w procesie depopulacji rzeczywiście nie ma w zasadzie możliwości, by w istotny sposób przeciwdziałać ubytkowi ludności. Możliwe rozwiązania prowadzą jedynie do wyhamowywania zjawiska wyludniania miast. Koncentrują się na polityce miejskiej, ukierunkowanej na stabilizowanie poziomu rozwoju społeczno-ekonomicznego miasta. Celem ostatecznym tych działań jest natomiast stworzenie korzystniejszych warunków związanych ze wzrostem wskaźnika dzietności oraz napływem migracyjnym.

Wracając do problemu dualnej genezy współczesnych procesów depopulacyjnych miast, należy się odnieść do analogicznego zjawiska, które miało miejsce w XIX w., a wynikało tylko z czynnika odpływu migracyjnego. Podobieństwo skutków zjawiska, jakim jest depopulacja miast, przy jednoczesnym wskazaniu fundamentalnych różnic warunkujących to zjawisko, stanowiło zasadniczy cel niniejszego opracowania.

Problem ten proponuje się rozwiązać w następujący sposób:

1. Czynnikiem stałym depopulacji w dziejach Polski ostatnich 2—3 stuleci był odpływ migracyjny.
2. Nowym i stale ewoluującym czynnikiem depopulacji miast Polski jest ubytek naturalny.
3. Oba wymienione elementy definiujemy jako uwarunkowania i mechanizmy systemowe oddziałujące długookresowo.
4. Oprócz determinant uwarunkowań i mechanizmów systemowych oddziałujących długookresowo, funkcjonują uwarunkowania i mechanizmy systemowe oddziałujące krótkookresowo oraz uwarunkowania incydentalne.
5. Czynnikiem odpływu migracyjnego, w tym emigracja zagraniczna, miały istotny wpływ na ubytek demograficzny w miastach na obszarze Polski. Jego rola na przełomie XX i XXI w. jest znacząca.
6. Przyjęcie, że odpływ migracyjny ma charakter bezpośrednio determinujący depopulację ośrodka miejskiego wynika z faktu, że dane miasto musi spełniać pewne funkcje ekonomiczne w systemie krajowym. Ich zanik, powiązany z brakiem sukcesji nowych funkcji, powoduje ogólną dezintegrację miasta, której najbardziej widoczną konsekwencją demograficzną jest odpływ migracyjny. Wyjaśniany między innymi czynnikami ekonomicznymi ubytek demograficzny miast definiuje ogromną część przypadków kurczenia się miast. Pozytywny rozwój gospodarczy i oczekiwana poprawa warunków bytu ekonomiczno-społecznego są z kolei czynnikiem generującym napływ migracyjny.
7. Ubytek naturalny jako czynnik dynamizujący depopulację może być równoważony potencjalnym napływem migracyjnym. W większości miast współczesnej Polski nie ma natomiast sytuacji odwrotnej. Ubytek naturalny stał się w ostatnich dziesięcioleciach w skali kraju zjawiskiem powszechnym. Dodatkowo wykazuje tendencje do pogłębiania się. Przytoczoną relacyjność

ruchu naturalnego i ruchu migracyjnego rozumieć należy także w kategoriach funkcjonalistycznych, tzn. aby były stworzone korzystne warunki bytu społecznego, muszą zaistnieć określone korzystne warunki bytu ekonomicznego. W dłuższej perspektywie i w odniesieniu do miast zasadę tę należy rozumieć jako zdeterminowanie procesów demograficznych ruchami migracyjnymi. Te mogą zaistnieć tylko w sytuacji odpowiednich warunków rozwoju ekonomicznego.

8. Niezależnie od czynników oddziałujących systemowo i długookresowo, jak długotrwały odpływ migracyjny czy ubytek naturalny ludności, w przestrzeni geograficznej występuje ogół innych czynników mających znaczenie regionalne lub krótkotrwałe. Ich występowanie należy rozumieć jako bezpośrednią interakcję życia człowieka na Ziemi, co uzewnętrznia się relacjami o charakterze naturalnym i antropogeograficznym. W pierwszym przypadku za wyludnieniem danego miasta stoją czynniki wyłącznie naturalne, np. klęski żywiołowe, w drugim zaś — czynniki społeczne, gospodarcze czy polityczne, np. zmiana granic. Część z nich jest trudna do jednoznacznego sklasyfikowania, np. miasto opustoszałe na skutek szkód górniczych, gdzie czynnik przyrodniczy współistnieje z antropogenicznym.
9. Czynniki incydentalne depopulacji miast mogą wpływać na dotychczasowe trendy rozwoju determinowane czynnikami oddziałującymi stale i systemowo tylko w sytuacji, gdy te pierwsze stanowią specyficzny moment domknięcia pewnego etapu (np. trwająca 5 lat II wojna światowa jako przełom polityczno-gospodarczy i społeczny bezpośrednio oddziałujący na przestrzenne uwarunkowania depopulacji małych miast w latach 1945—1989). Nie wpływają natomiast długoterminowo na ogólne trendy zjawisk depopulacyjnych.
10. Przyjmując ujęcie funkcjonalistyczne w wyjaśnianiu depopulacji miast w Polsce po 1810 r., należy stwierdzić, że analogie między powszechną depopulacją i stagnacją demograficzną dużych zbiorów miast w XIX i na przełomie XX/XXI w. wynikają z przejścia:
 - w pierwszym przypadku, z gospodarki opartej na rolnictwie, handlu i usługach lokalnych na gospodarkę opartą na przemyśle i rozwoju transportu kolejowego;
 - w drugim przypadku, z gospodarki opartej na przemyśle na gospodarkę opartą na działalności usługowej i wzmożonej roli indywidualnego transportu samochodowego.
11. W obu wskazanych przypadkach transformacja ekonomiczna prowadziła do przestrzennej redystrybucji ludności, czego efektem była między innymi depopulacja regionów i ośrodków miejskich, niespełniających w danym momencie optymalnych oczekiwań lokalizacyjnych związanych z relacją miejsca pracy do miejsca zamieszkania. O ile w pierwszym okresie (XIX w. i pierwsze dekady XX w.) redystrybucja ludności cechowała się relacjami wieś — miasto i miała charakter przemieszczeń średnio- i długodystansowych (odpowiednio: 20—100 km i ponad 100 km), o tyle współcześnie

(po 1990 r.) wzrasta rola relacji miasto — wieś z wyraźnym zaakcentowaniem przemieszczeń krótkodystansowych (do 20 km), nawiązujących do ogólnych procesów suburbanizacji. Stała i niezmienna jest rola emigracji zagranicznych.

12. Zjawisko depopulacji miast w Polsce jest istotnym i trwałym elementem ogólnych procesów przestrzenno-demograficznych. W II połowie XX w. przeszło jednak w etap kurczenia się, rozumianego jako proces stymulowany genetycznie zarówno czynnikami ekonomicznymi, jak i społecznymi. Kurczenie się miast ujmowane w ten sposób jest zjawiskiem negatywnym, gdyż ubytkowi migracyjnemu towarzyszy ubytek naturalny ludności. Zatem w przeciwieństwie do XIX i I połowy XX w. miasta i regiony kurczące się nie posiadają dotychczasowej „rezerwy demograficznej”, jaką była odnotowywana nadwyżka urodzeń nad zgonami. Przy słabo zaznaczających się procesach imigracyjnych zmiany demograficzne w miastach Polski w przyszłości będą miały charakter wyraźnie regresywny. Oznacza to, że depopulacja miast będzie podstawowym elementem określającym ogół procesów demograficznych dotyczących miast.

Literatura

- A comparative study of Łódź and Manchester. Geographies of European Cities in Transition*, 1997: Eds. S. Liszewski, C. Young. Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Atlas historyczny świata*, 1986: Warszawa—Wrocław, Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych.
- Audirac I., Cunningham-Sabot E., Fol S., Torres Moraes S., 2012: *Declining Suburbs in Europe and Latin America*. „International Journal of Urban and Regional Research”, Vol. 36, N° 2 (March), s. 226—244.
- Banasiak S., 1963: *Działalność osadnicza Państwowego Urzędu Repatriacyjnego na Ziemiach Odzyskanych w latach 1945—1947*. Poznań, Instytut Zachodni.
- Bański J., 1999: *Obszary problemowe w rolnictwie Polski*. W: „Prace Geograficzne IGiPZ PAN”. Nr 172. Warszawa.
- Bański J., 2002: *Typy ludnościowych obszarów problemowych*. W: „Studia Obszarów Wiejskich”. 2: *Spoleczne problemy wsi*. Red. J. Bański, E. Rydz. Warszawa, PTG, IGiPZ PAN, s. 41—52.
- Barran F.R., 2005: *Städte-Atlas Pommern*. Würzburg, Rautenberg im Verlagshaus.
- Beauregard R., 2001: *Federal Policy and Postwar Urban Decline: A Case of Government Complicity?* „Housing Policy Debate”, Vol. 12, N° 1, s. 129—151.
- Beauregard R., 2003: *Voices of Decline*. Blackwell, The Postwar Fate of US Cities.
- Beauregard R., 2008: *Urban population loss in historical perspective: United States, 1820—2000*. „Environment and Planning”, Vol. 41, N° 3, s. 514—528.
- Beim M., 2009: *Modelowanie procesu suburbanizacji w aglomeracji poznańskiej*. Poznań, Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Berezowski S., 1986: *Metody badań w geografii ekonomicznej*. Warszawa, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Berg L. van den, Drewett R., Klaassen L., Rossi A., Vijerberg C., 1982: *Urban Europe: A Study of Growth and Decline*. Oxford, Pergamon.
- Berger J., 2002: *Spisy ludności na ziemiach polskich do 1918 r.* „Wiadomości Statystyczne”, nr 47, s. 12—19.
- Bernt M., Haase A., Großmann K., Cocks M., Couch C., Cortese C., Krzysztofik R., 2013: *How does(n't) Urban Shrinkage get onto the Agenda? Experience: from Leipzig, Liverpool, Genoa and Bytom*. „International Journal of Urban and Regional Research”, DOI: 10.1111/1468-2427-12101.
- Billig W., 1963: *O prawach rozwoju ludności*. Warszawa, Książka i Wiedza.
- Blacker C.P., 1947: *Stages in Population Growth*. „The Eugenics Review”, Vol. 31, N° 3, s. 88—101.
- Blaikie P., Kennann T., Davis I., Wisner B., 2006: *At Risk: Natural Hazards, People's Vulnerability and Disasters*. London—New York, Routledge.

- Bontje M., 2004: *Facing the challenge of shrinking cities in East Germany: The case of Leipzig*. „GeoJournal”, Vol. 61, s. 13—21.
- Bontje M., Musterd S., 2012: *Understanding Shrinkage in European Regions*. „Built Environment”, Vol. 38, N° 2 (June), s. 153—161.
- Booza J., Metzger K., 2001: *Population and Population Density Trends: A Case Study of Detroit, Michigan, Population Briefs*. 3. Detroit, Center for Urban Studies, Wayne State University.
- Borowski S., 1970: *Rozwój demograficzny i problem maltuzjański na ziemiach polskich pod panowaniem niemieckim w latach 1807—1914*. „Przeszłość Demograficzna Polski”, T. 3, s. 125—142.
- Borowski S., 1974: *Funkcje prokreacyjne rodziny polskiej*. W: *Demografia społeczna*. Red. A. Józefowicz. Warszawa, PWN, s. 84—155.
- Borowski S., 1975: *Przemiany demograficzne i społeczno-zawodowe w Wielkopolsce w latach 1918—1945*. „Przeszłość Demograficzna Polski”, T. 7, s. 151—275.
- Bradbury K., Downs A., Small K., 1982: *Urban Decline and The Future of American Cities*. Washington, DC, The Brookings Institution.
- Brennan C., Hackler D., Hoene C., 2005: *Demographic Change in Small Cities, 1990 to 2000*. „Urban Affairs Review”, Vol. 40, N° 3, s. 342—361.
- Brown K., 2000: *Ghost Towns Tell Tales of Ecological Boom and Bust*. „Science Magazine”, Vol. 290, s. 35—37.
- Brożek A., 1969: *Ostflucht na Śląsku*. Opole, Instytut Śląski.
- Buhnik S., 2010: *From shrinking cities to Toshi no shukushō: Identifying Patterns of Urban Decline within the Osaka Metropolitan Area*. „Berkeley Planning Journal”, Vol. 23, s. 132—156.
- Buzar S., Ogden P., Hall R., Haase A., Kabisch S., Steinführer A., 2007: *Splintering Urban Populations: Emergent Landscapes of Reurbanisation in Four European Cities*. „Urban Studies”, Vol. 44, N° 4, s. 651—677.
- Buzek J., 1915: *Pogląd na wzrost ludności ziem polskich w wieku XIX*. Kraków, Nakładem Centralnego Biura Wydawnictw.
- Bytnar-Suboczowa M., 1955: *Zagadnienia ludnościowe na Górnym Śląsku w latach 1914—1950*. W: *Górny Śląsk. Prace i materiały geograficzne*. Red. A. Wrzosek. Kraków, Wydawnictwo Literackie, s. 305—344.
- Champion A., 2001: *A changing demographic regime and evolving polycentric urban regions: Consequences for the size, composition and distribution of city populations*. „Urban Studies”, Vol. 38, N° 4, s. 657—677.
- Cheshire P., 1995: *A New Phase of Urban Development in Western Europe? The Evidence for the 1980s*. „Urban Studies”, Vol. 32, N° 7, s. 1045—1063.
- Cheshire P., Hay D., 1989: *Urban Problems in Western Europe*. London, Unwin Hyman.
- Christaller W., 1963: *Ośrodki centralne w południowych Niemczech*. „Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej”, z. 1, s. 1—72.
- Clark C., 1969: *Population Growth and Living Standards. The Economics of Underdevelopment*. London—Oxford—New York.
- Cocks M., Couch C., 2012: *The Governance of a Shrinking City: Housing Renewal in the Liverpool Conurbation, UK*. „International Planning Studies”, Vol. 17, N° 3, s. 277—301.
- Constantinescu I.P., 2012: *Shrinking Cities in Romania: Former Mining Cities in Valea Jiului*. „Built Environment”, Vol. 38, N° 2 (June), s. 214—228.
- Couch C., Karecha J., Nuissl H., Rink D., 2005: *Decline and sprawl: an evolving type of urban development — observed in Liverpool and Leipzig*. „European Planning Studies”, Vol. 13, N° 1, s. 117—136.
- Cynalewska U., 1977: *Sytuacja społeczno-ekonomiczna miast wielkopolskich w międzywojennym dwudziestoleciu*. Warszawa—Poznań, PWN.

- Cynalewska U., Kowal S., 1988: *Zaludnienie a przemiany przestrzenne miast Wielkopolski w XIX i XX wieku*. W: H. Imbs: *Miasto i kultura polska doby przemysłowej. Przestrzeń*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, Ossolineum, s. 221—250.
- Czarnecki B., 2011: *Przejawy i konsekwencje depopulacji polskich miast. Zarys problemu*. „Architecturae et Artibus” [Białystok, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej], Vol. 3, N° 4(10), s. 13—20.
- Czetwertyński-Sytnik L., 1981: *Rozwój procesów urbanizacyjnych w strefie oddziaływania Torunia*. W: „Studia Societatis Scientiarum Torunensis”. Vol. 9, nr 3. Warszawa—Poznań—Toruń, Toruńskie Towarzystwo Naukowe, PWN.
- Czuma I., 1939: *Polityka ludnościowa III Rzeszy*. Lublin, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Damurski Ł., 2006: *Miasta Dolnego Śląska po II wojnie światowej (zasiedlanie, stabilizacja, integracja)*. Wrocław, Politechnika Wrocławska.
- Dangel J., 1962: *Rozwój ludności w Polsce oraz jego wpływ na zmiany w liczbie i wielkości miast w okresie 1946—1960*. W: „Biuletyn KPZK PAN”. Z. 8. Warszawa.
- Dangel J., 1968: *Przekształcenia sieci miejskiej w Polsce pod wpływem rozwoju ludności i uprzemysłowienia kraju w okresie 1946—1960*. Warszawa, PWN.
- Dangel J., 1974: *Demografia miasta*. W: *Demografia społeczna*. Red. A. Józefowicz. Warszawa, PWN, s. 251—285.
- Dembowska Z., 1994: *Obszary problemowe w Polsce*. Warszawa, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej.
- Demografia*, 1992: „Roczniki Statystyczne”. Warszawa, GUS.
- Demografia społeczna*, 1974: Red. A. Józefowicz. Warszawa, PWN.
- Długosz Z., 1992: *Typologia miast Polski w świetle wybranych parametrów migracji*. Kraków, Uniwersytet Jagielloński.
- Długosz Z., 2000: *Kierunki zmian w ruchu ludności w okresie przemian ustrojowo-gospodarczych na obszarze województwa małopolskiego*. W: *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*. 5. Red. S. Ciok, D. Ilnicki. Wrocław, Uniwersytet Wrocławski, s. 71—81.
- Długosz Z., Kurek S., 2007: *Zmiany w zaludnieniu a ruch ludności w Polsce w latach 1995—2004*. W: *Procesy transformacji społeczno-ekonomicznych i przyrodniczych struktur przestrzennych*. Red. J. Lach, M. Borowiec, T. Rachwał. Kraków, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej w Krakowie, s. 174—189.
- Dominiczak H., 1975: *Proces zasiedlania województwa zielonogórskiego w latach 1945—1950*. Zielona Góra, Lubuskie Towarzystwo Naukowe w Zielonej Górze.
- Downs A., 1997: *The Challenge of Our Declining Big Cities*. „Housing Policy Debate”, Vol. 8, N° 2, s. 359—408.
- Downs A., 1999: *Some Realities about Sprawl and Urban Decline*. „Housing Policy Debate”, Vol. 10, N° 4, s. 955—974.
- Drabina J., 2010: *Historia Bytomia. Od średniowiecza do współczesności 1123—2010*. Bytom, Towarzystwo Miłośników Bytomia.
- Dropek W., 1991: *Cechy miejskie i rozwój ludnościowy ośrodków bez formalnego statusu miejskiego w województwie opolskim*. „Studia Śląskie”, T. 50, s. 245—268.
- Dropek W., 1999: *Rola miast zdegradowanych w sieci osadniczej Śląska*. Opole, PIN Instytut Śląski.
- Dumała K., 1974: *Przemiany przestrzenne miasta i rozwój osiedli przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1831—1869*. Wrocław, Ossolineum.
- Dunin-Wąsowicz K., 1963: *Struktura demograficzna narodu polskiego w latach 1864—1914*. W: *Historia Polski*. T. 3, cz. 1. Red. S. Arnold, T. Manteuffel. Warszawa, Instytut Historii PAN, s. 92—110.
- Dyer A., 1995: *Decline and Growth in English Towns, 1400—1640*. Cambridge, Cambridge University Press.

- Dzieciuchowicz J.Z., 1995: *Determinanty demograficzne i społeczno-ekonomiczne redystrybucji przestrzennej ludności aglomeracji miejskich. Przykład aglomeracji łódzkiej*. Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Dzieciuchowicz J.Z., 2009: *Przemiany ludnościowe Łodzi na przełomie XX i XXI wieku. Prognoza demograficzna Łodzi*. W: *Monografia Łodzi*. Red. S. Liszewski. Łódź, Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Dzieje Gdyni*, 1980: Red. R. Wapiński. Wrocław, Ossolineum.
- Dzieje Wielkopolski*. T. 2. *Lata 1793—1918*, 1973: Red. W. Jakóbczyk. Poznań, Wydawnictwo Poznańskie.
- Dziewoński K., 1956: *Geografia osadnictwa i zaludnienia. Dorobek, podstawy teoretyczne i problemy badawcze*. „Przegląd Geograficzny”, T. 28, z. 4, s. 721—764.
- Dziewoński K., Eberhardt P., Gaździcki J., Iwanicka-Lyra E., Krolski J., Żeniewska M., 1974: *Potencjał ludności Polski w latach 1950—1970*. „Przegląd Geograficzny”, T. 46, z. 2, s. 183—204.
- Dziewoński K., Gawryszewski A., Iwanicka-Lyra E., Jelonek A., Jerczyński M., Węclawowicz G., 1977: *Rozmieszczenie i migracje ludności a system osadniczy Polski Ludowej*. W: „Prace Geograficzne IGiPZ PAN”. Nr 117. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, Ossolineum.
- Dziewoński K., Kosiński L., 1964: *Rozmieszczenie ludności w Polsce w XX wieku*. „Przegląd Geograficzny”, T. 36, z. 1, s. 3—36.
- Dziewoński K., Kosiński L., 1967: *Rozwój i rozmieszczenie ludności Polski w XX wieku*. Warszawa, PWN.
- Eberhardt P., 1983: *Areas affected by depopulation in Poland in 1950—1978*. In: *Proceedings of the 3rd Yugoslav-Polish Geographical Seminar, Ljubljana, Maribor, 19.—21.10.1983*.
- Eberhardt P., 1989a: *Procesy depopulacji w Polsce w latach 1978—1985*. „Miasto”, nr 5, s. 30—31.
- Eberhardt P., 1989b: *Regiony wyludniające się w Polsce*. W: „Prace Geograficzne IGiPZ PAN”. Nr 148. Warszawa.
- Eberhardt P., 1990a: *Depopulation of some rural areas in Poland in a comparative perspective*. In: *The processes of depopulation of rural areas in Central and Eastern Europe. Proceedings of the International Seminar on Rural Depopulation, Szymbark, Poland, September 1989*. Eds. A. Stasiak, W. Mirowski. Warszawa, IGiPZ PAN, s. 49—57.
- Eberhardt P., 1990b: *Regiony o silnych procesach wyludniania się wsi w Polsce*. W: „Biuletyn KPZK PAN”. Z. 96: *Migracje ze wsi do miast*. Red. S. Stasiak. Warszawa, PWN, s. 82—94.
- Eberhardt P., 1990c: *Wyludnianie się obszarów wiejskich w Polsce*. „Wieś i Rolnictwo”, nr 2, s. 62—77.
- Eberhardt P., 2000: *Przemieszczenia ludności na terytorium Polski spowodowane II wojną światową*. W: „Dokumentacja Geograficzna IGiPZ PAN”. Nr 15. Warszawa.
- Eisenbach A., 1966: *Mobilność terytorialna ludności żydowskiej w Królestwie Polskim*. W: *Społeczeństwo Królestwa Polskiego. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*. Red. W. Kula. T. 2. Warszawa, PWN, s. 177—316.
- England L., 2003: *Ghost Towns*. In: *Encyclopedia of community. From the village to the virtual world*. Eds. K. Christensen, D. Levinson. London, Sage Publishing Group LLC, Thousand Oaks, s. 551—552.
- Florin L., 1961: *Western Ghost Towns*. Seattle, Superior Publishing Company.
- Fol S., 2012: *Urban Shrinkage and Socio-Spatial Disparities: Are the Remedies Worse than the Disease?* „Built Environment”, Vol. 38, N° 2 (June), s. 259—275.
- Forrant R., 2012: *Staggering Job Loss, a Shrinking Revenue Base, and Grinding Decline: Springfield, Massachusetts in a Globalized Economy*. In: *Rethinking Global Urbanism: Comparative Insights from Secondary Cities*. Eds. X. Chen, A. Kanna. London, Routledge, s. 75—90.

- Friedrichs J., 1993: *A Theory of Urban Decline: Economy, Demography and Political Elites*. „Urban Studies”, Vol. 30, N° 6, s. 907—917.
- Fuji Y., 2006: *Shrinkage in Japan*. In: *Shrinking Cities*. Ed. P. Oswalt. Vol. 1. Ostfildern-Ruit, Germany, Hatje Cantz Verlag, International Research.
- Gajewski M., 1965: *Ludność miast w latach 1945—1964*. Warszawa, GUS.
- Galjaard R., van Wissen L., van Dam K., 2012: *European Regional Population Decline and Policy Responses: Three Case Studies*. „Built Environment”, Vol. 38, N° 2 (June), s. 293—302.
- Gawryszewski A., 1988: *Przemiany demograficzne i społeczno-zawodowe ludności Polski w latach 1946—1986*. „Geografia w Szkole”, z. 3, s. 138—152.
- Gawryszewski A., 1989: *Przestrzenna ruchliwość ludności Polski 1952—1985*. Warszawa, IGiPZ PAN.
- Gawryszewski A., 1990: *Przyczyny społeczno-ekonomiczne procesów migracyjnych ze wsi do miast*. W: „Biuletyn KPZK PAN”. Z. 96: *Migracje ze wsi do miast*. Red. S. Stasiak. Warszawa, PWN, s. 39—54.
- Gawryszewski A., 1992: *Spatial population mobility in Poland, 1952—1985*. „Geographia Polonica”, T. 59, s. 69—78.
- Gawryszewski A., 2005: *Ludność Polski w XX wieku*. Warszawa, IGiPZ PAN.
- Gawryszewski A., 2009: *Ludność Warszawy w XX wieku*. Warszawa, IGiPZ PAN.
- Gawryszewski A., Potrykowska A., 1988: *Rural depopulation areas in Poland*. „Geographia Polonica”, T. 54, s. 81—100.
- Gieysztorowa I., 1976: *Wstęp do demografii staropolskiej*. Warszawa, PWN.
- Gieysztorowa I., 1980: *Niewiarygodność statystyki demograficznej ziem polskich w XIX w. i potrzeba jej korekty*. W: „Przeszłość Demograficzna Polski, Materiały i Studia”. T. 12. Warszawa, Komitet Nauk Demograficznych PAN, PWN, s. 179—190.
- Górak J., 1990: *Miasta i miasteczka Zamojszczyzny*. Zamość, Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków.
- Grabowski E., 1914: *Skupienia miejskie w Królestwie Polskim*. Warszawa, Skład Główny w Księgarni E. Wende i S-ka.
- Grochulska B., 1994: *Miasta polskie w początkach XIX wieku. Kontynuacja czy przełom?* W: *Miasta polskie w dwusetlecie prawa o miastach*. Red. E. Kaltenberg-Kwiatkowska. Warszawa, Polskie Towarzystwo Socjologiczne, Sekcja Socjologii Miasta, s. 65—72.
- Grossmann K., Haase A., Rink D., Steinführer A., 2008: *Urban Shrinkage in East Central Europe? Benefits and Limits of a Cross-National Transfer of Research Approaches*. In: *Declining Cities/Developing Cities: Polish and German Perspectives*. Eds. M. Nowak, M. Nowosielski. Poznań, Wydawnictwo Instytutu Zachodniego, s. 77—99.
- Grzeszczak J., 1996: *Tendencje kontrurbanizacyjne w krajach Europy Zachodniej*. W: „Prace Geograficzne IGiPZ PAN”. Nr 167. Warszawa.
- Gwosdz K., 2004: *Ewolucja rangi miejscowości w konurbacji przemysłowej. Przypadek Górnego Śląska (1830—2000)*. Kraków, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Gzell S., 1996: *Determinanty rozwoju miast polskich na przełomie wieków*. W: „Biuletyn KPZK PAN”. Z. 175: *Nowe uwarunkowania rozwoju i kształtowania miast polskich*. Red. M. Kochanowski. Warszawa, s. 51—80.
- Haase D., Haase A., Kabisch N., Kabisch S., Rink D., 2012: *Actors and factors in land-use simulation: The challenge of urban shrinkage*. „Environmental Modelling and Software”, Vol. 35 (July), s. 92—103.
- Halicka H., 1947: *Zmiany w zaludnieniu Polski w latach 1931/33—1946*. „Czasopismo Geograficzne”, 1939—1946, T. 17, z. 3—4, s. 123—133.
- Hall P., 1997: *Modeling the post-industrial city*. „Futures”, Vol. 29, 4/5, s. 311—322.
- Häußermann H., Siebel W., 1988: *Die schrumpfende Stadt und die Stadtsoziologie*. In: *Soziologische Stadtforschung*. Hrsg. J. Friedrichs. Opladen, Westdeutscher Verlag, s. 78—94.

- Herma J., 1970: *Funkcje migracji w procesach urbanizacji obszarów przemysłowych (Obszar staropolski, siarkowy, naftowy)*. W: „Folia Geographica”. T. 3. Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 35—64.
- Historia Polski w liczbach. Państwo, społeczeństwo. 2003: T. 1. Warszawa, GUS.
- Hoekveld J., 2012: *Time-Space Relations and the Differences Between Shrinking Regions*. „Built Environment”, Vol. 38, N° 2 (June), s. 179—195.
- Hollander J.B., 2000: *Sunburnt Cities: The Great Recession, Depopulation and Urban Planning in the American Sunbelt*. Oxford—New York, Routledge.
- Holzer J.Z., 1999: *Demografia*. Warszawa, PWE.
- Holzer J.Z., Józefowicz A., 1960: *Dynamika zaludnienia ziem polskich 1870—1958*. W: „Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Społecznego”. T. 3, z. 4. Warszawa, Szkoła Główna Planowania i Statystyki.
- Horodeński R., Serwin M., Szydłowski W., 1990: *Procesy wyludniania się obszarów przygranicznych północno-wschodniej Polski*. W: „Biuletyn KPZK PAN”. T. 96: *Migracje ze wsi do miast*. Red. S. Stasiak. Warszawa, s. 151—168.
- Hoszowski S., 1960: *Klęski elementarne w Polsce w latach 1587—1648. Prace z dziejów Polski feudalnej*. Warszawa, PWN, s. 453—465.
- Iwanicka-Lyra E., 1981: *Zmiany w strukturze ludnościowej miast i gmin w latach 1974—1977*. „Prace Geograficzne IGiPZ PAN”. Nr 140. Warszawa, s. 91—107.
- Jacobs J., 1962: *The Death and Life of Great American Cities*. New York, Random House.
- Jagielski A., 1974: *Ekologia i geografia procesów demograficznych*. W: *Demografia społeczna*. Red. A. Józefowicz. Warszawa, PWN, s. 33—83.
- Jagielski A., 1977: *Geografia ludności*. Warszawa, PWN.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., 2007: *Łódź w opinii studentów geografii*. W: *Percepcja współczesnej przestrzeni miejskiej*. Red. M. Madurowicz. Warszawa, Uniwersytet Warszawski, s. 231—241.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., 2010: *Zmiany liczby i rozmieszczenia ludności regionu miejskiego Łodzi*. W: *Dynamika i skutki procesów urbanizacji w regionach miejskich po 1990 roku na przykładzie regionu miejskiego Łodzi*. Red. J. Jakóbczyk-Gryszkiewicz, S. Marcińczak, A. Siejkowska. Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 27—53.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., 2011: *Wybrane aspekty procesów suburbanizacji w regionie miejskim Łodzi*. W: *Miasto. Księga jubileuszowa w 70. rocznicę urodzin Profesora Stanisława Liszewskiego*. Red. S. Kaczmarek. Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 117—131.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., Marcińczak S., 2009: *Lokalizacja nowych terenów inwestycyjnych w Łodzi. Stan w roku 2007*. W: *Atlas miasta Łodzi*. Red. S. Liszewski. Suplement 1. Łódź, Urząd Miasta Łodzi, Wydział Geodezji, Katastru i Inwentaryzacji, plansza LIV.
- Janczak J.K., 1994: *Statystyka ludności Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX wieku*. „Przeszłość Demograficzna Polski”, T. 19, s. 47—116.
- Jasiulewicz M., 1990: *Procesy migracji ludności wiejskiej Pomorza Zachodniego (na przykładzie województwa koszalińskiego)*. W: „Biuletyn KPZK PAN”. T. 96: *Migracje ze wsi do miast*. Red. S. Stasiak. Warszawa, s. 130—150.
- Jażdżewska I., 2003: *Statystyka dla geografów*. Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Jedut R., 1989: *Problem nierównomiernego wzrostu ludności świata w następstwie przejścia demograficznego*. „Czasopismo Geograficzne”, T. 60, z. 4, s. 383—403.
- Jelonek A., 1956: *Liczba ludności miast i osiedli w Polsce w latach 1810—1955*. W: „Dokumentacja Geograficzna IGiPZ PAN”. Nr 5. Warszawa.
- Jelonek A., 1957: *Ruch naturalny ludności w Polsce w latach 1947—1955*. W: „Dokumentacja Geograficzna IGiPZ PAN”. Nr 6. Warszawa.
- Jelonek A., 1967: *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach Polski od 1810 do 1960 r.* W: „Dokumentacja Geograficzna IGiPZ PAN”. Nr 3—4. Warszawa.

- Jelonek A., 1986: *Obszary zagrożeń demograficznych*. W: „Folia Geographica”. Series *Geographica-oeconomica*. T. 19. Kraków, s. 33—49.
- Jezierski A., Leszczyńska C., 2010: *Historia gospodarcza Polski*. Warszawa, Wydawnictwo Key Text.
- Jędrzejczyk D., 2001: *Podstawy geografii ludności*. Warszawa, Wydawnictwo Akademickie DIALOG.
- Kaa D.J. van de, 1987: *Europe's Second Demographic Transition*. „Population Bulletin”, Vol. 42, N° 1, s. 1—57.
- Kaa D.J. van de, 1997: *Option and Sequences: Europe's Demographic Patterns*. „Journal of the Australian Population Association”, Vol. 14, N° 1, s. 1—29.
- Kabisch N., Haase D., Haase A., 2012: *Urban Population Development in Europe, 1991—2008: The Examples of Poland and the UK*. „International Journal of Urban and Regional Research”, Vol. 36, N° 6, s. 1326—1348.
- Kaczmarek T., Koralewski T., Matykowski R., 1998: *Wielka encyklopedia geografii świata*. T. 12. *Ludność świata*. Poznań, Wydawnictwo Kurpisz.
- Kahn M., 1999: *The Silver Lining of Rust Belt Manufacturing Decline*. „Journal of Urban Economics”, Vol. 46, s. 360—376.
- Kamińska W., 2008: *Obszary wiejskie objęte semiurbanizacją w woj. świętokrzyskim*. W: „Studia KPZK PAN”. T. 119: *Obszary urbanizacji i semiurbanizacji wsi polskiej a możliwości ich rozwoju w ramach PROW 2007—2013*. Red. T. Markowski, Z. Strzelecki. Warszawa, s. 72—89.
- Kantor-Pietraga I., Krzysztofik R., 2009: *Rozwój demograficzny miast na obszarze województwa śląskiego od XIII do XXI wieku*. Sosnowiec, Wydział Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego.
- Kantor-Pietraga I., Krzysztofik R., 2011: *Uwarunkowania przemian Sosnowca w sytuacji transformacji społeczno-ekonomicznej przełomu XX i XXI wieku*. W: „Rocznik Sosnowiecki 2010”. *Majątek miasta*. Red. K. Gołosz. Sosnowiec, Muzeum w Sosnowcu, s. 39—66.
- Kantor-Pietraga I., Krzysztofik R., Runge J., 2012: *Kontekst geograficzny i funkcjonalny kurczenia się małych miast w Polsce południowej*. W: „Studia Ekonomiczne”. Nr 92: *Ewolucja funkcji małych miast w Polsce*. Red. K. Heffner, A. Halama. Katowice, Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach, s. 9—24.
- Kantor-Pietraga I., Krzysztofik R., Runge J., Spórna T., 2014: *Problemy zarządzania miastem kurczącym się na przykładzie Bytomia*. W: „Biuletyn KPZK PAN”. Z. 253: *Spółeczna odpowiedzialność w procesach zarządzania funkcjonalnymi obszarami miejskimi*. Red. T. Markowski, D. Stawasz. Warszawa, s. 162—175.
- Kantor-Pietraga I., Machowski R., red., 2012: *Przemiany przestrzenne oraz społeczne Bytomia i jego centrum. Studia i materiały*. Sosnowiec, Wydział Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego.
- Kantor-Pietraga I., Runge J., 1993: *Zmiany granic Tychów*. Tychy, Urząd Miejski, 7 map.
- Kantor-Pietraga I., Szajnowska-Wysocka A., 2007: *Potencjał ludnościowy Sosnowca w XX wieku*. W: „Rocznik Sosnowiecki 2006”. *Oblicza miasta*. Red. A.T. Jankowski. Sosnowiec, Muzeum w Sosnowcu, s. 43—82.
- Katchor B., 1991: *Cheap novelties: the pleasures of urban decay*. New York, Penguin Books.
- Kawczyńska-Butrym Z., 2009: *Migracje. Wybrane zagadnienia*. Lublin, Wydawnictwo UMCS.
- Keyfitz N., Flieger W., 1972: *Population. Facts and Methods of Demography*. San Francisco, Freeman.
- Khaltabari P., 1981: *Przejście demograficzne — załamanie ciągłości rozwoju demograficznego*. „Studia Demograficzne”, T. 65, z. 3, s. 53—70.
- Kiryk F., 1980: *Lokacje miejskie nieudane, translacje miast i miasta zanikłe w Małopolsce do połowy XVII stulecia*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, z. 3, s. 373—385.

- Klaassen L.H., Paelinck I.H.P., 1979: *The future of large towns*. „Environment and Planning A”, Vol. 11, s. 1095—1104.
- Kłosowski F., Runge J., 1999: *Prognoza zmian zaludnienia miast woj. śląskiego do 2020 r.* „Wiadomości Statystyczne” [GUS], nr 5, s. 29—43.
- Koerber H.J. von, 1960: *Ludność niemieckich obszarów wschodnich pod administracją polską*. Warszawa, Rada Naczelna Towarzystwa Rozwoju Ziem Zachodnich, Poznań, Zachodnia Agencja Prasowa.
- Kołodziejczyk R., 1979: *Zamiana miast na osady w Królestwie Polskim*. W: *Miasta, mieszczaństwo, burżuazja w Polsce w XIX w. Szkice i rozprawy historyczne*. Red. K. Kołodziejczyk. Warszawa, PWN, s. 52—66.
- Kondratieff N., 1984: *The Long Wave Cycle*. New York, Richardson and Snyder.
- Kontuly T., Geyer H.S., 2003: *Lessons learned from testing the differential urbanization model*. „Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie”, Vol. 94, s. 124—128.
- Kopruckowiak A., 2000: *Obraz miasteczek lubelskich 1795—1915*. W: *Miejskie społeczności lokalne w Lubelskiem 1795—1918*. Red. A. Kopruckowiak. Lublin, Lubelskie Towarzystwo Naukowe.
- Korcelli P., 1969: *Rozwój struktury przestrzennej obszarów metropolitalnych Kalifornii*. W: „Prace Geograficzne IG PAN”. Nr 79. Warszawa, PWN.
- Korcelli P., 1988: *Migration trends and regional labour market change in Poland*. „Geographia Polonica”, T. 54, s. 5—18.
- Korcelli P., Gawryszewski A., Potrykowska A., 1992a: *Przestrzenna struktura ludności Polski. Tendencje i perspektywy*. Warszawa, PWN.
- Korcelli P., Gawryszewski A., Potrykowska A., 1992b: *Przestrzenne zmiany ludnościowe w Polsce*. W: „Studia KPZK PAN”. T. 98. Warszawa.
- Korcelli-Olejniczak E., 2012: *Region metropolitalny — pojęcie, struktura przestrzenna, dynamika*. W: „Prace Geograficzne IGiPZ PAN”. Nr 235. Warszawa.
- Kosiński L., 1960: *Pochodzenie terytorialne ludności ziem zachodnich w 1950 r.* W: „Dokumentacja Geograficzna IG PAN”. Nr 2. Warszawa.
- Kosiński L., 1961: *Problemy zasiedlenia czeskiego pogranicza*. W: „Dokumentacja Geograficzna IG PAN”. Nr 5. Warszawa, s. 27—82.
- Kosiński L., 1962: *Miasta województwa białostockiego*. Warszawa, PWN.
- Kosiński L., 1963: *Procesy ludnościowe na Ziemiach Odzyskanych w latach 1945—1960*. W: „Prace Geograficzne IG PAN”. Nr 40. Warszawa.
- Kosiński L., 1967: *Geografia ludności*. Warszawa, PWN.
- Kosiński L., 1968: *Migracje ludności w Polsce w latach 1950—1960*. W: „Prace Geograficzne IG PAN”. Nr 72. Warszawa.
- Kosiński L., Jerczyński M., 1965: *Koncentracja ludności w Polsce w latach 1910—1960*. „Studia Demograficzne”, z. 8, s. 67—78.
- Kostrowicka I., Landau Z., Tomaszewski J., 1978: *Historia gospodarcza Polski w XIX i XX wieku*. Warszawa, Książka i Wiedza.
- Kostrzewski A., red., 2001: *Wielka encyklopedia geografii świata. Słownik pojęć geograficznych*. T. 1. Poznań, Wydawnictwo Kurpisz.
- Kostrzewski A., red., 2002: *Wielka encyklopedia geografii świata. Słownik pojęć geograficznych*. T. 2. Poznań, Wydawnictwo Kurpisz.
- Kotowska I.E., 1994: *Future Changes in Living Arrangements in Poland — an Outline of Conceptual Framework*. „Studia Demograficzne”, nr 4/118, s. 3—24.
- Kotowska I.E., 1998: *Teoria drugiego przejścia demograficznego a przemiany demograficzne w Polsce w latach 1990*. „Studia Demograficzne”, nr 4/134, s. 3—35.
- Kotowska I.E., 1999: *Drugie przejście demograficzne i jego uwarunkowania*. W: *Przemiany demograficzne w Polsce w latach 90. w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego*. Red. I.E. Kotowska. Warszawa, SGH, s. 11—33.

- Kotowska I.E., Kuszewski P., 1999: *Tendencje rozwoju demograficznego w latach 1950–1997. W: Przemiany demograficzne w Polsce w latach 90. w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego*. Red. I.E. Kotowska. Warszawa, SGH, s. 85–98.
- Kowala-Stamm K., 2006: *Destrukcja miasta i znaczenie inicjatyw społecznych dla konsolidacji kwartałów śródmiejskich na przykładzie Detroit*. „Przegląd Geograficzny”, T. 78, z. 4, s. 537–560.
- Król S., 1967: *Aktywizacja małych miast ze szczególnym uwzględnieniem roli drobnej wytwórczości*. Warszawa, Komitet Drobnej Wytwórczości.
- Krzysztofik R., 2003: *Dawna granica państwowa jako czynnik miastotwórczy na obszarze dzisiejszego Sosnowca*. W: *Granice. Obszary przygraniczne. Euroregiony*. Red. J. Runge. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 217–228.
- Krzysztofik R., 2006: *Nowe miasta w Polsce w latach 1980–2007. Geneza i mechanizmy rozwoju. Próba typologii*. Sosnowiec, Wydział Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego.
- Krzysztofik R., 2007: *Lokacje miejskie na obszarze Polski. Dokumentacja geograficzno-historyczna*. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Krzysztofik R., 2012: *Umieszczenie obszaru Polski od XIII do XXI wieku*. Katowice, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”.
- Krzysztofik R., Kantor-Pietraga I., Spórna T., 2013: *A Dynamic Approach to the Typology of Functional Derelict Areas (Sosnowiec, Poland)*. „Moravian Geographical Reports”, Vol. 21, N° 2, s. 20–35.
- Krzysztofik R., Runge J., Kantor-Pietraga I., 2011: *Paths of Shrinkage in the Katowice Conurbation. Case Studies of Bytom and Sosnowiec Cities*. Sosnowiec, Wydział Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego.
- Krzysztofik R., Runge J., Kantor-Pietraga I., 2012a: *Introduction to Governance of Urban Shrinkage. A Case of Two Polish Cities: Bytom and Sosnowiec*. Sosnowiec, Wydział Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego.
- Krzysztofik R., Runge J., Kantor-Pietraga I., 2012b: *Governance of urban shrinkage: a tale of two Polish cities, Bytom and Sosnowiec*. In: *Contemporary Issues in Polish Geography*. Ed. P. Churski. Poznań, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, s. 201–224.
- Krzysztofik R., Runge J., Kantor-Pietraga I., Spórna T., 2011: *Characteristic Features of Urbanization in the Area of Silesian Province (Poland) at the beginning of 21st century*. „Sociologie Românească Journal”, Vol. 9, N° 3, s. 56–66.
- Krzysztofik R., Szmytkie R., 2011: *Studia nad procesami i strukturami osadniczymi sieci miast Polski południowej*. Sosnowiec, Wydział Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego.
- Kuciński K., 2003: *Koncepcja bipolarnego rozwoju Warszawy i Łodzi*. W: „Biuletyn KPZK PAN”. Z. 209: *Bipolarny rozwój aglomeracji — kierunki rozwoju układów bipolarnych*. Red. J. Ziolo. Warszawa, s. 75–94.
- Kupiszewski M., 1990: *Perspectives on depopulation of rural areas. An attempt of projection and simulation*. In: *The impact of urbanization upon rural areas. Papers from the 5th Polish-Italian Geographical Seminar, Warsaw and Szymbark, June 8–13, 1988*. Eds. P. Korcelli, B. Gałczyńska. Warszawa, IGiPZ PAN, s. 163–186.
- Kupiszewski M., 2002: *Modelowanie dynamiki przemian ludnościowych w warunkach wzrostu znaczenia migracji międzynarodowych*. W: „Prace Geograficzne IGiPZ PAN”. Nr 181. Warszawa.
- Kurek S., 2005: *Territorial Distribution of population change in Poland in the years 1991–2001*. „Bulletin of Geography”. *Socio-economic Series*, N° 4, s. 117–134.
- Kurek S., 2008: *Typologia starzenia się ludności Polski w ujęciu przestrzennym*. Kraków, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Kurek S., 2010: *Zmiany w ruchu naturalnym ludności Polski na tle wybranych struktur demograficznych i dynamiki zaludnienia na przełomie XX i XXI wieku*. „Geografia w Szkole”. Wydanie Specjalne, Nauczaj Lepiej, nr 1, s. 4–11.

- Kurkiewicz J., 1998: *Modele przemian płodności w wybranych krajach europejskich w świetle drugiego przejścia demograficznego*. W: „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie”. Seria specjalna: *Monografie*. Nr 131. Kraków, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie.
- Kwiatkiewicz A., 2004: *Małe miasta województwa małopolskiego w okresie transformacji systemowej*. Kraków, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Langner M., Endlicher W., eds., 2007: *Shrinking cities: effects on urban ecology and challenges for urban development*. Frankfurt am Main—New York, Peter Lang.
- Lasak G., 2010: *Uzdrowiska a rozwój lokalny i regionalny — szanse i bariery na przykładzie uzdrowisk świętokrzyskich*. W: *Współczesne trendy funkcjonowania uzdrowisk — klastering*. Red. J. Hermaniuk, J. Krupa. Rzeszów, Instytut Gospodarki Wyższej Szkoły Informatyki i Zarządzania, s. 105—124.
- Latuch M., 1985: *Demografia społeczno-ekonomiczna*. Warszawa, PWE.
- Latuch M., Walentiej D.I., red., 1978: *Rozwój ludności krajów socjalistycznych*. Warszawa, PWE.
- Lauf S., Haase D., Seppelt R., Schwarz N., 2012: *Simulating demography and housing demand in an urban region under scenarios of growth and shrinkage*. „Environment and Planning B: Planning and Design”, Vol. 39, N° 2, s. 229—246.
- Leo C., Brown W., 2000: *Slow Growth and Urban Development Policy*. „Journal of Urban Affairs”, Vol. 22, s. 193—213.
- Leonhard-Migaczowa H., 1964: *Geografia zaludnienia w Polsce w ostatnim dwudziestoleciu*. „Czasopismo Geograficzne”, T. 35, z. 3—4, s. 399—418.
- Lesthaeghe R., 1991: *The second demographic transition in Western Countries: An interpretation*. In: *Gender and family change in industrialized countries*. Eds. K.O. Mason, A.M. Jensen. Oxford, Clarendon Press, s. 17—62.
- Lijewski T., 1986: *Geografia transportu Polski*. Warszawa, PWE.
- Lintz G., Müller B., Schmude K., 2007: *The future of industrial cities and regions in central and eastern Europe*. „Geoforum”, Vol. 38, s. 512—519.
- Lippóczy P., Walichnowski T., 1982: *Przesiedlenie ludności niemieckiej po II wojnie światowej w świetle dokumentów*. Warszawa—Łódź, s. 50—54.
- Lisowski A., 1996: *Antropogeniczne uwarunkowania kłesk żywiołowych*. „Przegląd Geograficzny”, T. 68, z. 1—2, s. 67—78.
- Liszewski S., red., 2009: *Łódź — monografia miasta*. Łódź, Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Liszewski S., Maik W., 2000: *Wielka encyklopedia geografii świata*. T. 19: *Osadnictwo*. Poznań, Wydawnictwo Kurpisz.
- Litterer M., 1955: *Zmiany w rozmieszczeniu i strukturze ludności Polski Ludowej w latach 1946—1950*. W: „Prace Geograficzne IG PAN”. Nr 16. Warszawa, s. 9—57.
- Logan J.R., Molotch H., 1987: *Urban fortunes: the political economy of place*. Berkeley, University of California Press.
- Lowenthal D., Comitas L., 1962: *Emigration and Depopulation: Some Neglected Aspects of Population Geography*. „Geographical Review”, Vol. 52, N° 2 (Apr.), s. 195—210.
- Lucy W.H., David L.P., 2000: *Suburban Decline: The Next Urban Crisis*. „Issues in Science and Technology”, 17(1), s. 1—12.
- Lupton R., Power A., 2004: *The Growth and Decline of Cities and Regions*. „Case-Brookings Census Briefs”, N° 1 [London].
- Łach S., 1996: *Osadnictwo miejskie na Ziemiach Odzyskanych w latach 1945—1950*. Słupsk, Wydawnictwa Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Ładogórski T., 1968: *Rozmieszczenie ludności i miast na Śląsku w końcu XVIII wieku*. „Przeszłość Demograficzna Polski”, T. 2, s. 53—107.
- Łoboda J., 1983: *Rozwój koncepcji i modeli przestrzennej dyfuzji innowacji*. W: „Acta Universitatis Wroclaviensis”. 585. *Studia Geograficzne*. 37. Wrocław.

- Lodyga B., 2011: *Demograficzne skutki suburbanizacji w aglomeracji poznańskiej*. W: „Studia Miejskie”. T. 3: *Procesy suburbanizacji w wybranych miastach Polski*. Red. J. Ślodecyk. Opole, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, s. 113—137.
- Łojko E., 1994: *Ciągłość wzorów i degradacja małych miast*. W: *Miasta polskie w dwustulecie prawa o miastach*. Red. E. Kaltenberg-Kwiatkowska. Warszawa, PWN, s. 245—261.
- Maes M., Loopmans M., Kesteloot C., 2012: *Urban Shrinkage and Everyday Life in Post-Socialist Cities: Living with Diversity in Hrušov, Ostrava, Czech Republic*. „Built Environment”, Vol. 38, N° 2 (June), s. 229—243.
- Maik W., 1992: *Podstawy geografii miast*. Toruń, Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Majewski P.M., 2008: „*Niemcy sudeccy*” 1848—1948. *Historia pewnego nacjonalizmu*. Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Malthus T.R., 1935: *Prawo ludności*. Warszawa, Nakład: Gebethner i Wolff.
- Martinez-Fernandez C., Audirac I., Fol S., Cunningham-Sabot E., 2012b: *Shrinking Cities: Urban Challenges of Globalization*. „International Journal of Urban and Regional Research”, Vol. 36, N° 2 (March), s. 213—225.
- Martinez-Fernandez C., Kubo N., Noya A., Weyman T., eds., 2012a: *Demographic Change and Local Development: Shrinkage, Regeneration and Social Dynamics*. Paris, OECD.
- Martinez-Fernandez C., Wu C.T., Schatz L.K., Taira N., Vargas-Hernández J.G., 2012c: *The Shrinking Mining City: Urban Dynamics and Contested Territory*. „International Journal of Urban and Regional Research”, Vol. 36, N° 2 (March), s. 245—260.
- Maruszczak S., 1949: *Zmiany zaludnienia województwa lubelskiego 1822—1946*. W: „Annales UMCS”. Sectio B. T. 4. Lublin.
- Maryański A., 1961: *Współczesne migracje ludności w podkarpackich powiatach województwa rzeszowskiego*. W: „Dokumentacja Geograficzna IG PAN”. Nr 5. Warszawa, s. 1—26.
- Matlović R., 1999: *Oslabienie wzrostu dużych miast słowackich jako skutek transformacji społeczno-ekonomicznej w ostatnim dziesięcioleciu*. W: *Przestrzeń miejska — jej organizacja i przemiany. XII Konwersatorium Wiedzy o Mieście*. Red. J. Kaczmarek. Łódź, Katedra Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, s. 81—90.
- Mazurkiewicz J., 1967: *Likwidacja ustroju miejskiego mniejszych miast w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim w okresie przed masową zamianą miast na osady (1807—1864)*. „Rocznik Lubelski”, T. 10, s. 211—228.
- McLeman R.A., 2011: *Settlement abandonment in the context of global environmental changes*. „Global Environmental Change”, 21, Supplement 1, s. 108—120.
- Miasta polskie w Tysiącleciu*, 1965: Red. M. Siuchniński. T. 1. Wrocław—Warszawa—Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Miasta polskie w Tysiącleciu*, 1967: Red. Siuchniński M. T. 2. Wrocław—Warszawa—Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Miasta w liczbach, 2001—2002*, 2004: Warszawa, GUS.
- Michalewicz J., 1979: *Elementy demografii historycznej. Materiały do wykładów, ćwiczeń i metodyki prac badawczych*. Warszawa, PWN.
- Michalski W., Nowakowska B., 2002: *Przemiany miasta w okresie zmniejszania się liczby mieszkańców na przykładzie Łodzi*. W: *Współczesne formy osadnictwa miejskiego i ich przemiany. XV Konwersatorium Wiedzy o Mieście*. Red. I. Jażdżewska. Łódź, Katedra Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, s. 119—130.
- Mirowski W., 1985: *Zróźnicowanie społeczno-gospodarcze a procesy wyludniania się województw siedleckiego i bialsko-podlaskiego*. „Biuletyn Informacyjny IGiPZ PAN”. Nr 50. Warszawa.
- Mirowski W., 1990: *Spoleczne aspekty uwarunkowań wyludniania się obszarów wiejskich Podlasia*. W: „Biuletyn KPZK PAN”. T. 96: *Migracje ze wsi do miast*. Red. S. Stasiak. Warszawa, s. 112—129.
- Miszczyk A., 1993: *Wyludnianie się wsi a rolnictwo wschodniej Lubelszczyzny*. W: „Dokumentacja Geograficzna IGiPZ PAN”. Nr 2. Warszawa.

- Miszewska B., 1970: *Tendencje zmian ludnościowych w Sudetach na przykładzie regionu noworudzkiego*. „Czasopismo Geograficzne”, T. 50, z. 1—2, s. 75—86.
- Miszewska B., 1989: *Zmiany w zaludnieniu Sudetów w okresie powojennym*. „Czasopismo Geograficzne”, T. 60, z. 2, s. 135—145.
- Misztal J., 1992: *Osadnictwo Żydów polskich repatriowanych ze Związku Radzieckiego na Ziemiach Zachodnich i Północnych*. „Przegląd Zachodni”, 48, 2, s. 161—184.
- Mularczyk M., 2006: *Przemiany społeczno-zawodowe w małych miastach woj. świętokrzyskiego w latach 1995—2004*. W: „Biuletyn KPZK PAN”. Z. 226. Warszawa, s. 95—105.
- Muszyńska A., 1973: *Koncentracja przestrzenna ludności. Tempo i skala zmian w latach 1950—1970*. „Statystyka Regionalna” [Warszawa, GUS], nr 36.
- Mykhnenko V., Turok I., 2008: *East European Cities — Patterns of Growth and Decline, 1960—2005*. „International Planning Studies”, Vol. 13, № 4, s. 311—342.
- Najgrakowski M., 2008: *Miasta Wielkopolski od rozbiorów do początków XXI wieku. Podstawowe informacje historyczno-administracyjne*. W: „Dokumentacja Geograficzna IGiPZ PAN”. Nr 35. Warszawa.
- Nietysza M., 1985: *Demograficzne aspekty urbanizacji. Królestwo Polskie (1870—1914)*. „Przeszłość Demograficzna Polski”, T. 16, s. 51—73.
- Nietysza M., 1986a: *Czynniki rozwoju miast w Królestwie Polskim 1865—1914*. W: *Ekonomiczne i pozakonomiczne czynniki rozwoju miast*. Red. J. Bieniarzówna. Kraków, Akademia Ekonomiczna w Krakowie, s. 63—76.
- Nietysza M., 1986b: *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865—1914*. W: *Polska w XIX i XX wieku. Dzieje społeczne*. Red. S. Kalabiński. Warszawa, PWN.
- Niewiadomski K., 2007: *Procesy depopulacyjne jako czynniki różnicujące rozwój obszarów wiejskich na przykładzie woj. podlaskiego*. „Wiomości Statystyczne”, GUS, nr 4, s. 58—69.
- Notenstein F.M., 1945: *Population. The Long View*. In: *Food for the World*. Ed. T. Schultz. Chicago, University of Chicago Press, s. 35—67.
- Obraniak W., 2007: *Ludność Łodzi i innych wielkich miast w Polsce w latach 1984—2006*. Łódź, Urząd Statystyczny w Łodzi.
- Okólski M., 1992: *Anomalies in demographic transition in Poland*. „Geographia Polonica”, T. 59, s. 41—54.
- Okólski M., 2004: *Demografia: podstawowe pojęcia, procesy i teorie w encyklopedycznym zarysie*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Okólski M., Fihel A., 2008: *Bilans demograficzny Polski w roku 2033. Ekspertyzy do Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2008—2033*. T. 4. Warszawa, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, s. 239—290.
- Olechnowicz M., 1947: *Akcja zaludnienia ziem zachodnich*. „Przegląd Zachodni”, nr 3, s. 218—223.
- Opałło M., 1995: *Rozwój wielkich miast Polski. Rys historyczny — doświadczenia, uwarunkowania*. W: *Strategie rozwoju wielkich miast*. Red. R. Domański. Warszawa, PWN, s. 103—121.
- Ostrowiec Świętokrzyski. *Wczoraj, dziś i jutro*, 1979: Red. A. Ginsbert-Gebert. Warszawa, Wydawnictwa Akcydensowe.
- Oswalt P., Rieniets T., 2006: *Atlas of Shrinking Cities*. Ostfildern, Hatje Cantz Verlag.
- Pallagst K., 2008: *Shrinking Cities. Planning Challenges from an International Perspective*. In: *Cities Growing Smaller*. Eds. S. Rugare, T. Schwarz. Cleveland, Kent State University.
- Panagopoulos T., Barreira A.P., 2012: *Shrinkage Perceptions and Smart Growth Strategies for the Municipalities of Portugal*. „Built Environment”, Vol. 38, № 2 (June), s. 276—292.
- Parysek J.J., 2005a: *Development of Polish Towns and Cities and Factors Affecting This Process at the Turn of the Century*. In: *Cities in the transforming Post-Communist Countries: Ten Years of Economic, Social and Spatial Experience*. Eds. E. Nowosielska, J.J. Parysek. Special Issue of „Geographia Polonica”, 78(1), s. 99—116.

- Parysek J.J., 2005b: *Miasta polskie na przełomie XX i XXI wieku. Rozwój i przekształcenia strukturalne*. Poznań, Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Parysek J.J., 2008: *Suburbanizacja i reurbanizacja: dwa bieguny polskiej urbanizacji*. W: *Region społeczno-ekonomiczny i rozwój regionalny*. Red. J.J. Parysek, T. Strykiewicz. Poznań, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, s. 261—285.
- Parysek J.J., 2009: *Aglomeracje miejskie: struktury i funkcjonowanie*. W: *Aglomeracje miejskie w Polsce na przełomie XX i XXI wieku. Problemy rozwoju, przekształceń strukturalnych i funkcjonowania*. Red. W. Maik. Bydgoszcz, Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy, s. 31—58.
- Parysek J.J., Kotus J., 1997: *Powojenny rozwój miast polskich i ich rola w procesie urbanizacji kraju*. „Przegląd Geograficzny”, T. 69, z. 1—2, s. 33—54.
- Pascal A., 1987: *The Vanishing City*. „Urban Studies”, Vol. 24, s. 597—603.
- Pavlik Z., 1982: *Revolucja demograficzna jako ogólna prawidłowość rozwoju ludności*. Warszawa, Szkoła Główna Planowania i Statystyki.
- Petryszyn J., 2003: *Zmiany liczby ludności dużych miast Polski w drugiej połowie XX wieku*. „Wiadomości Statystyczne”, GUS, nr 4, s. 39—50.
- Piasecki E., 1988: *Zaludnienie Królestwa Polskiego w XIX wieku. Próba weryfikacji danych statystycznych*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 36, nr 2, s. 305—313.
- Piesowicz K., 1987: *Demograficzne skutki II wojny światowej*. „Studia Demograficzne”, nr 1/87, s. 103—136.
- Potrykowska A., 1989: *Procesy depopulacji obszarów wiejskich w Polsce*. „Czasopismo Geograficzne”, T. 60, z. 4, s. 405—416.
- Potrykowska A., 1992: *Spatial demographic trends and patterns in the Warsaw urban region*. „Geographia Polonica”, T. 59, s. 127—142.
- Power A., Mumford K., 1999: *The Slow Death of Great Cities? Urban Abandonment or Urban Renaissance*, York Publishing Services, Joseph Rowntree Foundation.
- Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym oraz zmiany podziału administracyjnego*, 1990: Warszawa, GUS.
- Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2009 r.*, 2009: Warszawa, GUS.
- Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2010 r.*, 2010: Warszawa, GUS.
- Prigge W., 2006: *On the Origins of Shrinkage*. In: *Shrinking Cities, International Research*. Ed. P. Oswalt. Vol. 1. Ostfildern, Hatje Cantz Verlag, s. 43—48.
- Procesy demograficzne i metody ich analizy*, 2010: Red. J. Kurkiewicz. Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie.
- Prognoza dla powiatów i miast na prawie powiatu oraz podregionów na lata 2011—2035*, 2011: Warszawa, GUS.
- Przestrzeń i społeczeństwo. Z badań ekologii społecznej*, 1982: Red. Z. Pióro. Warszawa, Wydawnictwo Książka i Wiedza.
- Pudło-Palotka K., 1961: *Zmiany w liczbie i rozmieszczeniu liczby ludności w latach 1931/33—1959*. „Przegląd Geograficzny”, T. 33, z. 4, s. 649—661.
- Pytel-Tafel E., 1988: *Migration as a factor differentiating demographic structure of Polish towns*. „Geographia Polonica”, T. 54, s. 109—120.
- Radziński A., 2009: *Problem miast kurczących się na przykładzie Niemiec. Ludność świata*. „Geografia w Szkole”, nr 2, s. 25—30.
- Ratajski L., 1989: *Metodyka kartografii społeczno-ekonomicznej*. Warszawa—Wrocław, Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych im. E. Romera.
- Rauziński R., 1967: *Rozwój demograficzny Śląska Opolskiego w latach 1950—1985*. Wrocław, PWN.
- Reed M., 1986: *English Towns in Decline, 1350—1800*. Leicester, University of Leicester.
- Rieniets T., 2006: *Global Shrinkage*. In: *Shrinking Cities, International Research*. Ed. P. Oswalt. Vol. 1. Ostfildern-Ruit, Germany, Hatje Cantz Verlag.

- Rieniets T., 2009: *Shrinking Cities: Causes and Effects of Urban Population Losses in the Twentieth Century*. „Nature and Culture”, 4 (3), s. 231—254.
- Rink D., 2006: *The Rise and Fall of an Industrial Region*. In: *Shrinking Cities, International Research*. Ed. P. Oswalt. Vol. 1. Ostfildern, Germany, Hatje Cantz Verlag.
- Rink D., Haase A., Grossmann K., Couch C., Cocks M., 2012: *From Long-Term Shrinkage to Re-Growth? The Urban Development Trajectories of Liverpool and Leipzig*. „Built Environment”, Vol. 38, N° 2 (June), s. 162—178.
- „Rocznik Demograficzny”, 1981, 1982: Seria: „Roczniki Branżowe” nr 5 [Warszawa, GUS].
- „Rocznik Demograficzny”, 1945—1966, 1968: Seria: „Roczniki Branżowe” nr 10 [Warszawa, GUS].
- „Rocznik Demograficzny”, 1982: Warszawa, GUS.
- „Rocznik Demograficzny”, 2001: Warszawa, GUS.
- „Rocznik Statystyczny Miast”, 1980: Warszawa, GUS.
- Romaniuk K., 1974: *Trendy i prognozy demograficzne*. W: *Demografia społeczna*. Red. A. Józefowicz. Warszawa, PWN, s. 225—250.
- Ross F., 1961: *Napór demograficzny na pograniczu niemiecko-polskim*. Warszawa, Rada Naczelna Towarzystwa Rozwoju Ziem Zachodnich, Poznań, Zachodnia Agencja Prasowa.
- Rosset E., 1959: *Proces starzenia się ludności*. Warszawa, Polskie Wydawnictwa Gospodarcze.
- Rosset E., 1965: *Oblicze demograficzne Polski Ludowej*. Warszawa, PWE.
- Rosset E., 1975: *Demografia Polski*. Warszawa, PWN.
- Rosset E., 1980: *Piąta faza przejścia demograficznego — regres ludności*. „Studia Demograficzne”, z. 3—4, s. 3—27.
- Runge A., 2010: *Procesy i struktury ludnościowe w województwie śląskim*. W: *Procesy i struktury demograficzno-społeczne na obszarze województwa śląskiego w latach 1988—2008*. Red. I. Żurek, J. Runge. Urząd Statystyczny w Katowicach, s. 33—82.
- Runge A., 2013: *Rola miast średnich w kształtowaniu się systemu osadniczego Polski*. Katowice, Uniwersytet Śląski.
- Runge A., Runge J., 2002: *Wybrane tendencje przemian ludnościowych w największych miastach województwa śląskiego liczących powyżej 50 tys. mieszkańców*. W: *Demograficzne i społeczne aspekty rozwoju miast*. Red. J. Ślodziak. Opole, Uniwersytet Opolski, s. 25—36.
- Runge A., Runge J., 2008: *Słownik pojęć z geografii społeczno-ekonomicznej*. Chorzów, Wydawnictwo Videograf.
- Runge J., 1990: *Dynamika ludności i zatrudnienia w Polsce w latach 1975—1985*. „Czasopismo Geograficzne”, z. 1, s. 21—30.
- Runge J., 2006: *Metody badań w geografii społeczno-ekonomicznej — elementy metodologii, wybrane narzędzia badawcze*. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Runge J., Krzysztofik R., Spórna T., 2011: *Cechy specyficzne umiastowienia województwa śląskiego na przełomie XX i XXI wieku*. W: *Koncepcje i problemy badawcze geografii*. Red. K. Marciniak, K. Sikora, D. Sokołowski. Bydgoszcz, Wyższa Szkoła Gospodarki, s. 251—264.
- Rutowska M., 2003: *Wysiedlenie ludności polskiej z Kraju Warty do Generalnego Gubernatorstwa 1939—1941*. Poznań, Instytut Zachodni.
- Ryan B.D., 2012: *Design After Decline: How America Rebuilds Shrinking Cities*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Rybicki P., 1955: *Rozwój ludności Górnego Śląska od początku XIX wieku do pierwszej wojny światowej*. W: *Górny Śląsk. Prace i materiały geograficzne*. Red. A. Wrzosek. Kraków, Wydawnictwo Literacie, s. 249—304.
- Rykiel Z., 1988a: *Spatial barriers: concepts, use and the application to intra-regional migrations*. „Geographia Polonica”, T. 54, s. 33—42.

- Rykiel Z., 1988b: *The mechanism for migration in Poland*. „Geographia Polonica”, T. 54, s. 19—32.
- Schmidt R., 2006: *Peripherization: East Germany*. In: *Shrinking Cities, International Research*. Ed. P. Oswalt. Vol. 1. Ostfildern, Germany, Hatje Cantz Verlag.
- Schumpeter J.A., 1939: *Business Cycles*. New York, McGraw-Hill.
- Schumpeter J.A., 2009: *Kapitalizm, socjalizm, demokracja*. Warszawa, PWN.
- Serwin M., 1987: *Wyludnianie się obszarów przygranicznych Polski północno-wschodniej*. „Więść Współczesna”, nr 10, s. 80—91.
- Shrinking Cities, International Research*, 2006a: Ed. P. Oswalt. Vol. 1. Ostfildern, Germany, Hatje Cantz Verlag.
- Shrinking Cities, Interventions*, 2006b: Ed. P. Oswalt. Vol. 2. Ostfildern, Hatje Cantz Verlag.
- Siemiński J., 1989: *Wczorajsze i dzisiejsze problemy byłych miasteczek*. „Wiadomości Statystyczne”, nr 11, s. 25—30.
- Siemiński J., 1991: *Teraźniejszość i przyszłość byłych miasteczek*. „Wiadomości Statystyczne”, nr 9, s. 26—29.
- Sil J., 1986: *Miasta guberni lubelskiej przed zamianą ich na osady w świetle statystyk z 1861 r.* „Studia i Materiały Lubelskie”, T. 11, s. 27—75.
- Siljanoska J., Korobar V.P., Stefanovska J., 2012: *Causes, Consequences and Challenges of Shrinkage: The Case of Small Cities in a Transition Society*. „Built Environment”, Vol. 38, N° 2 (June), s. 244—258.
- Skifter A.H., 2003: *Urban sores: on the interaction between segregation, urban decay and deprived neighbourhoods*. Aldershot, Hants, England, Burlington VT: Ashgate.
- Skodlarski J., 2014: *Historia gospodarcza Polski*. Warszawa, PWN.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1880: Red. F. Sulimirski, B. Chlebowki, W. Walewski. T. 1. Warszawa.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1881: Red. F. Sulimirski, B. Chlebowki, W. Walewski. T. 2. Warszawa.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1882: Red. F. Sulimirski, B. Chlebowki, W. Walewski. T. 3. Warszawa.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1883: Red. F. Sulimirski, B. Chlebowki, W. Walewski. T. 4. Warszawa.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1884: Red. F. Sulimirski, B. Chlebowki, W. Walewski. T. 5. Warszawa.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1885: Red. F. Sulimirski, B. Chlebowki, W. Walewski. T. 6. Warszawa.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1886: Red. F. Sulimirski, B. Chlebowki, W. Walewski. T. 7. Warszawa.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1887: Red. F. Sulimirski, B. Chlebowki, W. Walewski. T. 8. Warszawa.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1888: Red. F. Sulimirski, B. Chlebowki, W. Walewski. T. 9. Warszawa.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1889: Red. F. Sulimirski, B. Chlebowki, W. Walewski. T. 10. Warszawa.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1890: Red. F. Sulimirski, B. Chlebowki, W. Walewski. T. 11. Warszawa.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1891: Red. F. Sulimirski, B. Chlebowki, W. Walewski. T. 12. Warszawa.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1893: Red. F. Sulimirski, B. Chlebowki, W. Walewski. T. 13. Warszawa.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1895: Red. F. Sulimirski, B. Chlebowki, W. Walewski. T. 14. Warszawa.

- Smoliński Z., 1986: *Reprodukcja ludności Polski w okresie tysiąclecia*. „Wiadomości Statystyczne”, 26, nr 6, s. 4—7.
- Soja M., 2008: *Cykle rozwoju ludności Karpat Polskich w XIX i XX wieku*. Kraków, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Sokołowski A., Zajac K., 1987: *Rozwój demograficzny a rozwój gospodarczy*. Warszawa, PWE.
- Sokołowski D., 2006: *Funkcje centralne i hierarchia funkcjonalna miast w Polsce*. Toruń, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Spółeczno-ekonomiczne problemy wyżu demograficznego*, 1968: Red. J. Rosner. Warszawa, Instytut Gospodarstwa Społecznego, PWE.
- Stasiak A., 1957: *O niektórych problemach tzw. deglomracji Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego*. „Wiadomości Statystyczne”, 2, nr 4, s. 8—12.
- Stasiak A., 1970: *Zmiany ludnościowe jako miernik procesów urbanizacji*. W: „Biuletyn KPZK PAN”. Z. 57. Warszawa, s. 25—41.
- Stasiak A., 1990a: *Problems of depopulation of rural areas in Poland after 1950*. In: *The processes of depopulation of rural areas in Central and Eastern Europe, Proceedings of the International Seminar on Rural Depopulation, Szymbark, Poland, September 1989*. Eds. A. Stasiak, W. Mirowski. Warszawa, IGiPZ PAN, s. 13—37.
- Stasiak A., 1990b: *Synteza wyników ekspertyzy PAN pt.: „Analiza uwarunkowań i skutków migracji ze wsi do miast ze szczególnym uwzględnieniem wpływu tych migracji na strukturę ludności wiejskiej”*. W: „Biuletyn KPZK PAN”. Z. 96: *Migracje ze wsi do miast*. Red. S. Stasiak. Warszawa, s. 5—38.
- Statystyka miast i osiedli 1945—1965*, 1967: Seria: „Statystyka Regionalna”. Warszawa, GUS.
- Statystyka Polski, 1936—1939*: Dane Spisu Powszechnego z 1931 r. Warszawa, GUS.
- Stawiarski J.K., 1995: *Umiastowienie wsi Zasieki*. W: *Urbanizacja wsi w obrzeżach miejsko-wiejskich*. Red. Z.J. Kamiński. Gliwice, Politechnika Śląska w Gliwicach, Katowice, Uniwersytet Śląski, s. 229—238.
- Steinführer A., Haase A., 2007: *Demographic Change as Future Challenge for Cities in East Central Europe*. „Journal Compilation, Swedish Society for Anthropology and Geography”, s. 183—195.
- Steinhilber B., 2003: *Ghost Towns of the American West*. New York, Harry N. Abrams.
- Stokowski F., 1977: *Regionalizacja demograficzna Polski*. Warszawa, PWN.
- Storper M., 1997: *The regional world: territorial development in a global economy*. New York, Guilford Press.
- Stpiciński T., 1997: *Ludność ziem polskich podczas pierwszej wojny światowej oraz państwa polskiego w latach 1919—1939*. W: *Przeszłość Demograficzna Polski. Materiały i Studia*. T. 20. Warszawa, PAN, Komitet Nauk Demograficznych, PWN, s. 73—93.
- Strykiewicz T., 2013: *The Process of Urban Shrinkage and its Consequences*. „Romanian Journal of Regional Science”, Vol. 7, s. 29—40.
- Strykiewicz T., Ciesiółka P., Jaroszeńska E., 2012: *Urban Shrinkage and the Post-Socialist Transformation: The Case of Poland*. „Built Environment”, Vol. 38, N° 2 (June), s. 196—213.
- Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast*, 1957: W: „Prace Geograficzne”. Nr 9. Red. K. Dziewoński, M. Kielczewska-Zaleska, L. Kosiński, J. Kostrowicki, S. Leszczycki. Warszawa, PWN.
- Sugrue T., 1996: *The Origins of the Urban Crisis: Race and Inequality in Postwar Detroit*. Princetown, New Jersey, Princetown University Press.
- Sytuacja demograficzna Polski. Raport 2005—2006*, 2006: Warszawa, Rządowa Rada Ludnościowa.
- Szajnowska-Wysocka A., 2005: *Demografic changes in an industrial centre (based on Sosnowiec as the example)*. „Bulletin of Geography”, N° 4, s. 191—200.
- Szajnowska-Wysocka A., Kulesza M., 2007: *Studia społeczne i przestrzenne ośrodka przemysłowego na przykładzie Sosnowca*. Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

- Szczyпка-Gwiazda, B., 2003: *Pomiędzy praktyką a utopią: trójmiasto Bytom — Zabrze — Gliwice jako przykład koncepcji miasta przemysłowego czasów Republiki Weimarskiej*. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Szkurlat E., 2000: *Akceptacja miejsc zamieszkania w Łodzi, Warszawie, Krakowie — studium porównawcze*. W: *Miasto postsocjalistyczne. Organizacja przestrzeni i jej przemiany. XIII Konwersatorium Wiedzy o Mieście*. Red. I. Jażdżewska. Łódź, Uniwersytet Łódzki, Polskie Towarzystwo Geograficzne, Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Szkurlat E., 2004: *Węzi terytorialne młodzieży z miastem. Uwarunkowania, przemiany*. Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Szmytkie R., 2008: *Nieistniejące wsie w Sudetach*. W: *Czas i przestrzeń w naukach geograficznych. Wybrane problemy geografii historycznej*. Red. M. Kulesza. Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 225—242.
- Szulc S., 1936: *Ruch naturalny ludności w latach 1895—1935*. „Statystyka Polski”, T. 41, s. 1—158.
- Szymańska D., 1988: *Nowe miasta w Polsce i ich struktura społeczno-ekonomiczna*. „Czasopismo Geograficzne”, T. 59, z. 4, s. 403—413.
- Teoria przejścia demograficznego*, 1990: Red. M. Okólski. Warszawa, PWE.
- The processes of depopulation of rural areas in Central and Eastern Europe*, 1990: Eds. A. Stasiak, W. Mirowski. Warszawa, Institute of Geography and Spatial Organization Polish Academy Sciences, IGIPIZ, PAN.
- Tłoczek I.F., 1955: *Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce*. Warszawa, Wydawnictwo Budownictwo i Architektura.
- Troeger-Weiß G., Domhardt H.J., 2009: *Germany's Shrinkage on a Small Town Scale*. In: *The Future of Shrinking Cities: Problems, Patterns and Strategies of Urban Transformation in a Global Context*. Ed. K. Pallagst. Berkeley, Institute of Urban and Regional Development, s. 161—168.
- Turok I., Mykhnenko V., 2007: *The Trajectories of European Cities, 1960—2005*. „Cities”, Vol. 24, N° 3, s. 165—182.
- Tyszkiewicz J., 2014: *Geografia historyczna. Zarys problematyki*. Warszawa, Wydawnictwo GiG.
- Uhorczak F., 1937: *Miasta w Polsce. Ilość, wielkość, rozmieszczenie z 23. mapkami*. Przedruk z miesięcznika „Zbliża i Zdaleka” 1936, z. 9—10, 1937, z. 1, Lwów, Skład Główny Księgarnia Książka A. Mazzucato.
- Umlauf J., 1941: *Zur Stadplanung in den neuen deutsche Ostgebieten*. „Raumforschung und Raumordnung”, Vol. 5, N° 3—4, s. 100—122.
- Urban sprawl in Europe. The ignored challenge*, 2006: European Environment Agency, Report No. 10. Copenhagen.
- Waleszczak R., 1999: *Przasnysz i powiat przasnyski w latach 1866—1939. Zarys dziejów*. Przasnysz, Urząd Miasta w Przasnyszu.
- Wąsicki J., 1960: *Miasta zachodniego pogranicza Wielkopolski 1793—1815*. Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, Zielona Góra, Polskie Towarzystwo Historyczne.
- Weaver R., 1977: *The Suburbanization of America or the Shrinking of the Cities*. „Civil Rights Digest”, Vol. 9, N° 3, s. 2—11.
- Webb J.W., 1963: *The natural and migrational components of population changes in England and Wales 1921—1931*. „Economic Geography”, Vol. 39, N° 2, s. 130—148.
- Weremiej F.Z., 1938: *Stolica Jaćwieży. Monografia miasta Drohiczyzna nad Bugiem w zarysie historycznym*. Drohiczyzn, Wydawca Gimnazjum Państwowe im. J.I. Kraszewskiego.
- Werwicki A., 1967: *Rozwój sieci miast w rejonie Wałbrzycha i Świdnicy w XIX i XX wieku*. „Czasopismo Geograficzne”, T. 38, z. 1, s. 67—75.
- Węclawowicz G., 2002: *Przestrzeń i społeczeństwo współczesnej Polski. Studium z geografii społeczno-gospodarczej*. Warszawa, PWN.

- Węclawowicz G., Łotocka M., Baucz A., 2010: *Rozwój miast w Polsce*. Warszawa, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego.
- Wiechmann T., Pallagst K.M., 2012: *Urban shrinkage in Germany and the USA: A Comparison of Transformation Patterns and Local Strategies*. „International Journal of Urban and Regional Research”, Vol. 36, N° 2 (March), s. 261—280.
- Województwo zielonogórskie. *Monografia geograficzno-gospodarcza*, 1961: Red. F. Barciński, B. Krygowski, S. Zajchowska. Poznań, Instytut Zachodni.
- Wolff M., 2012: *Strengthening the evidence base for regeneration strategies: the European statistic as a basis for creating territorial knowledge of demographic change*. In: *Demographic Change and Local Development: Shrinkage, Regeneration and Social Dynamics*. Eds. C. Martinez-Fernandez, N. Kubo, A. Noya, T. Weyman. Paris, OECD.
- Wrona J., 2009: *Geografia ludności świata i Polski. Podstawowe procesy ruchu naturalnego oraz cechy demograficzne, ekonomiczne i społeczno-kulturowe populacji ludzkich*. Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie.
- Wykaz miast, osiedli i gromad według województw i powiatów, 1971: Warszawa, GUS.
- Wyludnianie się obszarów wiejskich Pomorza Środkowego, 1989: Red. R. Jasiulewicz. Koszalin, Politechnika Koszalińska.
- Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki, 1939—1959. *Atlas ziem Polski*, 2008: Red. W. Sienkiewicz, G. Hryciuk. Warszawa, Demart S.A.
- Zagożdżon A., 1990: *Wybrane problemy ludnościowe Sudetów na tle rozwoju regionalnego*. W: „Biuletyn KPZK PAN”. Z. 96: *Migracje ze wsi do miast*. Red. S. Stasiak. Warszawa, s. 95—111.
- Zakour M., Gillespie D.F., 2013: *Community, Disaster, Vulnerability. Theory, Research, and Practice*. Berlin, Springer.
- Zborowski A., 1983: *Rozwój miast w Polsce w latach 1950—1974. Progi wzrostu*. W: „Folia Geographica”. Series *Geographica-oeconomica*. T. 15. Kraków, PAN, s. 51—68.
- Zborowski A., 2005: *Przemiany struktury społeczno-przestrzennej regionu miejskiego w okresie realnego socjalizmu i transformacji ustrojowej (na przykładzie Krakowa)*. Kraków, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Zborowski A., Soja M., Łobodzińska A., 2012: *Population trends in polish cities — stagnation, depopulation or shrinkage?* W: „Prace Geograficzne Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego”. Z. 130. Kraków, s. 7—28.
- Zdrojewski E.Z., 2000: *Wpływ migracji definitywnych na przyrost rzeczywisty i zmiany struktur ludności w Polsce w latach 1975—1996*. Koszalin, Politechnika Koszalińska.
- Zelinsky W., 1971: *The hypothesis of the mobility transition*. „Geographical Review”, Vol. 61, N° 2, s. 219—249.
- Ziółkowski J., 1960: *Sosnowiec. Drogi i czynniki rozwoju miasta przemysłowego*. Katowice, Wydawnictwo Śląsk.
- Zmiany administracyjne miast i osiedli 1918—1963*, 1964: Warszawa, GUS.
- Zmiany administracyjne miast 1945—1984*, 1985: Seria: „Statystyka Regionalna”. Warszawa, GUS.
- Żurek A., 1975: *Struktura przestrzenna przepływów ludności miast województwa kieleckiego*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, Ossolineum.
- Żurko J., 2000: *Rozsiedlenie ludności w ramach akcji „Wisła” w dawnym województwie wrocławskim*. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Aneksy

Aneks 1. Ubytek ludności w miastach Polski spowodowany zmianami administracyjnymi granic miast w latach 1945—1984 wg malejących wartości procentowych ubytku (opracowanie własne na podstawie: *Zmiany administracyjne miast 1945—1984*, 1985, Seria „Statystyka Regionalna”. Warszawa, GUS)

Annex 1. Population decline in towns of Poland determined by changes of city limits, 1945—1984 by decreasing percentage of population decline (by author on the base of: *Zmiany administracyjne miast 1945—1984*, 1985, Seria „Statystyka Regionalna”. Warszawa, GUS)

Lp.	Miasta	Woje- wódz- two	Okresy międzypisowe	Ubytek ludności ogółem wynikający ze zmian administracyjnych	Ubytek ludności wynikający ze zmian administracyjnych [%]
1	2	3	4	5	6
1.	Białowa	PK	1960—1970	–2 549	–68,6
2.	Brzeszcze	MP	1950—1960	–3 286	–60,0
3.	Szczawnica-Zdrój	MP	1978—1984	–3 108	–52,9
4.	Goniądz	PD	1970—1978	–829	–47,7
5.	Mirosławiec	ZP	1970—1978	–956	–44,9
6.	Dąbrowa Białostocka	PD	1960—1970	–858	–38,1
7.	Knyszyn	PD	1950—1960	–1 093	–38,0
8.	Ujazd	OP	1970—1978	–932	–35,6
9.	Drawno	ZP	1950—1960	–659	–34,2
10.	Skórcz	PM	1960—1970	–961	–33,8
11.	Ujazd	OP	1960—1970	–944	–29,8
12.	Rydzyna	WP	1950—1960	–591	–28,2
13.	Radzyń Chełmiński	KP	1960—1970	–515	–28,1
14.	Przedecz	WP	1960—1970	–564	–27,3
15.	Górzno	KP	1960—1970	–378	–26,5
16.	Wasilków	PD	1950—1960	–1 018	–25,9
17.	Nałęczów	LU	1960—1970	–824	–25,4
18.	Bardo	DŚ	1960—1970	–618	–24,2

1	2	3	4	5	6
19.	Mioszów	DŚ	1960—1970	–1 363	–23,4
20.	Poniatowa	LU	1970—1978	–978	–23,1
21.	Mikstat	WP	1960—1970	–306	–21,8
22.	Szczawno-Zdrój	DŚ	1950—1960	–1 754	–21,2
23.	Krajenka	WP	1960—1970	–635	–21,1
24.	Różan	MZ	1950—1960	–306	–21,0
25.	Uniejów	ŁO	1960—1970	–427	–20,7
26.	Barczewo	WM	1950—1960	–661	–20,5
27.	Zwoleń	MZ	1960—1970	–1 036	–19,0
28.	Rzepin	LB	1970—1978	–792	–18,3
29.	Nowe Miasteczko	LB	1970—1978	–435	–18,2
30.	Łeba	PM	1960—1970	–567	–17,9
31.	Człopa	ZP	1970—1978	–306	–17,8
32.	Mogielnica	MZ	1960—1970	–610	–17,7
33.	Sułkowice	MP	1960—1970	–709	–17,1
34.	Debrzno	PM	1960—1970	–548	–17,0
35.	Łasin	KP	1960—1970	–457	–17,0
36.	Wyrzysk	WP	1960—1970	–615	–16,7
37.	Przedbórz	ŁO	1960—1970	–632	–16,6
38.	Zawiercie	SL	1978—1984	–8 548	–16,3
39.	Człuchów	PM	1960—1970	–1 001	–15,8
40.	Miastko	PM	1950—1960	–598	–15,4
41.	Susz	WM	1970—1978	–581	–14,7
42.	Książ Wielkopolski	WP	1960—1970	–254	–14,6
43.	Rakoniewice	WP	1960—1970	–298	–14,5
44.	Międzyrzec Podlaski	LU	1970—1978	–1 705	–14,4
45.	Kamień Krajeński	KP	1960—1970	–218	–14,4
46.	Kudowa-Zdrój	DŚ	1960—1970	–1 133	–14,2
47.	Pieniężno	WM	1970—1978	–253	–14,1
48.	Ostrów Mazowiecka	MZ	1950—1960	–1 636	–13,9
49.	Choroszcz	PD	1950—1960	–368	–13,6
50.	Morąg	WM	1950—1960	–776	–13,6
51.	Grabów nad Prosną	WP	1960—1970	–215	–13,6
52.	Dobiegniew	LB	1970—1978	–376	–13,6
53.	Strzelce Krajeńskie	LB	1970—1978	–698	–13,5
54.	Szczawno-Zdrój	DŚ	1960—1970	–1 104	–13,3
55.	Czaplinek	ZP	1960—1970	–619	–13,1
56.	Kłodawa	WP	1960—1970	–728	–12,8
57.	Miejska Górka	WP	1960—1970	–384	–12,7
58.	Przysucha	MZ	1960—1970	–341	–12,6
59.	Augustów	PD	1950—1960	–1 278	–12,5
60.	Olesno	OP	1970—1978	–1 004	–12,2

1	2	3	4	5	6
61.	Bisztyniek	WM	1970—1978	–260	–12,2
62.	Mikołajki	WM	1970—1978	–368	–12,2
63.	Wojcieszów	DŚ	1970—1978	–589	–12,0
64.	Biały Bór	ZP	1970—1978	–201	–12,0
65.	Cedynia	ZP	1970—1978	–172	–11,6
66.	Skarszewy	PM	1960—1970	–396	–10,8
67.	Mszczonów	MZ	1950—1960	–307	–10,8
68.	Biskupiec	WM	1950—1960	–470	–10,7
69.	Ostroróg	WP	1960—1970	–145	–10,7
70.	Prabuty	PM	1970—1978	–603	–10,6
71.	Ryn	WM	1950—1960	–136	–10,6
72.	Sokołów Podlaski	MZ	1950—1960	–844	–10,4
73.	Rawa Mazowiecka	ŁO	1960—1970	–851	–10,1
74.	Nowogród	PD	1960—1970	–152	–9,9
75.	Golub-Dobrzyń	KP	1960—1970	–646	–9,7
76.	Kętrzyn	WM	1950—1960	–1 078	–9,6
77.	Bierutów	DŚ	1960—1970	–434	–9,5
78.	Lubień Kujawski	KP	1960—1970	–134	–9,3
79.	Biała Piska	WM	1970—1978	–316	–9,2
80.	Recz	ZP	1950—1960	–109	–9,0
81.	Sepol	WM	1970—1978	–202	–8,9
82.	Pyzdry	WP	1970—1978	–259	–8,9
83.	Węgliniec	DŚ	1960—1970	–333	–8,9
84.	Janowiec Wielkopolski	KP	1960—1970	–309	–8,7
85.	Bychawa	LU	1970—1978	–326	–8,6
86.	Ostrzeszów	WP	1960—1970	–631	–8,6
87.	Zagórów	WP	1960—1970	–207	–8,6
88.	Cybinka	LB	1970—1978	–211	–8,4
89.	Lewin Brzeski	OP	1950—1960	–282	–8,4
90.	Bełżyce	LU	1970—1978	–413	–8,4
91.	Maszewo	ZP	1970—1978	–259	–8,3
92.	Sztum	PM	1970—1978	–552	–8,3
93.	Jeziorany	WM	1970—1978	–240	–8,2
94.	Izbica Kujawska	KP	1960—1970	–216	–8,2
95.	Choszczno	ZP	1950—1960	–423	–8,1
96.	Trzemeszno	WP	1950—1960	–350	–8,1
97.	Olesno	OP	1950—1960	–628	–7,9
98.	Błonie	MZ	1970—1978	–912	–7,9
99.	Trzebiatów	ZP	1950—1960	–340	–7,9
100.	Ilża	MZ	1960—1970	–255	–7,6
101.	Wielichowo	WP	1960—1970	–105	–7,5
102.	Aleksandrów Kujawski	KP	1950—1960	–505	–7,5

1	2	3	4	5	6
103.	Okonek	WP	1960—1970	–234	–7,4
104.	Olsztynek	WM	1950—1960	–255	–7,3
105.	Raciąż	MZ	1950—1960	–253	–7,2
106.	Ośno Lubuskie	LB	1970—1978	–229	–7,0
107.	Radziejów	KP	1960—1970	–261	–6,9
108.	Nowe	KP	1950—1960	–308	–6,7
109.	Strumień	SL	1950—1960	–119	–6,7
110.	Krzywiń	WP	1960—1970	–93	–6,7
111.	Raszków	WP	1960—1970	–86	–6,6
112.	Pasłęk	WM	1970—1978	–493	–6,5
113.	Wąbrzeźno	KP	1960—1970	–714	–6,5
114.	Wysoka	WP	1960—1970	–105	–6,5
115.	Bytów	PM	1960—1970	–551	–6,4
116.	Koźmin Wielkopolski	WP	1950—1960	–344	–6,4
117.	Jędrzejów	SW	1950—1960	–700	–6,3
118.	Koluszki	ŁO	1950—1960	–372	–6,3
119.	Dobrzyń nad Wisłą	KP	1960—1970	–130	–6,3
120.	Tolkmicko	WM	1970—1978	–154	–6,2
121.	Lubaczów	PK	1950—1960	–278	–6,1
122.	Rychwał	WP	1960—1970	–87	–6,1
123.	Tuczno	ZP	1970—1978	–114	–6,1
124.	Sobótka	DŚ	1960—1970	–315	–5,9
125.	Koźuchów	LB	1970—1978	–483	–5,9
126.	Margonin	WP	1960—1970	–117	–5,8
127.	Dolsk	WP	1960—1970	–90	–5,7
128.	Złotów	WP	1970—1978	–622	–5,6
129.	Kraśnik	LU	1950—1960	–586	–5,6
130.	Duszniki-Zdrój	DŚ	1960—1970	–282	–5,6
131.	Jedlina-Zdrój	DŚ	1960—1970	–330	–5,4
132.	Krasnystaw	LU	1950—1960	–541	–5,4
133.	Mroczka	KP	1960—1970	–153	–5,4
134.	Dąbie	WP	1960—1970	–132	–5,3
135.	Kcynia	KP	1960—1970	–266	–5,3
136.	Mieszkowice	ZP	1970—1978	–175	–5,2
137.	Strzelno	KP	1960—1970	–278	–5,1
138.	Odolanów	WP	1960—1970	–151	–5,1
139.	Czersk	PM	1960—1970	–366	–5,1
140.	Suchań	ZP	1970—1978	–62	–5,0
141.	Szprotawa	LB	1970—1978	–534	–5,0
142.	Kowal	KP	1950—1960	–150	–4,9
143.	Chodecz	KP	1960—1970	–69	–4,9
144.	Kozienice	MZ	1950—1960	–231	–4,8

1	2	3	4	5	6
145.	Drezdenko	LB	1970—1978	–349	–4,8
146.	Karlino	ZP	1970—1978	–162	–4,6
147.	Olecko	WM	1950—1960	–230	–4,6
148.	Dobra	WP	1960—1970	–70	–4,6
149.	Chojna	ZP	1970—1978	–233	–4,5
150.	Piwniczna-Zdrój	MP	1950—1960	–185	–4,5
151.	Sępólno Krajeńskie	KP	1960—1970	–238	–4,4
152.	Ślesin	WP	1960—1970	–87	–4,4
153.	Głubczyce	OP	1950—1960	–287	–4,4
154.	Jędrzejów	SW	1960—1970	–549	–4,4
155.	Kruszwica	KP	1960—1970	–275	–4,3
156.	Tomaszów Lubelski	LU	1950—1960	–277	–4,3
157.	Chełmno	KP	1960—1970	–687	–4,3
158.	Mosina	WP	1950—1960	–258	–4,2
159.	Zambrów	PD	1960—1970	–408	–4,2
160.	Kawalewo Pomorskie	KP	1960—1970	–150	–4,0
161.	Witnica	LB	1970—1978	–232	–4,0
162.	Czempin	WP	1960—1970	–127	–3,9
163.	Nowy Staw	PM	1970—1978	–183	–3,9
164.	Nowe	KP	1960—1970	–185	–3,9
165.	Raciąż	MZ	1970—1978	–134	–3,7
166.	Sulejówek	MZ	1970—1978	–565	–3,7
167.	Jabłonowo Pomorskie	KP	1960—1970	–120	–3,7
168.	Trzcianka	WP	1960—1970	–342	–3,7
169.	Kostrzyn	WP	1960—1970	–159	–3,6
170.	Różan	MZ	1970—1978	–58	–3,6
171.	Reda	PM	1950—1960	–126	–3,5
172.	Łomża	PD	1970—1978	–858	–3,4
173.	Resko	ZP	1960—1970	–116	–3,4
174.	Lidzbark	WM	1970—1978	–165	–3,4
175.	Mogilno	KP	1960—1970	–235	–3,3
176.	Lidzbark Warmiński	WM	1950—1960	–237	–3,3
177.	Władysławowo	PM	1960—1970	–195	–3,3
178.	Kietrz	OP	1970—1978	–192	–3,2
179.	Supraśl	PD	1970—1978	–130	–3,2
180.	Połczyn-Zdrój	ZP	1970—1978	–251	–3,2
181.	Mragowo	WM	1970—1978	–398	–3,0
182.	Bobolice	ZP	1970—1978	–104	–3,0
183.	Dzierzgoń	PM	1960—1970	–96	–3,0
184.	Więcbork	KP	1960—1970	–138	–3,0
185.	Babimost	LB	1970—1978	–91	–2,9
186.	Zelów	ŁO	1960—1970	–203	–2,9

cd. aneksu 1

1	2	3	4	5	6
187.	Wieleń	WP	1960—1970	–114	–2,9
188.	Janów Lubelski	LU	1970—1978	–169	–2,9
189.	Gryfice	ZP	1950—1960	–245	–2,8
190.	Malbork	PM	1970—1978	–839	–2,8
191.	Świdwin	ZP	1970—1978	–341	–2,8
192.	Gogolin	OP	1970—1978	–165	–2,7
193.	Dobre Miasto	WM	1950—1960	–88	–2,7
194.	Ostrów Mazowiecka	MZ	1970—1978	–390	–2,7
195.	Wieruszów	ŁO	1960—1970	–87	–2,6
196.	Myślibórz	ZP	1950—1960	–137	–2,4
197.	Olsztynek	WM	1970—1978	–113	–2,4
198.	Sompolno	WP	1960—1970	–80	–2,4
199.	Nakło nad Notecią	KP	1960—1970	–339	–2,4
200.	Międzyrzecz	LB	1970—1978	–349	–2,4
201.	Orneta	WM	1970—1978	–184	–2,4
202.	Łabiszyn	KP	1960—1970	–68	–2,4
203.	Orzysz	WM	1970—1978	–116	–2,4
204.	Pakość	KP	1960—1970	–102	–2,4
205.	Trzemeszno	WP	1960—1970	–114	–2,3
206.	Opalenica	WP	1960—1970	–122	–2,3
207.	Tuchola	KP	1960—1970	–187	–2,3
208.	Kościerzyna	PM	1960—1970	–255	–2,3
209.	Chojnice	PM	1950—1960	–338	–2,3
210.	Rogoźno	WP	1960—1970	–151	–2,0
211.	Lipno	KP	1960—1970	–206	–2,0
212.	Leżajsk	PK	1950—1960	–93	–2,0
213.	Wałcz	ZP	1970—1978	–376	–2,0
214.	Lubraniec	KP	1960—1970	–56	–2,0
215.	Głubczyce	OP	1970—1978	–221	–2,0
216.	Stęszew	WP	1960—1970	–70	–2,0
217.	Sztum	PM	1950—1960	–87	–2,0
218.	Giżycko	WM	1950—1960	–196	–2,0

Objaśnienia (Explanations): Nazwy województw: **DŚ** – dolnośląskie, **KP** – kujawsko-pomorskie, **LU** – lubelskie, **LB** – lubuskie, **ŁO** – łódzkie, **MP** – małopolskie, **MZ** – mazowieckie, **OP** – opolskie, **PK** – podkarpackie, **PD** – podlaskie, **PM** – pomorskie, **SL** – śląskie, **SW** – świętokrzyskie, **WM** – warmińsko-mazurskie, **WP** – wielkopolskie, **ZP** – zachodniopomorskie.

Aneks 2. Odnotowany procentowy ubytek demograficzny w miastach Polski w wydzielonych okresach od XIX do XXI w. (opracowanie zbioru miast na podstawie: Uhoreczak, 1937; Jelonek, 1956, 1967; Gawryszewski, 2005; Krzysztofik, 2007; *Demografia*, 1992; *Miasta polskie...*, 1965, 1967; *Powierzchnia i ludność...*, 1990, 2010; „Rocznik Demograficzny”, 1968, 1982, 2001; „Rocznik Statystyczny Miast”, 1980; *Statystyka miast i osiedli...*, 1967; *Wykaz miast...*, 1971; *Zmiany administracyjne...*, 1964, 1985)

Annex 2. Population decline (in percentage) that is noted in towns of Poland in the distinguished period from the 19th — 21st century (by author. A network of town on the base of: Uhoreczak, 1937; Jelonek, 1956, 1967; Gawryszewski, 2005; Krzysztofik, 2007; *Demografia*, 1992; *Miasta polskie...*, 1965, 1967; *Powierzchnia i ludność...*, 1990, 2010; „Rocznik Demograficzny”, 1968, 1982, 2001; „Rocznik Statystyczny Miast”, 1980; *Statystyka miast i osiedli...*, 1967; *Wykaz miast...*, 1971; *Zmiany administracyjne...*, 1964, 1985)

Miasto	Prawa miejskie	Województwo	1810—1850	1850—1880	1880—1900	1900—1910	1910—1925	1925—1933	1933—1939	1939—1946	1946—1950	1950—1960	1960—1970	1970—1980	1980—1990	1990—2000	2000—2010
Adamów	1539—1869	LU															
Aleksandrów Kujawski	1919	KP							-0,1	-20,7	-10,8						-6,5
Aleksandrów Łódzki	1822—1870; 1924	ŁO								-48,1							
Alwernia	1790—1896; 1903—1933; 1993	MP					-13,0										
Andrychów	1767	MP	-61,1				-4,4			-27,8							-6,6
Andrzejewo	1528—1870	MZ															
Annopol	1724—1869; 1996	LU															-1,3
Augustów	1557	PD				-7,3	-25,9			-53,3							-0,2
Babiak	1816—1870	WP															
Babice	1484—1918	PK															
Babimost	1397	LB		-4,3	-2,6	-5,8	-10,9			-42,3						-1,6	-0,6
Baborów	1340—1575; 1718	OP			-3,3	-2,1				-26,3			-0,9	-8,5			-13,3
Bakalarzewo	1600—1870	PD															
Baligród	1634—1919	PK															
Banie	1296—1945	ZP			-13,9	-9,3											
Baranów	1544—1869	LU			-5,8												
Baranów	1426—1907	WP															

Miasto	Prawa miejskie	Woje- wodz- two	1810— 1850	1850— 1880	1880— 1900	1900— 1910	1910— 1925	1925— 1933	1933— 1939	1939— 1946	1946— 1950	1950— 1960	1960— 1970	1970— 1980	1980— 1990	1990— 2000	2000— 2010
Baranów Sandomierski	1750	PK			-9,2	-2,7				-41,6	-10,8				-5,5	-5,2	
Barciany	1628—1945	WM		-0,1	-12,6	-12,4											
Barcin	1479	KP								-19,0						-1,4	-8,9
Barczewo	1364	WM				-3,5	-2,9			-69,5							-6,7
Bardo	1301—1945; 1969	DŚ						-0,5						-3,7		-1,0	-8,9
Barlinek	1278	ZP							-0,3	-64,6							-5,7
Bartoszyce	1326	WM			-4,6					-73,3							-5,6
Barwice	1286	ZP			-2,7	-2,2				-39,5	-13,5						-6,2
Bełchatów	1737—1870; 1925	ŁO								-53,4							
Bełżyce	1417—1869; 1958	LU															-1,6
Berżniki	1551—1810	PD															
Będków	1453—1870	ŁO															
Będzin	1358	SL					-43,3			-45,3						-21,6	-1,8
Biała	1225	OP				-0,6	-9,4			-35,5	-28,3			-5,1		-3,1	-9,0
Biała	1723—1939; 1945—1950	SL					-10,6			-11,1							
Biała Piska	1722	WM								-56,7							-1,1
Biała Podlaska	1498	LU					-22,1			-31,8	-11,1						-1,8
Biała Rawska	1472—1870; 1925	ŁO								-34,8	-10,0						-8,3
Białaczów	1450—1674; 1787—1869	ŁO															
Białobrzegi	1540—1869; 1958	MZ															-1,4
Białogard	1299—1309; 1383	ZP								-25,8							-5,6
Biały Bór	1382	ZP						-8,0	-4,3	-53,0	-28,0						-8,5
Biały Kamień	1945—1951	DŚ															
Białystok	1668	PD					-4,4			-47,0							

[illegible]

Miasto	Prawa miejskie	Woje- wódz- two	1810— 1850	1850— 1880	1880— 1900	1900— 1910	1910— 1925	1925— 1933	1933— 1939	1939— 1946	1946— 1950	1950— 1960	1960— 1970	1970— 1980	1980— 1990	1990— 2000	2000— 2010
Bydgoszcz	1346	KP								-4,5	-34,7					-2,3	-7,0
Bystrzyca Kłodzka	1319	DŚ														-2,3	-11,2
Bytom	1254	SL					-7,6			-7,8					-1,3	-12,7	-9,5
Bytom Odrzański	1267	LB		-0,1	-14,6	-3,0			-4,8	-62,8							
Bytów	1346	PM								-62,1							-6,5
Cedynia	1299	ZP			-14,3	-8,6			-1,9	-83,5				-13,9			-1,2
Cegłów	1621—1870	MZ	-1,4														
Chełm	1394	LU				-2,3				-24,5	-11,9						-4,5
Chełm (Kombinowane Miasta)	1772—1817	PM															
Chełmek	1969	MP														-2,7	-2,9
Chełmno	1253	KP					-12,9			-13,5							-8,9
Chełmsko Śląskie	1289—1945	DŚ			-9,0	-10,5											
Chełmża	1251	KP								-17,1							-1,7
Chęciny	1306	SW				-5,1	-14,0			-52,7	-1,5						-0,3
Chmielnik	1551	SW					-23,8			-61,6	-1,0			-6,3			-8,0
Chobienia	1303—1945	DŚ		-16,8		-3,5											
Chocianów	1712—1742; 1894	DŚ					-10,1			-60,3							-4,6
Chociwel	1338	ZP								-88,2				-1,4			-0,1
Chocz	1382—1870	WP															
Chodaków	1967—1977	MZ															
Chodecz	1442—1800; 1822—1870; 1921	KP								-18,4	-11,0						-0,8
Chodel	1517—1824; 1838—1869	LU															
Chodzież	1434	WP		-2,6			-21,2			-9,2							-4,1

Miasto	Prawa miejskie	Woje- wódz- two	1810— 1850	1850— 1880	1880— 1900	1900— 1910	1910— 1925	1925— 1933	1933— 1939	1939— 1946	1946— 1950	1950— 1960	1960— 1970	1970— 1980	1980— 1990	1990— 2000	2000— 2010
Czarny Dunajec	1880—1934	MP				-1,3	-10,7										
Czchów	1333—1928; 2000	MP															
Czechowice- Dziedzice	1951	SL															-2,4
Czeladź	1325—1870; 1919	SL								-21,7						-5,2	-5,8
Czemierniki	1509—1869	LU															
Czempin	1399	WP					-7,1			-1,1							
Czerniejewo	1390	WP			-15,9		-5,9			-19,8	-3,4		-0,4				
Czemina	1584—1945	DŚ	-9,3	-1,8				-0,1									
Czersk	1350—1870	MZ	-24,2							-16,6	-11,3						
Czersk	1382—1772; 1926	PM															
Czerwieńsk	1690—1945; 1969	LB		-28,4				-11,2	-2,4								-4,5
Czerwińsk nad Wisłą	1373—1870	MZ															
Czerwionka	1962—1975	SL															
Czerwionka- -Leszczyny	1975	SL														-0,4	-6,3
Częstochowa	1370	SL								-26,6						-0,9	-6,4
Częstochówka	1717—1826	SL															
Człopa	1245	ZP				-12,2				-76,1			-7,4			-1,0	
Człuchów	1348	PM		-44,6						-38,4							-6,2
Czudec	1427—1919	PK				-7,1											
Czyżew	1713—1870; 2011	PD															
Ćmielów	1509—1869; 1962	SW												-7,9	-3,3	-4,8	-1,1
Daleszyce	1569—1869; 2007	SW															
Darłowo	1271	ZP								-37,1	-3,2					-0,4	-9,9

Miasto	Prawa miejskie	Woje- wódz- two	1810— 1850	1850— 1880	1880— 1900	1900— 1910	1910— 1925	1925— 1933	1933— 1939	1939— 1946	1946— 1950	1950— 1960	1960— 1970	1970— 1980	1980— 1990	1990— 2000	2000— 2010
Dobrzyń nad Wisłą	1239	KP					-10,5			-27,1	-13,6					-0,3	-2,2
Dolsk	1359	WP					-8,6			-11,7	-13,3		-5,7	-11,7	-8,4		
Drawno	1300	ZP			-9,0	-8,3	-6,7		-1,2	-54,2				-6,3			
Drawsko Pomorskie	1297	ZP			-2,7					-56,7							-2,8
Drażgów	1544—1820	LU															
Drezdenko	1317	LB				-1,7	-3,5		-3,6	-66,4							-3,6
Drobin	1511—1869; 1994	MZ															-6,3
Drohiczyn	1429	PD	-1,9				-14,3			-41,6		-0,2					-10,2
Drohiczyn Ruska Strona	1807—1861	MZ															
Drzewica	1429—1869; 1987	ŁO															
Dubiecko	1407—1896	PK															
Dubienka	1588—1945	LU					-59,4										
Dubin	1427—1895	WP															
Dukla	1380	PK				-7,6	-29,9			-69,6	-15,7						-6,4
Duszniki-Zdrój	1324	DŚ			-11,4						-44,0				-0,4	-5,6	-11,2
Dynów	1429—1896; 1946	PK															
Działdowo	1344	WM					-24,5			-12,3							-2,3
Działoszyce	1409	SW					-0,5	-7,7	-4,3	-61,4	-19,7	-1,9	-9,0	-20,8	-6,6	-8,1	-9,6
Działoszyń	1452—1870; 1994	ŁO															-12,4
Dzierzgoń	1290	PM			-5,1	-3,6	-2,7			-77,5							-5,5
Dzierżoniów	1241	DŚ					-1,8		-1,5	-3,5						-1,3	-8,9
Dziwnów	1945—1947; 2004	ZP															
Elbląg	1237	WM								-75,6							-2,9
Elk	1669	WM								-63,0							

Miasto	Prawa miejskie	Woje- wodz- two	1810— 1850	1850— 1880	1880— 1900	1900— 1910	1910— 1925	1925— 1933	1933— 1939	1939— 1946	1946— 1950	1950— 1960	1960— 1970	1970— 1980	1980— 1990	1990— 2000	2000— 2010
Głowno	1427—1870; 1925	ŁO															-4,8
Głubczyce	1253	OP					-2,5		-2,4	-62,8						-0,1	-3,9
Głucholazy	1225	OP							-1,2	-21,6						-0,5	-5,7
Głusk	1688—1869	LU															
Głuszycza	1962	DŚ												-1,0		-0,3	-6,6
Gniew	1297	PM			-12,9	-6,9	-18,1		-3,8	-10,9	-3,4					-2,8	-3,5
Gniewkowo	1287	KP					-3,5			-18,0	-0,2					-0,8	-3,3
Gniewoszków	1693—1869	MZ															
Gnieszno	1239	WP								-8,5							-2,8
Gogolin	1967	OP												-0,4			-8,9
Goleczewo	1990	ZP															-2,8
Goleniów	1260	ZP			-1,9					-87,5							-1,9
Golina	1366—1870; 1921	WP								-39,0		-8,5					
Golub	1300—1951	KP			-0,9		-16,3			-15,3							
Golub-Dobrzyń	1951	KP															-0,9
Gołańcz	1361	WP			-7,5					-11,4							-3,4
Gołdap	1570	WM					-10,4			-95,1							-2,9
Goniądz	1493	PD	-37,6				-37,7			-48,3			-33,3	-13,8		-1,3	
Goraj	1405—1869	LU															
Gorce	1962—1973	DŚ															
Gorlice	1370	MP					-17,8			-9,4							-5,7
Gorzków	1688—1869	LU															
Gorzów Śląski	1274	OP			-1,0	-1,0				-20,1	-0,4	-0,4					-5,8
Gorzów Wielkopolski	1257	LB								-58,8							-0,7

Miasto	Prawa miejskie	Woje- wodz- two	1810— 1850	1850— 1880	1880— 1900	1900— 1910	1910— 1925	1925— 1933	1933— 1939	1939— 1946	1946— 1950	1950— 1960	1960— 1970	1970— 1980	1980— 1990	1990— 2000	2000— 2010
Gródek	1563—1897	PD		-40,2													
Grójec	1419	MZ								-34,4							
Grudziądz	1291	KP					-19,4			-37,8							-3,2
Grybów	1340	MP					-5,9			-35,4							-3,2
Gryfice	1262	ZP								-54,7							-7,5
Gryfino	1254	ZP			-6,3					-86,3							-5,3
Gryfów Śląski	1303	DŚ								-6,8							-11,9
Grzegorzew	1339—1870	WP															
Gubin	1235	LB								-93,4							-11,6
Hajnówka	1951	PD															-10,0
Halinów	2001	MZ															
Hanna	1546—1821	LU															
Hel	1430—1500; 1527—1872; 1962	PM													-0,5	-2,8	-20,7
Horodło	1412—1869	LU															
Horodyszcze	1569—1850	LU															
Hrubieszów	1400	LU					-32,1			-5,7	-21,0						-8,2
Ilawa	1305	WM								-84,1					-4,0	-2,6	-4,5
Ilowa	1679—1830; 1962	LB															-2,9
Ilów	1506—1870	MZ															
Ilża	1310—1869; 1925	MZ								-28,2	-1,4	-11,2					-5,9
Imielin	1967—1975; 1994	SL															
Inowódz	1370—1550; 1618—1870	ŁO															
Inowrocław	1267	KP				-2,1	-5,2			-9,9							-4,1
İńsko	1300	ZP			-9,5	-1,6				-90,2							-2,8

Miasto	Prawa miejskie	Woje- wodz- two	1810— 1850	1850— 1880	1880— 1900	1900— 1910	1910— 1925	1925— 1933	1933— 1939	1939— 1946	1946— 1950	1950— 1960	1960— 1970	1970— 1980	1980— 1990	1990— 2000	2000— 2010
Jasło	1366	PK						-2,7		-70,3							-4,6
Jastarnia	1973	PM												-0,3			-4,3
Jastrowie	1602	WP			-0,7					-50,9							-5,3
Jastrząb	1421—1869	MZ															
Jastrzębie-Zdrój	1963	SL														-2,3	-8,3
Jaśłiska	1365—1896	PK															
Jawor	1242	DŚ					-10,0			-29,9	-7,3						-6,9
Jawornik Polski	1472—1919	PK				-1,3											
Jaworzno	1901	SL								-23,9						-2,2	-2,4
Jaworzyna Śląska	1954	DŚ												-4,8			-1,3
Jedlicze	1768—1896; 1967	PK		-2,8													-0,1
Jedlina-Zdrój	1967	DŚ												-8,2	-3,6	-5,6	-5,2
Jedlińsk	1530—1869	MZ															
Jedwabne	1736—1827; 1927	PD								-38,6						-1,0	-3,8
Jelcz-Laskowice	1987	DŚ															-1,5
Jelenia Góra	1281	DŚ									-10,4					-0,5	-9,0
Jeleń	1973—1977	SL															
Jeruzal	1533—1820	MZ															
Jeżiorany	1338	WM				-1,9	-4,0		-1,6	-58,7							-5,5
Jeziorna	1962—1969	MZ															
Jeżów	1334—1870	ŁO															
Jędrzejów	1271—1869; 1916	SW								-24,7						-4,3	-6,1
Jodłowa	1733—1933	PK	-16,6				-4,3										
Jordanów	1564	MP					-1,7			-20,1	-4,7						
Józefów	1725—1869; 1988	LU												-0,9	-1,9		-7,8

Miasto	Prawa miejskie	Woje- wódz- two	1810— 1850	1850— 1880	1880— 1900	1900— 1910	1910— 1925	1925— 1933	1933— 1939	1939— 1946	1946— 1950	1950— 1960	1960— 1970	1970— 1980	1980— 1990	1990— 2000	2000— 2010
Kazimierz Biskupi	1287—1870	WP															
Kazimierz Dolny	1348—1869; 1927	LU															
Kazimierz Górnicy	1967—1975	SL															
Kazimierza Wielka	1959	SW															
Kaźmierz	1458—1825	WP															
Kały Wrocławskie	1298	DŚ			-1,8		-1,1			-38,7	-20,7						
Kcynia	1262	KP					-7,5			-15,7	-1,1		-2,0	-2,7	-0,2	-4,5	
Kębłowo	1320—1800; 1808—1880	WP															
Kędzierzyn	1951—1975	OP															
Kędzierzyn-Koźle	1975	OP														-2,9	-7,2
Kępice	1967	PM															-11,6
Kępno	1283—1500; 1661	WP		-3,8	-7,3		-3,0				-1,0					-2,2	
Ketrzyn	1357	WM								-72,2						-0,8	-8,1
Kęty	1267	MP					-2,7			-9,2						-2,1	
Kielce	1259	SW								-27,4						-1,5	-2,9
Kiemozia	1523—1579; 1784—1870	ŁO															
Kietrz	1321	OP				-10,2				-47,5	-25,7						-5,8
Kikół	1745—1869	KP															
Kisielice	1331—1945; 1986	WM															-8,3
Kiszkowo	1395—1900	WP															
Kleczew	1366—1870; 1919	WP															
Kleszczele	1529—1950; 1993	PD	-5,7				-62,8			-34,7	-16,3		-0,1	-0,7			-13,6

Miasto	Prawa miejskie	Woje- wódz- two	1810— 1850	1850— 1880	1880— 1900	1900— 1910	1910— 1925	1925— 1933	1933— 1939	1939— 1946	1946— 1950	1950— 1960	1960— 1970	1970— 1980	1980— 1990	1990— 2000	2000— 2010
Konstancin- -Jeziorna	1969	MZ															-1,7
Konstantynów	1729—1869	LU															
Konstantynów Łódzki	1830—1870; 1924	ŁO								-25,4							
Końskie	1748	SW					-9,6			-35,3	-2,3						-9,7
Końskowola	1532—1869	LU															
Kopanica	1479—1934	WP			-13,0		-25,1	-0,8									
Koprzywnica	1268—1869; 2001	SW															
Korezyna	1785—1934	PK				-4,7	-12,5										
Korfantów	1335—1742; 1867—1945; 1993	OP				-6,5	-7,3										-5,9
Koronowo	1368	KP			-6,5		-11,6			-15,0							
Korsze	1962	WM														-1,3	-11,0
Korycin	1671—1897	PD															
Kosów Lacki	1723—1869; 2000	MZ															-10,0
Kossów	1581—1869	SW															
Kostrzyn	1251	WP					-4,7			-15,2							
Kostrzyn nad Odrą	1317	LB								-97,3							
Kostuchna	1967—1975	SL															
Koszalin	1266	ZP								-48,9							-3,3
Koszyce	1361—1869	MP															
Kościan	1310	WP					-0,1			-13,6							-1,5
Kościerzyna	1403	PM					-9,7			-17,7							-2,6
Kowal	1370—1870; 1919	KP								-41,0	-8,3	-1,6		-1,8	-2,7		

[illegible]

Miasto	Prawa miejskie	Woje- wódz- two	1810— 1850	1850— 1880	1880— 1900	1900— 1910	1910— 1925	1925— 1933	1933— 1939	1939— 1946	1946— 1950	1950— 1960	1960— 1970	1970— 1980	1980— 1990	1990— 2000	2000— 2010
Libiąż	1969	MP															-2,8
Lidzbark	1327	WM			-5,9		-16,9			-52,2	-5,7						-2,9
Lidzbark Warmiński	1308	WM			-6,1					-64,4							-6,7
Limanowa	1565	MP					-1,7			-24,1							
Lipiany	1302	ZP							-3,5	-22,7	-1,9					-1,3	-6,0
Lipnica Murowana	1326—1934	MP			-0,4	-12,0	-11,2										
Lipno	1349	KP								-30,2							-6,3
Lipsk	1580—1870; 1983	PD															-12,1
Lipsko	1616—1896	PK															-13,7
Lipsko	1589—1869; 1958	MZ															
Liw	1421—1869	MZ															
Lubaczów	1376	PK					-17,7			-25,7	-8,9						-2,5
Lubań	1220	DŚ								-53,0							-9,9
Lubartów	1543	LU					-27,6			-31,4	-0,1						-4,7
Lubawa	1260	WM			-8,4		-13,6			-19,2	-12,1						
Lubawka	1292	DŚ			-5,5			-7,2		-18,2							-7,9
Lubień Kujawski	1489—1870; 1919	KP								-30,2	-8,9	-5,3	-7,7			-3,0	-6,6
Lubin	1295	DŚ								-83,6							-9,5
Lublin	1317	LU								-18,5							-1,8
Lubliniec	1300	SL		-2,4													-11,1
Lubniewice	1367—1500; 1808—1945; 1995	LB			-9,5	-8,8		-8,7	-6,5								-2,2
Lubniewice Nowe Miasto	1708—1808	LB															
Lubomierz	1350	DŚ			-3,7		-1,1				-24,2						-9,3

[illegible]

Miasto	Prawa miejskie	Woje- wódz- two	1810— 1850	1850— 1880	1880— 1900	1900— 1910	1910— 1925	1925— 1933	1933— 1939	1939— 1946	1946— 1950	1950— 1960	1960— 1970	1970— 1980	1980— 1990	1990— 2000	2000— 2010
Międzylesie	1290	DŚ				-4,3	-6,7		-1,5		-59,4					-1,2	-2,0
Międzyrzec Podlaski	1486	LU				-1,7	-6,7			-51,4	-3,1						-6,9
Międzyrzecz	1248	LB								-63,7						-0,7	-7,1
Międzyzdroje	1945—1972; 1984	ZP															-5,9
Mikołajki	1722	WM			-0,4				-1,5	-41,7				-3,8		-0,4	
Mikołów	1300	SL								-8,6							-0,5
Mikstat	1366	WP			-6,3		-3,5	-7,5		-3,8	-6,3		-13,1				-2,0
Milanówek	1951	MZ												-0,4			
Milejczyce	1516—1897	PD															
Milicz	1249	DŚ					-4,0			-45,7							-6,3
Milówka	1884—1934	SL					-4,9										
Miłakowo	1315—1945; 1998	WM			-12,9	-9,4											-2,1
Miłomłyn	1335—1945; 1998	WM				-1,1	-11,3										
Miłostaw	1397—1500; 1539	WP					-2,8	-1,9		-9,5							-1,0
Mińsk Mazowiecki	1421	MZ				-37,6				-31,6							
Mirowsławiec	1314	ZP			-10,6	-13,6			-1,3	-69,4			-15,3			-12,4	
Mirsk	1347	DŚ			-3,3	-3,0	-1,2			-16,8	-0,5			-1,5		-1,0	-3,6
Mława	1429	MZ					-3,1			-30,6	-3,0						-3,6
Młynary	1320—1945; 1984	WM			-6,2		-4,8										-2,5
Mniszew	1382—1807	MZ															
Modliborzyce	1642—1869	LU															
Modrzejów	1706—1801; 1807—1870	SL															
Mogielnica	1350—1870; 1919	MZ								-33,3	-8,6	-19,1	-9,7	-9,6	-1,7	-4,3	-9,0

Miasto	Prawa miejskie	Woje- wódz- two	1810— 1850	1850— 1880	1880— 1900	1900— 1910	1910— 1925	1925— 1933	1933— 1939	1939— 1946	1946— 1950	1950— 1960	1960— 1970	1970— 1980	1980— 1990	1990— 2000	2000— 2010
Narew	1514—1934	PD			-11,0		-73,9										-2,6
Narol	1592—1896; 1996	PK					-21,4			-45,3							
Nasielsk	1386	MZ															
Nekla	1725—1772; 2000	WP															
Nidzica	1381	WM				-51,6				-69,0							-6,3
Niebylec	1509—1919	PK			-0,1	-10,0											
Niedobczyce	1954—1975	SL															
Niegowić	1785—1896	MP															
Niemeza	1282	DŚ			-0,7	-1,5				-12,7	-20,7				-9,0	-0,8	-9,2
Niemirów	1616—1897	PD															
Niemodlin	1283	OP				-2,2				-5,4	-0,8						-0,9
Niepołomice	1818	MP				-6,3	-7,4			-23,7							
Nieszawa	1460	KP					-26,6			-17,3	-10,6		-3,9	-12,2	-1,1		-8,1
Nisko	1896	PK					-1,9			-8,2							-1,5
Nowa Brzeźnica	1287—1870	ŁO															
Nowa Dęba	1961	PK															-7,8
Nowa Góra	1369—1933	MP					-7,4										
Nowa Huta	1949—1951	MP															
Nowa Ruda	1360	DŚ									-22,6			-2,4		-3,9	-10,2
Nowa Sarszyna	1973	PK														-1,1	-10,9
Nowa Słupia	1351—1869	SW															
Nowa Sól	1743	LB															
Nowe	1280—1310; 1350	KP								-65,4						-2,2	-5,7
Nowe Brzesko	1279—1525; 1562—1869; 2011	MP					-22,1			-19,4							-8,8

[illegible]

Miasto	Prawa miejskie	Woje- wódz- two	1810— 1850	1850— 1880	1880— 1900	1900— 1910	1910— 1925	1925— 1933	1933— 1939	1939— 1946	1946— 1950	1950— 1960	1960— 1970	1970— 1980	1980— 1990	1990— 2000	2000— 2010
Ostrów Lubelski	1548—1869; 1919	LU								-54,3	-12,4	-19,1				-12,6	
Ostrów Mazowiecka	1434	MZ								-33,6	-4,5						-2,1
Ostrów Wielkopolski	1404—1711; 1713	WP								-1,9							-3,0
Ostrzeszów	1283	WP					-1,1			-13,5							-2,1
Ośno Lubuskie	1319	LB			-3,9	-2,7	-0,7			-78,9			-3,7	-3,4		-0,2	
Oświęcim	1272	MP						-2,0		-49,8						-3,4	-7,9
Otmuchów	1347	OP			-5,3		-0,7			-38,1	-16,1						-6,5
Otwock	1916	MZ								-34,9					-6,5		-0,3
Otyń	1313—1945	LB				-13,8	-6,6		-3,5								
Ozimek	1962	OP															-9,4
Ozorków	1816	ŁO					-36,7			-31,2						-1,0	-6,1
Ożarów	1569—1869; 1988	SW														-0,9	-10,7
Ożarów Mazowiecki	1967	MZ															
Pabianice	1370	ŁO					-28,5			-34,3						-1,3	-7,1
Pacanów	1265—1869	SW															
Paczków	1254	OP								-7,5	-29,9			-1,8			-6,3
Pajęczno	1276—1870; 1958	ŁO														-1,4	-2,3
Pakość	1359	KP					-11,5			-14,6							-1,9
Parczew	1401	LU								-39,2	-7,5						-9,3
Parysów	1538—1869	MZ															
Parzęczew	1421—1539; 1565—1870	ŁO															
Pastlęk	1297	WM				-4,9				-48,3							-4,2

Miasto	Prawa miejskie	Woje- wódz- two	1810— 1850	1850— 1880	1880— 1900	1900— 1910	1910— 1925	1925— 1933	1933— 1939	1939— 1946	1946— 1950	1950— 1960	1960— 1970	1970— 1980	1980— 1990	1990— 2000	2000— 2010
Piszczac	1530—1869	LU															
Piwniczna-Zdrój	1348	MP					-4,7			-22,1							
Pleszew	1283	WP					-5,1			-12,3	-3,7						-5,0
Pławno	1544—1870	ŁO															
Płazów	1614—1815	PK															
Płock	1237	MZ					-29,4			-19,0							-3,3
Płońsk	1428	MZ					-25,1			-35,4							-3,1
Płoty	1277	ZP							-0,9	-66,7				-2,0			-1,9
Pniewy	1394	WP					-7,5			-20,1							
Pobiedna	1666—1815	DŚ															
Pobiedziska	1266	WP					-1,0			-18,8							
Poddębice	1400—1794; 1822—1870; 1934	ŁO								-31,8	-13,6						-2,3
Podgórz	1555—1833; 1924—1938	KP															
Podgórze	1784—1810; 1815—1915	MP															
Podjuchy	1945—1948	ZP															
Podkowa Leśna	1965	MZ												-3,3			
Pogorzela	1458	WP			-4,2		-7,0	-4,2		-21,8	-1,3		-4,3	-3,1			
Polanica-Zdrój	1945	DŚ									-33,0						-8,7
Polanów	1350	ZP			-3,7				-1,4	-46,3	-32,7						-2,4
Police	1260—1939; 1946	ZP				-6,0											-3,1
Polkowice	1291—1945; 1967	DŚ			-21,5	-2,3			-8,6								-3,1
Polaniec	1370—1869; 1980	SW															-11,8
Półczyn-Zdrój	1337	ZP								-43,1						-1,5	-8,8

[illegible]

[illegible]

Rychtal	1294—1934	WP		-1,8	-24,1		-7,2												
Rychwał	1458—1870; 1921	WP																	
Ryczywół	1426—1934	WP																	
Ryczywół	1370—1869	MZ					-2,2												
Rydułtowy	1951—1975; 1992	SL																	-7,3
Rydzyna	1407	WP		-7,8	-6,6	-3,3													
Ryglice	1824—1933; 2001	MP				-82,3													
Ryki	1734—1788; 1957	LU																	
Rymanów	1376	PK					-7,3											-0,1	-11,0
Ryn	1723	WM																	-1,5
Rynarzewo	1299—1934	KP		-4,0		-9,0	-5,2											-2,4	-5,1
Rypin	1345	KP						-21,1	-1,4										
Rzepiennik Strzyżewski	1775—1896	MP																	-2,9
Rzepin	1329	LB				-0,4													
Rzeszów	1354	PK																	
Rzgów	1502—1870; 2006	ŁO																	
Rzochów	1382—1896	PK																	
Sandomierz	1286	SW					-12,8												-10,1
Sanok	1339	PK					-10,0												-5,1
Sarnaki	1754—1869	MZ																	
Sarnowa	1407—1973	WP			-11,8	-15,3	-3,7												
Sawin	1456—1869	LU																	
Secemin	1370—1869	SW																	
Sejny	1602—1918; 1923	PD			-16,0	-9,0	-34,4												
Serock	1417—1870; 1923	MZ																	
Seroczyn	1548—1821	MZ																	
Serokomla	1537—1869	LU																	

Miasto	Prawa miejskie	Woje- wódz- two	1810— 1850	1850— 1880	1880— 1900	1900— 1910	1910— 1925	1925— 1933	1933— 1939	1939— 1946	1946— 1950	1950— 1960	1960— 1970	1970— 1980	1980— 1990	1990— 2000	2000— 2010
Sędziszów	1990	SW														-1,2	-0,9
Sędziszów Małopolski	1483	PK			-3,5		-27,0				-6,9						-1,5
Sępólno	1351—1945; 1973	WM			-23,3	-0,7									-2,3	-4,4	-5,8
Krajńskie	1360	KP					-13,1			-6,0							-0,7
Sianów	1343	ZP				-6,9				-36,7	-5,3						-2,1
Sidra	1566—1897	PD															
Siechnice	1997	DŚ															
Sieciechów	1370—1869	MZ															
Siedlce	1547	MZ								-37,6	-0,9						
Siedliszcze	1548—1700; 1760—1821	LU															
Siemianowice Śląskie	1932	SL								-15,5						-5,7	-7,6
Siemiatycze	1542	PD					-52,6			-49,5	-7,9						-5,4
Sieniawa	1670	PK					-54,5			-56,5	-9,6			-3,0			
Siennica	1526—1870	MZ															
Siemno	1421—1869	MZ															
Sieradz	1255	ŁO					-5,5			-13,6							-4,2
Sieraków	1388	WP			-2,4		-13,2			-12,6							-1,4
Sierpc	1322	MZ				-7,3	-16,0			-28,6							-6,7
Siewierz	1276—1870; 1962	SL															-1,2
Skalbierz	1342—1869; 1927	SW								-20,6	-19,0			-8,5	-3,0	-15,9	-1,1
Skala	1267—1869; 1987	MP															
Skarszewy	1320	PM					-13,9			-25,9							

Miasto	Prawa miejskie	Woje- wódz- two	1810— 1850	1850— 1880	1880— 1900	1900— 1910	1910— 1925	1925— 1933	1933— 1939	1939— 1946	1946— 1950	1950— 1960	1960— 1970	1970— 1980	1980— 1990	1990— 2000	2000— 2010
Ślupsk	1269	PM								-32,6	-2,5						-5,0
Śluzewo	1489—1870	KP															
Sobieszów	1962—1976	DŚ															
Sobiecin	1945—1951	DŚ															
Sobków	1563—1869	SW															
Sobota	1393—1870	ŁO															
Sobótka	1399	DŚ				-1,3		-7,0			-59,5						
Sochaczew	1368	MZ					-26,1			-22,1							-5,4
Sochocin	1385—1870	MZ															
Sokolniki	1726—1820	ŁO															
Sokolów Małopolski	1569	PK				-14,3	-9,0			-33,8	-6,6						
Sokolów Podlaski	1424	MZ					-18,8			-44,5		-0,6					-0,7
Sokoły	1827—1870; 1915—1950	PD						-8,1		-50,8							
Sokołka	1609	PD								-30,3							-6,6
Solec Kujawski	1325	KP					-27,3			-31,4							
Solec nad Wisłą	1333—1869	MZ															
Sompolno	1477—1870; 1973	WP												-16,4			-1,6
Sopot	1902	PM								-13,2					-9,0	-10,4	-8,0
Sosnowica	1790—1822	LU															
Sosnowiec	1902	SL					-12,4			-40,1						-7,0	-9,0
Sośnicowice	1526—1742; 1853—1945; 1996	SL			-2,9	-5,5	-7,8										-9,4
Srebrna Góra	1536—1945	DŚ		-15,1	-26,2	-1,2			-6,1								

Miasto	Prawa miejskie	Woje- wódz- two	1810— 1850	1850— 1880	1880— 1900	1900— 1910	1910— 1925	1925— 1933	1933— 1939	1939— 1946	1946— 1950	1950— 1960	1960— 1970	1970— 1980	1980— 1990	1990— 2000	2000— 2010
Strzelin	1291	DŚ								-40,6	-18,6						-8,3
Strzelno	1356	KP					-3,3			-12,2	-7,0			-2,8			-4,1
Strzemieszyce Wielkie	1954—1975	SL											-0,3				
Strzybnica	1967—1975	SL															
Strzyżów	1419	PK					-2,2			-21,3	-8,3						
Sucha Beskidzka	1896	MP								-6,1							-2,8
Suchań	1487	ZP					-31,3		-5,0	-59,4				-0,6			-1,0
Suchedniów	1962	SW															-6,1
Suchowola	1777—1950; 1997	PD					-28,0			-43,3							-11,4
Sulechów	1317	LB	-9,1							-66,8							-4,0
Sulejów	1292—1870; 1927	ŁO								-38,6	-10,5						
Sulejówek	1962	MZ															
Sulęcín	1244	LB				-4,5	-1,3			-60,9							
Sulików	1268—1945	DŚ			-1,9	-3,7			-6,8								
Sulmierzyce	1457—1973; 1973	WP			-3,6	-3,5	-10,0	-2,0	-2,7	-14,5	-6,4						
Sułkowice	1969	MP															
Sułów	1755—1945	DŚ					-9,0	-5,7									
Supraśl	1861	PD			-20,4	-2,4	-3,3			-19,0	-5,2						-2,4
Suraż	1445—1876; 1923	PD								-26,6	-0,4		-1,7	-6,0	-0,2	-5,5	
Susz	1310	WM								-63,9			-6,5				-3,9
Suwałki	1720	PD					-37,4			-40,7							
Swarzędz	1638	WP		-2,8						-9,6							
Syców	1276	DŚ				-3,9	-3,7			-31,8							-1,7
Szadek	1295—1870; 1919	ŁO								-30,4	-7,2		-3,2			-5,4	-9,8

Miasto	Prawa miejskie	Woje- wodz- two	1810— 1850	1850— 1880	1880— 1900	1900— 1910	1910— 1925	1925— 1933	1933— 1939	1939— 1946	1946— 1950	1950— 1960	1960— 1970	1970— 1980	1980— 1990	1990— 2000	2000— 2010
Trzemeszno Lubuskie	1808—1870	LB															
Tuchola	1346	KP			-0,6					-4,2							-3,5
Tuchowicz	1430—1821	LU															
Tuchów	1340	MP					-8,4				-6,8						
Tuczno	1306	ZP				-0,8				-40,1	-17,1			-0,2		-1,2	
Tuliszków	1458—1870; 1919	WP								-24,0	-15,8						
Turek	1341	WP						-5,3		-27,3	-0,8						-6,8
Turobin	1420—1869	LU															
Tuszyń	1416—1870; 1924	ŁO								-18,8				-8,8			-3,1
Twardogóra	1293	DŚ		-10,6						-52,7							-2,0
Tychowo	2010	ZP															
Tychy	1951	SL														-31,8	-1,1
Tyczyn	1368	PK				-31,8		-1,8		-29,1							
Tykocin	1425—1950; 1993	PD					-50,4			-49,6							-6,0
Tylicz	1325—1400; 1612—1934	MP	-12,8		-7,1		-3,3										
Tymbark	1353—1896	MP	-13,6														
Tyrawa Wołoska	1707—1880	PK															
Tyszowce	1419—1869; 2000	LU															-11,2
Uchanie	1596—1869	LU															
Ujazd	1223	OP			-7,7	-12,5							-17,5	-34,2		-12,3	-3,1
Ujazd	1428—1870	ŁO					-5,9										
Ujście	1413	WP					-23,2			-24,2							-0,3
Ulanów	1616—1934; 1958	PK			-7,2	-5,2	-34,6							-5,7		-5,6	
Uniejów	1290—1870; 1919	ŁO						-4,7		-47,5	-12,8						-4,8

[illegible]

Miasto	Prawa miejskie	Woje- wódz- two	1810— 1850	1850— 1880	1880— 1900	1900— 1910	1910— 1925	1925— 1933	1933— 1939	1939— 1946	1946— 1950	1950— 1960	1960— 1970	1970— 1980	1980— 1990	1990— 2000	2000— 2010
Wolanów	1773—1869	MZ															
Wolbórz	1272—1870; 2011	ŁO															
Wolbrom	1349—1869; 1930	MP															-3,4
Wolin	1249	ZP			-15,0	-3,0			-2,9	-45,3	-42,5						-4,7
Wolsztyn	1458	WP					-8,5										-3,1
Woleczyn	1261	OP					-0,6	-0,2		-45,1							-4,8
Wołomin	1919	MZ								-43,8						-0,4	
Wołów	1288	DŚ								-60,8							-0,4
Woźniki	1310—1742; 1858	SL				-6,7				-7,0							-4,3
Wrocław	1214	DŚ								-72,9						-1,5	-0,3
Wronki	1279	WP					-4,1			-35,6							-3,9
Wrzeliwiec	1543—1808	LU															
Września	1357	WP					-8,8										
Wschowa	1273	LB						-0,7		-47,4							-2,3
Wylatowo	1388—1871	KP															
Wyrzysk	1500—1618; 1773	WP				-0,7	-21,4				-3,0		-4,9				-1,0
Wysoka	1505	WP					-11,5			-12,5							-1,8
Wysokie	1409—1822	LU															
Wysokie Mazowieckie	1503—1870; 1919	PD								-50,3							-2,1
Wyszaków	1501—1870; 1919	MZ								-56,3							
Wyszogród	1398	MZ					-9,5			-52,6	-5,3			-0,3			-5,2
Wyszonki	1790—1825	PD															
Wysmierzyce	1338—1869; 1922	MZ								-25,5	-13,8		-9,8	-8,3			-2,9
Zabłudów	1533	PD					-28,5			-68,3	-8,2						

Miasto	Prawa miejskie	Woje- wódz- two	1810— 1850	1850— 1880	1880— 1900	1900— 1910	1910— 1925	1925— 1933	1933— 1939	1939— 1946	1946— 1950	1950— 1960	1960— 1970	1970— 1980	1980— 1990	1990— 2000	2000— 2010
Zduńska Wola	1825	ŁO					-24,6			-44,2							-4,0
Zdzieszowice	1962	OP															-6,5
Zelów	1957	ŁO														-2,0	-3,0
Zgierz	1318	ŁO					-0,8			-22,9						-0,2	-1,5
Zgorzelec	1945	DŚ														-1,1	-10,9
Zielona Góra	1317	LB								-39,6							-1,2
Zielonka	1960	MZ															
Ziębice	1253	DŚ					-2,4			-8,3	-4,6			-3,2		-4,6	-5,6
Złocieniec	1333	ZP								-70,4							-6,5
Złoczew	1606—1870; 1919	ŁO								-44,3	-21,1						
Złotniki Lubańskie	1662—1815	DŚ															
Złotoryja	1211	DŚ		-12,0						-41,3							-4,6
Złotów	1370	WP								-29,6							-3,4
Złoty Stok	1291	DŚ				-8,0		-2,3			-27,7			-2,8		-1,3	-5,7
Zwierzyniec	1990	LU															-7,5
Zwoleń	1425—1869; 1925	MZ								-49,3	-8,7		-4,2				-5,8
Zygmuntów	1775—1808	MZ															
Żabno	1370	MP					-22,8			-20,9							-3,2
Żagań	1260	LB								-80,9							-5,1
Żarki	1382—1870; 1949	SL												-0,5			
Żarnowiec	1340—1869	SL															
Żarnów	1360—1869	ŁO															
Żarów	1954	DŚ														-1,5	
Żary	1260	LB								-76,4							-4,8

Iwona Kantor-Pietraga

The Systematics of the Process of Depopulation of Towns in the Area of Poland from the 19th to the 21st Centuries

S u m m a r y

Depopulation of towns has been a constant element of demographic processes in the area of Poland for over 200 years. This phenomenon has had a different significance in the shaping of the population of Polish towns. The causes and consequences of depopulation have also varied. The aim of this study is to determine the process of depopulation in Polish towns and to clarify the key issue of this phenomenon, namely an attempt to answer the question of why the process of depopulation is common and persistent in the development of Polish towns, despite the fact that in the past two hundred years the fundamental determinants of this phenomenon have drastically changed. While in the first half of the 19th century urban population loss resulted almost exclusively from economic factors (and less frequently due to environmental or anthropogenic hazards), it was the turn of the 20th and 21st centuries when an additional factor became the consequences of the second demographic transition.

An important objective of the study was also to systematize the processes of depopulation of Polish towns, both chronologically and typologically. In the first case, the process of urban depopulation has been explained in the context of general stages of economic, social and political development of the Polish territory, assigning the following analytical periods: 1810—1918, 1919—1939, 1939—1945, 1946—1989, 1990—2010. The element of the dynamic depiction was the presentation of this phenomenon in the context of the population forecast until 2035. Each of the indicated research sub-periods was discussed, pointing out basic components of demographic processes with an indication of the role of the natural flow of the population and migration flow. An important element was the presentation of the general political, economic and social background with particular emphasis on those elements, which could have had a significant impact on the depopulation of towns. The remainder of each of the sub-sections indicated the role of the phenomenon of depopulation of towns, pointing out the quantity and size participation of towns, where population loss was observed.

An essential element of the study was an indication of the types of depopulating towns, defined on the basis of the criterion of demographic potential and the criterion of the relationship of the town towards its region. Regarding the first criterion, the towns of apparent and actual depopulation and the so-called “extinct” towns were indicated. In the first case, the observed population loss resulted exclusively from administrative changes. Although the population of a town dropped as a result of the separation of its district (districts), in fact, the population of the area affected by the administrative changes did not have to decrease (within the town limits

before the division). The actual depopulation is in fact the real and statistical loss of population, regardless of whether administrative changes have taken place or not. The last category featured here were the so-called “extinct” towns. Formally, these places no longer have the status of a town. They lost it as a result of a complete or almost complete depopulation. The demographic potential criterion therefore relates to the relationship of a place of residence of population, strictly defined by specific borders to its dynamics in terms of population loss.

The second criterion was the element of the relationship of the town towards its environment, considered from the point of view of the dynamics of the population, and in this particular case, the phenomenon of depopulation. Accordingly, centres absolutely depopulating and degraded towns were distinguished. While the absolutely depopulating towns are those in which the population loss is recorded both within them and in their immediate surroundings, depopulation relativity should be identified with the situation of population decline in the town, and population growth in its suburban zone. Relative depopulation, in most cases, shall be identified with the phenomenon of suburbanization. It constitutes a stage of urban development. The end of depopulation of the town, from a statistical point of view, occurs at the moment of inclusion of suburban areas in the town limits. From the point of view of the negative consequences of the urban depopulation phenomenon, absolute depopulation is particularly dangerous. Durable depopulation of towns, or a relatively small demographic potential may cause the degradation of the town to the level of a village (formally a non — urban settlement). Depopulation then has a double dimension. On one hand, a permanent population loss of a small town is observed, on the other, depriving it of civic rights at some point, makes its residents not included in the urban population inhabiting the region. Formally, they do not live in the town.

A separate part of the study was devoted to the issue of urban shrinkage. The notion of a urban shrinkage, in its definition, includes a wider range of conditions than only a statistical decline in population. In the case of shrinking cities, it is extremely important to draw attention to the functional driver ultimately determining the loss of population. In the process of urban shrinkage, population loss is both a driver of depopulation as well as its consequence. Shrinking centres have been discussed with examples of different size urban centers, starting from a large metropolitan city (Łódź), through a city (Sosnowiec), a medium-size town (Ostrowiec Świętokrzyski) and ending with a small town (eg. Działoszyce in the Świętokrzyskie Voivodeship).

A specific type of shrinking urban centers are cities which are “no longer needed” from a functional point of view. This term strictly refers to the declining position of a given city in the hierarchy of a national or regional settlement network, but primarily emphasizes the disappearance of the existing economic basis that consolidated the existence of the city. Due to the fact that in the examined case there was no succession, the functional basis of this existence completely collapsed. Strong depopulation in this case is one of the effects of de-urbanization of such a city. Bytom was pointed out as an example of such a center.

The study proposes many new methodological depictions referring to the phenomenon of depopulation. The most important of these was the indication of a city development model, alternative to the model by Klaassen and Paelinck. While the Klaassen and Paelinck’s model emphasizes the role of the transformation of the city within its boundaries and the suburban zone, in the proposed depiction, attention is drawn to the phenomenon of urban structures de-fragmentation, which result in:

- their complete disappearance,
- long-distance dislocation (or movement),
- suburban dislocation (or movement).

These last ones are the essence of the Klaassen and Paelinck’s model. Confronted with contemporary de-urbanization of some metropolitan areas (the Katowice conurbation), this model is the only model that explains development of large cities, which can not withstand the test of time.

Some of the terms that specify the issue of depopulation of cities, their consequences and causes, come from the author and are published in a special chapter with glossary. Most of the

terms included in this chapter are already used in geographical studies. The selection made in this study takes account of the real relationships (causes or effects) and the wider background for explanation of the process of depopulation.

The study also points out the importance of some of the models and geographical and demographic concepts which are an important starting point in explaining the depopulation of cities. The role of J. Webb's model was highlighted, as well as the issue of redistribution of population according to J. Dzieciuchowicz's project and the concept of wave urban development by P. Korcelli.

Making a direct reference to the posed fundamental aim of the study and the research problem, the existence of long-term systemic determinants of urban depopulation was indicated. The social and demographic component of these conditions (the second demographic transition) and economic one were pointed out and also the systemic change of the economic foundations of existence of the cities (transition from sector I to II and sector II to III). The issue of spatial redistribution of urban population in the regional depiction and migrations (their scale and types) constitute the explanation of the fact that the scale of urban depopulation in the 19th century was similar (proportional) in character to that of the second half of the 20th century and the early 21st century, despite the fact that in the first period it was only conditioned by the economic element, and at present by both elements. Both of these issues explain the ability of the socio-demographic system to self-regulate in terms of population processes.

Irena Kantor-Pietraga

**Die Systematik der Stadtentvölkerung innerhalb
des polnischen Staatsgebiets vom 19. bis zum 21.Jh.**

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die Entvölkerung der Städte ist seit über 200 Jahren das feste Element der demografischen Prozesse auf dem Gebiet Polens. Das Phänomen hatte in verschiedenem Maße die Besiedelung von polnischen Städten beeinflusst. Unterschiedlich waren auch die Ursachen und die Folgen der Entvölkerung. Die vorliegende Monografie bezweckt, den Verlauf der Stadtentvölkerung zu untersuchen und die wichtigste Frage zu beantworten: warum die Entvölkerung in der Entwicklung der polnischen Städte eine so häufige und dauerhafte Tendenz ist, obwohl sich die Hauptursachen für das Phänomen in den letzten 200 Jahren völlig geändert haben. In der ersten Hälfte des 19.Jhs waren es zwar fast ausschließlich wirtschaftliche Faktoren (seltener auch milieubedingte oder anthropogene Nebenfaktoren), an der Wende des 20.Jhs dagegen sind es auch die Folgen des II. demografischen Übergangs.

Ein wichtiges Ziel der Monografie war es auch, die Vorgänge der Stadtentvölkerung in Polen chronologisch und typologisch zu systematisieren. In dem ersten Fall wurde die Entvölkerung der Städte im Zusammenhang mit allgemeinen Stufen der wirtschaftssozialen und politischen Entwicklung Polens in folgenden Forschungsperioden: 1810—1918, 1919—1939, 1939—1945, 1946—1989, 1990—2010 erläutert. Zur dynamischer Auffassung gehörte auch die Gegenüberstellung des Phänomens der bis 2035 geltenden demografischen Prognose. Jede von den oben genannten Forschungsunterperioden wurde hinsichtlich der Hauptelemente von demografischen Prozessen und unter Berücksichtigung des natürlichen Menschenverkehrs und der Migration besprochen. Von Bedeutung war es auch, allgemeine politische und wirtschaftssoziale Grundlagen zu schildern und deren solche Elemente hervorzuheben, die die Stadtentvölkerung wesentlich beeinflussen konnten. In jedem Unterkapitel betonte man die Rolle der Stadtentvölkerung, indem man auf den qualitativen und quantitativen Anteil der Städte mit festgestellter Verminderung der Menschenmenge hinwies.

In ihrer Arbeit bemühte sich die Verfasserin auch, die Typen der sich entvölkernden Städte zu unterscheiden, die nach dem Kriterium des demografischen Potentials und dem Kriterium der Wechselbeziehung zwischen einer Stadt und deren Umgebung (Region) definiert wurden. Nach dem ersten Kriterium wurden die Städte genannt, die sich nur scheinbar entvölkern, die sich tatsächlich entvölkern und die sog. „ausgestorbenen“ Städte. In den erstgenannten Städten war für die Reduktion der Menschenmenge nur der Verwaltungswandel verantwortlich. Die Verminderung der Einwohnerzahl von einer bestimmten Ortschaft infolge der Abtrennung von deren bisherigen Stadtteil (Stadtteilen) müsste überhaupt nicht bedeuten, dass die Zahl der Einwohner, die den administrativ verwandelten Landstrich (innerhalb der Stadtgrenzen von vor der

Einteilung) bewohnten, gesunken ist. Die wirkliche Entvölkerung ist eine reale und statistische Reduktion der Bevölkerung abgesehen davon, ob es einen administrativen Wandel gab oder nicht. Die letztgenannte Kategorie – sog. „ausgestorbene“ Städte besitzen im Grunde genommen keinen Stadtstatus mehr; den haben sie infolge der völligen oder fast völligen Entvölkerung verloren. Das Kriterium des demografischen Potentials bezieht sich also auf die Relation zwischen einem durch Grenzen strikt bestimmten Wohnort der Bevölkerung und deren Dynamik (im Sinne des demografischen Verlustes).

Das andere Kriterium der Unterscheidung von den sich entvölkernden Städten war die Wechselbeziehung zwischen der konkreten Stadt und deren Umgebung, die hinsichtlich der Bevölkerungsdynamik, und in dem konkreten Fall hinsichtlich der Entvölkerung, untersucht wurde. Diesbezüglich wurden die sich absolut und relativ entvölkernden Städte, als auch degradierte Städte unterschieden. Wenn in den sich völlig entvölkernden Städten der Menschenverlust sowohl in den Städten selbst, wie auch in deren nächsten Umgebung beobachtet wurde, sollte die relative Entvölkerung mit dem Bevölkerungsrückgang in den Städten und mit dem Bevölkerungsanstieg in der stadtnahen Gegend gleichgesetzt werden. In den meisten Fällen muss die relative Entvölkerung mit der Suburbanisierung (Stadtflucht) identifiziert werden. Sie ist ein Stadium der Stadtentwicklung. Statistisch gesehen ist die Entvölkerung zu Ende, wenn die stadtnahen Ortschaften den Grenzen von einer bestimmten Stadt einverleibt werden. In Anbetracht der negativen Folgen ist die absolute Entvölkerung besonders gefährlich. Dauerhafte Stadtentvölkerung und relativ niedriges demografisches Potential können einen wahren Abstieg der Stadt zu einem Dorf (außerhalb der Stadt gelegene Siedlung) zur Folge haben. Solche Entvölkerung hat dann den doppelten Ausmaß. Die dauerhafte Entvölkerung der Kleinstadt verursacht, dass die schließlich ihr Stadtrecht verliert und ihre Bevölkerung zur Gruppe der Städteinwohner nicht mehr gezählt wird, denn sie wohnt formell gesehen nicht mehr in der Stadt.

Ein separater Teil der Monografie wurde den schrumpfenden Städten gewidmet. Der Begriff „schrumpfende Stadt“ umfasst außer des statistischen Verlustes der Menschenmenge auch andere Faktoren. Eine sehr große Rolle spielt dabei der funktionale Faktor. Im Prozess der Stadtschrumpfung ist der demografische Verlust sowohl ein Entvölkerungsfaktor, als auch eine Entvölkerungsfolge. Oben genannte Städte wurden hier am Beispiel der, verschiedene Größentypen vertretenden Städte besprochen. Angefangen von der großen Metropolenstadt (Łódź, dt.: Lodz), über eine Großstadt (Sosnowiec), mittlere Stadt (Ostrowiec Świętokrzyski) bis zu einer Kleinstadt (u.a.: Działoszyce in der Woiwodschaft Heiligkreuz).

Einen besonderen Typ der schrumpfenden Städte bilden die funktional gesehen „schon unnötigen“ Städte. Diese Bezeichnung bezieht sich genau auf den Rückgang einer bestimmten Stadt in der Landeshierarchie oder im regionalen Siedlungsnetz, aber sie bedeutet vor allem, dass die bisherige, die Existenz der Stadt festigende wirtschaftliche Grundlage verschwunden ist. Da es hier keine funktionale Sukzession stattfand, sind die Existenzgrundlagen völlig zusammengebrochen. Eine starke Entvölkerung ist in dem Fall eins von den Ergebnissen der Desurbanisierung der Stadt. Ein Beispiel dafür ist die Stadt Bytom (dt.: Beuthen).

In ihrer Arbeit hat die Verfasserin mehrere neue methodologische Bemerkungen über das Phänomen der Entvölkerung vorgebracht. Die wichtigste von ihnen ist die dem von Klaassen und Paelinck entwickelten Modell gegenüber alternative Stadtentwicklung. Wenn es in dem Modell von Klaassen und Paelinck die Rolle der Umwandlung von der Stadt innerhalb deren Grenzen und in der stadtnahen Zone hervorgehoben wurde, wird es in der obengenannten Auffassung auf eine Defragmentierung der Stadtstrukturen hingewiesen, in deren Folge:

- die Stadtstrukturen völlig verschwinden
- die Stadtstrukturen langfristig verlagert (oder verschoben) werden
- die stadtnahen Strukturen verlagert (oder verschoben) werden.

Die Letztgenannten sind der Kern von dem Modell von Klaassen und Paelinck. Konfrontiert mit der gegenwärtigen Desurbanisierung von manchen Metropolen (The Katowice Conurbation, dt.: Kattowitzer Ballungsgebiet) überdauert das Modell nicht die Probezeit.

Von der Verfasserin wurden auch geprägt und in einem separaten Kapitel mit Termini veröffentlicht einige Begriffe, die die Stadtentvölkerung, deren Ursachen und Folgen näher bestimmen. Die meisten von ihnen werden schon in geografischen Wissenschaften gebraucht. In vorliegender Monografie werden sie hinsichtlich deren wirklichen, Ursache und Wirkung betreffenden Beziehungen und deren Anwendung zur Erläuterung der Entvölkerungsprozesse ausgewählt.

In der Arbeit deutet die Verfasserin auch auf wichtige Rolle von manchen Modellen und geografischen und demografischen Konzeptionen hin, die ein wichtiger Ausgangspunkt für Forschungen über die Entvölkerung sind. Berücksichtigt werden J. Webbs Modell, die räumliche Umverteilung der Bevölkerung nach dem Entwurf von J. Dzieciuchowicz und die von P. Korcelli entwickelte Konzeption der Wellenentwicklung der Stadt.

Zum Hauptziel der Arbeit und dem Forschungsprogramm Stellung nehmend zeigt die Verfasserin, dass die Entvölkerung der Städte von langfristigen systembedingten Faktoren abhängig ist. Sie betont das sozialdemografische Element der Bedingtheiten (II. demografischer Übergang) und das wirtschaftliche Element – systembedingte Änderung der wirtschaftlichen Grundlagen der Stadtexistenz (Übergang vom I. zum II. Sektor und vom II. zum III. Sektor). Die Entvölkerung der Städte im 19. Jahrhundert war proportional der von der zweiten Hälfte des 20. und vom Beginn des 21. Jahrhunderts ähnlich, obwohl sie im erstgenannten Zeitraum nur wirtschaftlich und in der Gegenwart durch die beiden Elemente (wirtschaftliches und sozialdemografisches) bedingt war. Die Ursache dafür waren die räumliche Umverteilung der Stadtbevölkerung in der Region und Migrationen (deren Umfang und Arten). Das alles erklärt, warum das sozialdemografische System imstande ist, die demografischen Prozesse selbst zu regulieren.

Spis rycin

Rycina 1.	Zmienność granic na obszarze współczesnej Polski w XIX i XX w. . .	11
Rycina 2.	Krater depopulacyjny w rdzeniu konurbacji katowickiej w latach 1977—2006	24
Rycina 3.	Model przejścia demograficznego wg I. Vogeler	39
Rycina 4.	Model rozwoju miasta Klaassena i Paelincka (zmodyfikowany) . . .	44
Rycina 5.	Model rozwoju miasta w konurbacji katowickiej, uwzględniający proces kurczenia się w latach 1950—2010	45
Rycina 6.	Tło depopulacji miast w modelach J. Webba i J. Dzieciuchowicza, z uwzględnieniem składowych teorii II przejścia demograficznego oraz czynnika odpływu migracyjnego	47
Rycina 7.	Ubytek ludności w miastach Polski w latach 1810—1850	61
Rycina 8.	Ubytek ludności w miastach Polski w latach 1850—1910	62
Rycina 9.	Kolejność następowania klęsk elementarnych	64
Rycina 10.	Ubytek ludności w miastach Polski w latach 1910—1921	66
Rycina 11.	Ubytek ludności w miastach Polski w latach 1921—1939	69
Rycina 12.	Ubytek ludności w miastach Polski w latach 1939—1946	78
Rycina 13.	Zgeneralizowane maksymalne wartości zjawiska depopulacji miast w latach 1939—1946 wg współczesnych województw	80
Rycina 14.	Rozmieszczenie miast w Polsce, w których wystąpiły największe ubytki ludności w latach 1939—1946 (ponad 50%)	87
Rycina 15.	Ubytek ludności w miastach Polski w latach 1970—1980	95
Rycina 16.	Ubytek ludności w miastach Polski w latach 1990—2010	99
Rycina 17.	Ubytek ludności w miastach Polski w latach 1990—2010 wg wielkości miast	101
Rycina 18.	Zapis logiczny zjawisk rzeczywistych w proponowanym ilościowym ujęciu typologii depopulacji	118
Rycina 19.	Przypadki „pozornej” depopulacji na obszarze Polski, której efektem było powstanie nowych miast	119
Rycina 20.	„Wielkie Miasto Szczecin” w latach 1939—1945	122
Rycina 21.	Liczba ludności miasta Racibórz w latach 1800—2012	129
Rycina 22.	Dynamika zaludnienia gmin powiatu raciborskiego w latach 2001—2011	130

Rycina 23. Dynamika zaludnienia gmin powiatu toruńskiego w latach 2001—2011	133
Rycina 24. Społeczno-ekonomiczne tło kurczenia się miast	136
Rycina 25. Wyludniające się małe miasta w województwach małopolskim i świętokrzyskim w latach 1990—2010	146
Rycina 26. Sieć miast zdegradowanych w latach 1869—1870 zlokalizowanych w guberni kieleckiej i radomskiej	153
Rycina 27. Miasta „już niepotrzebne” na tle miast regresywnych i wyludniających się	155

Spis tabel

Tabela 1.	Czynniki wpływające na pustoszenie i zanikanie miast wg McLemana (zmodyfikowane)	56
Tabela 2.	Wzrost liczby ludności i gęstości zaludnienia w latach 1846—1911 w niektórych jednostkach terytorialnych obejmujących obszar współczesnego terytorium Polski	58
Tabela 3.	Liczba miast notujących ubytek liczby ludności w XIX w. i na początku XX w. (wg podziału administracyjnego Polski z 2012 r.)	60
Tabela 4.	Liczba miast na obszarze współczesnej Polski notujących ubytek liczby ludności w latach 1921—1939 (wg podziału administracyjnego z 2012 r.)	70
Tabela 5.	Dynamika zmian zaludnienia w Sosnowcu w okresie 1886—1950	72
Tabela 6.	Liczba miast na obszarze współczesnej Polski notujących ubytek liczby ludności w latach 1939—1946 (wg podziału administracyjnego z 2012 r.)	74
Tabela 7.	Miasta Polski w latach 1939—1946, które odnotowały przyrost liczby ludności oraz ich sytuacja demograficzna w latach 1946—1950	75
Tabela 8.	Średnie wartości wskaźnika ubytku demograficznego w latach 1939—1946 wg współczesnych województw	79
Tabela 9.	Miasta Polski w latach 1939—1946, które odnotowały największy ubytek demograficzny w wartościach bezwzględnych (ponad 10 tys.)	82
Tabela 10.	Miasta Polski w latach 1939—1946, które odnotowały największy ubytek demograficzny w wartościach procentowych (od 70%)	85
Tabela 11.	Zdegradowane formalnie w latach 1945—1950 miasta województwa zielonogórskiego i ich zaludnienie w 1939 r.	88
Tabela 12.	Relacja ubytku ludności do zniszczeń tkanki urbanistycznej miast byłego województwa zielonogórskiego	89
Tabela 13.	Miasta na obszarze współczesnej Polski notujące ubytek liczby ludności w latach 1946—1990 (wg podziału administracyjnego z 2012 r.)	92
Tabela 14.	Liczba miast na obszarze współczesnej Polski notujących ubytek liczby ludności w latach 1990—2010 (wg podziału administracyjnego z 2012 r.)	100

Tabela 15. Miasta Polski w latach 1990—2010, które odnotowały największy ubytek demograficzny w wartościach bezwzględnych (ponad 2 tys.) . . .	102
Tabela 16. Miasta Polski w latach 1990—2010, które odnotowały największy ubytek demograficzny w wartościach procentowych (od 10%)	104
Tabela 17. Dynamika ludności w miastach mających status uzdrowiska (2012 r.) w Polsce w latach 1990—2010	108
Tabela 18. Składowe przyrostu rzeczywistego miast oraz typy klasyfikacyjne Webba i ich zmienność w latach 2000—2010 na obszarze Polski wg województw	109
Tabela 19. Liczba miast wyludniających się długotrwale w latach 2000—2010 na obszarze Polski wg województw	110
Tabela 20. Prognoza demograficzna do 2035 r. dla miast na prawach powiatu w Polsce	112
Tabela 21. Miasta województwa śląskiego powstałe w wyniku secesji w latach 1982—1998	121
Tabela 22. Dynamika ludności w miastach GZM liczona metodą jednej podstawy	124
Tabela 23. Dynamika ludności w miastach GZM liczona metodą łańcuchową . . .	125
Tabela 24. Określenia wymiaru ilościowego depopulacji na podstawie procentowego ubytku liczby ludności	125
Tabela 25. Liczba miast Polski odnotowujących ubytek demograficzny w latach 1950—2010 wg skali depopulacji	126
Tabela 26. Dynamika ludności w Raciborzu i gminach powiatu raciborskiego w latach 2001—2011	131
Tabela 27. Dynamika ludności w Toruniu i gminach powiatu toruńskiego w latach 2001—2011	132
Tabela 28. Liczba ludności Łodzi w latach 1810—2012 oraz w prognozie demograficznej do 2035 r.	139
Tabela 29. Liczba ludności miast uzdrowiskowych i turystycznych w regionie historycznej Małopolski w latach 1988—2009	148
Tabela 30. Liczba ludności miast uzdrowiskowych i turystycznych w regionie historycznego Śląska w latach 1988—2009	149
Tabela 31. Ważniejsze procesy, fakty i zjawiska świadczące o „zbędności” funkcjonalnej miasta	157

Spis treści

Wstęp	5
1. Założenia metodologiczne pracy	9
1.1. Przedmiot badań	9
1.2. Cele i zakres pracy	9
1.3. Problem badawczy	10
1.4. Metody pracy	12
1.5. Materiały i źródła	13
1.6. Stan dotychczasowych badań	14
2. Podstawowe pojęcia związane z procesem depopulacji	21
3. Uwarunkowania i mechanizmy depopulacji miast na obszarze Polski	33
3.1. Uwarunkowania i mechanizmy systemowe depopulacji miast	33
3.1.1. Uwarunkowania i mechanizmy systemowe oddziałujące długookre- sowo	34
3.1.2. Uwarunkowania i mechanizmy systemowe oddziałujące krótkookre- sowo	52
3.2. Uwarunkowania i mechanizmy depopulacji miast o charakterze incyden- talnym	54
4. Przebieg i trajektorie procesu depopulacji miast na obszarze Polski	57
4.1. Depopulacja miast w latach 1810—1918	57
4.1.1. Tło ogólnodemograficzne procesów depopulacyjnych w latach 1810—1918	57
4.1.2. Zjawisko depopulacji miast w latach 1810—1918	59
4.2. Depopulacja miast w latach 1919—1939	67
4.2.1. Tło ogólnodemograficzne procesów depopulacyjnych w latach 1919—1939	67
4.2.2. Zjawisko depopulacji miast w latach 1919—1939	68

4.3. Depopulacja miast w latach 1939—1945	71
4.3.1. Tło ogólnodemograficzne procesów depopulacyjnych w latach 1939—1945	71
4.3.2. Zjawisko depopulacji miast w latach 1939—1945	73
4.4. Depopulacja miast w latach 1946—1989	90
4.4.1. Tło ogólnodemograficzne procesów depopulacyjnych w latach 1946—1989	90
4.4.2. Zjawisko depopulacji miast w latach 1946—1989	91
4.5. Depopulacja miast w latach 1990—2010	98
4.5.1. Tło ogólnodemograficzne procesów depopulacyjnych w latach 1990—2010	98
4.5.2. Zjawisko depopulacji miast w latach 1990—2010	98
4.6. Depopulacja miast w prognozie demograficznej do 2035 r.	110
5. Typy miast wyludniających się w nawiązaniu do ich potencjału demograficznego	117
5.1. Miasta wyludniające się pozornie	118
5.2. Miasta wyludniające się rzeczywiście	122
6. Typy miast wyludniających się z punktu widzenia relacji ośrodek miejski — region	127
6.1. Miasta wyludniające się bezwzględnie	129
6.2. Miasta wyludniające się względnie	132
7. Depopulacja a kurczenie się miasta	135
7.1. Miasta kurczące się według wielkości ośrodka miejskiego	138
7.2. Miasta zdegradowane	151
7.3. Miasta „już niepotrzebne”	155
7.4. Miasta „zanikłe”	159
Zakończenie (synteza badawcza)	163
Literatura	169
Aneksy	187
Summary	251
Zusammenfassung	255
Spis rycin	259
Spis tabel	261

Więcej o książce

CENA 44 ZŁ	ISSN 0208-6336
(+ VAT)	ISBN 978-83-226-2325-1